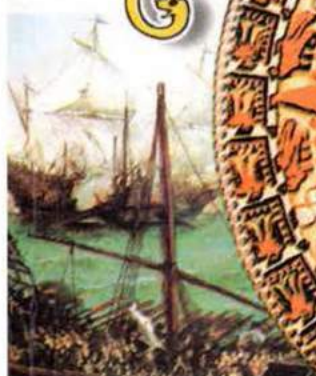
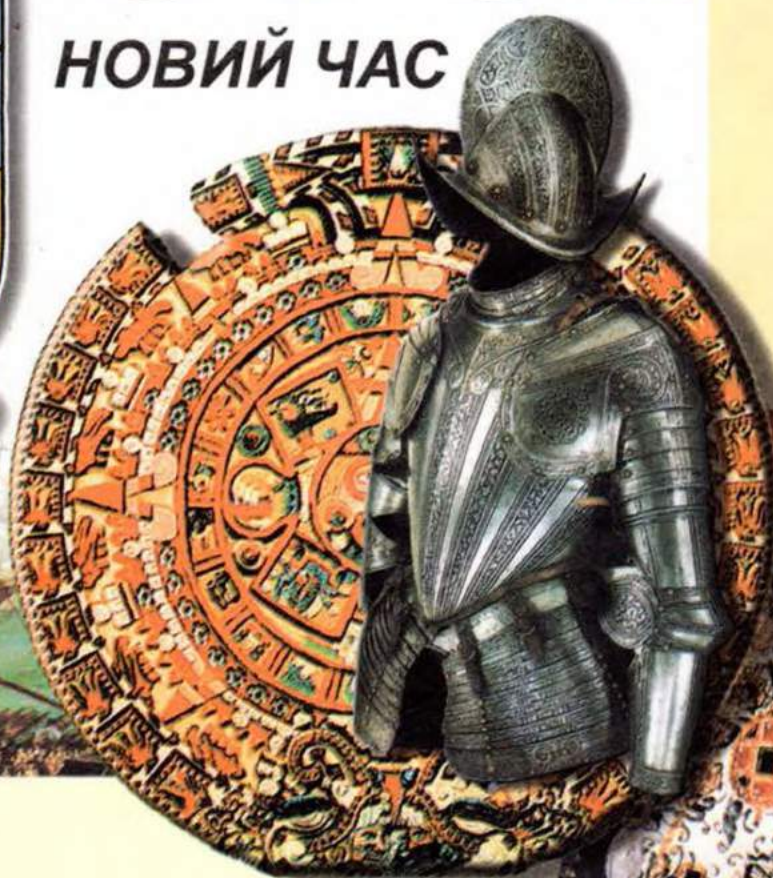

Н.Г. ПОДАЛЯК

ВСЕСВІТНЯ СТОРІЯ

НОВИЙ ЧАС

кінець XV
– XVIII ст.

8

Н. Г. ПОДАЛЯК

НОВИЙ
ЧАС

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

8

КЛ.

1492

Відкриття Америки
Колумбом

1498

Відкриття
Васко да Гамою морського
шляху в Індію

1517

Початок Реформації
в Німеччині, «95 тез
проти індульгенцій»
Лютера

1519–1522

Перша навколосвітня
подорож Магеллана

1519–1556

Правління імператора
Священної Римської
імперії Карла V

1524–1525

Селянська війна
в Німеччині

1533–1584

Правління
Івана IV Грозного
в Московському царстві

1545–1563

Тридентський собор

1556–1598

Правління в Іспанії
Філіппа II

1558–1603

Правління в Англії
Єлизавети I Тюдор

1558–1583

Лівонська війна

1562–1598

Релігійні війни у Франції

1566–1609

Національно-визвольний
рух у Нідерландах

1572 (23/24 серпня)

Варфоломіївська ніч

1588

Розгром «Непереможної
армади»

1607

Заснування
Джеймстауна – першого
постійного поселення
англіїців у Північній
Америці

1613

Прихід до влади династії
Романових у Росії

Н.Г. Подаляк

8 кл.

ВСЕСВІТНЯ СТОРІЯ

НОВИЙ ЧАС
Кінець XV–XVIII ст.

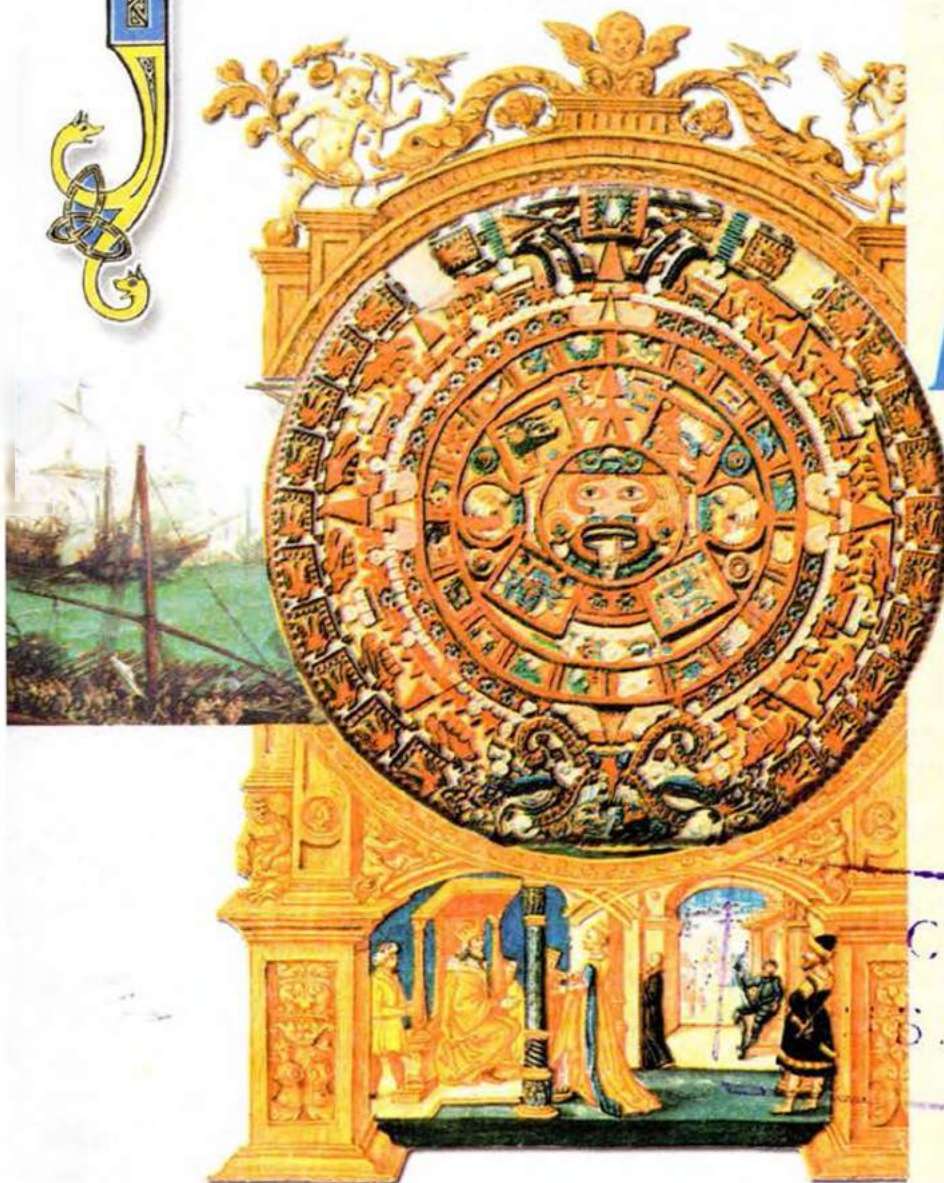
Підручник
для 8 класу
загальноосвітніх
навчальних закладів

Рекомендовано
Міністерством
освіти і науки
України

Ранній Новий час
(кінець XV – перша
половина XVII ст.)

Новий час
(друга половина
XVII – XVIII ст.)

СШ № 117
БЛІ ТЕКА

КИЇВ
«ГЕНЕЗА»
2008

ББК 63.3(0)5я721
П44

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Наказ МОН України № 179 від 17.03.08)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Рецензенти:

В.О. Дятлов – доктор історичних наук, професор, проректор з наукової роботи Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка;

В.Г. Циватий – кандидат історичних наук, доцент, перший проректор Дипломатичної академії України при МЗС України.

Подаляк Н.Г.

П44 Всесвітня історія: Новий час (кінець XV–XVIII ст.): підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / Н.Г. Подаляк. – К.: Генеза, 2008. – 240 с.: іл., карти.

ISBN 978-966-504-780-3

У підручнику висвітлюється історія першого періоду Нового часу – доби, яка тривала з кінця XV до кінця XVIII ст. Політичне життя, економічний розвиток, соціальні та культурні процеси розглядаються в тісному поєднанні з повсякденними турботами тогочасних людей.

Вміщені в підручнику фрагменти джерел, карти, ілюстративний матеріал, запитання та завдання зацікавлять учнів цією епохою і перетворять уроки історії на захоплююче і творче заняття.

ББК 63.3(0)5я721

ISBN 978-966-504-780-3

© Подаляк Н.Г., 2007
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2008

Дорогі
восьмикласники!

НОВИЙ ЧАС
(кінець XV –
XVIII ст.)

ЧАСТИНИ:

Ранній Новий час
(кінець XV – перша
половина XVII ст.)

Новий час
(друга половина
XVII – XVIII ст.)

Ви приступаєте до вивчення Нової історії – періоду, що тривав у Європі понад п'ятсот років. Він почався з Великих географічних відкриттів, а закінчився напередодні Першої світової війни, яка вибухнула у 1914 р. Цей великий відрізок часу прийнято ділити на два етапи: ранній Новий час – з кінця XV до середини XVII ст. і власне Новий час – із середини XVII до початку XX ст. У цьому році ви познайомитеся з історією Європи і найбільших країн Сходу та Америки від подорожі Колумба 1492 р. до Великої французької революції 1789 р.

Перехід від Середньовіччя до Нового часу був важким, складним і нерідко кривавим. Нескінченні війни розорювали країни й народи. Спустошувальні навали переमेжовувалися жорстокими стратами. У полум'ї битв хиталися королівські трони, й влада опинялася в руках нових правителів. Водночас це була епоха, коли розцвів гуманізм. Він приніс із собою розуміння цінності людини та її життя, усвідомлення необхідності розбудовувати нові відносини між людьми, нові порядки у державах.

Нерідко XVI – першу половину XVII ст. називають добою «великого прориву». І це не випадково. Великі географічні відкриття познайомили європейців з невідомими раніше землями й народами, відкрили перед ними нові життєві горизонти. Почалося розселення європейців у заморські країни та освоєння ними далеких територій. Зв'язки між континентами розширилися, змінюючи уявлення людей про навколишній світ і про самих себе.

Нові явища рішуче вторгалися в економіку та суспільне життя. Феодалістичні відносини поступово втрачали панівні позиції, а на зміну їм приходили нові – капіталістичні. Хоча спочатку вони швидко розвивалися лише в окремих європейських країнах і на значній частині континенту ще досить довго зберігався феодалізм, темпи історичного розвитку Європи помітно прискорилися. Внаслідок непомітно здійснюваної централізації у більшості європейських країн надзвичайно посилювалася королівська влада і виникла нова форма держави – абсолютна монархія.

Чіткішими стали кордони між окремими державами, змінився характер відносин між ними.

Людина Нового часу інакше підходила до питань віри та свого ставлення до Бога. Завдяки Реформації європейці здобули право обирати віру. Згодом це дозволило їм розробити поняття свободи совісті – одне з головних у системі громадянських прав і свобод. Реформація мала також величезний вплив на формування національних мов.

Діяльність гуманістів сприяла виникненню нової системи університетської освіти, основні принципи якої зберігаються і в наші дні. Розвиток знань почав спиратися на експеримент і нову систему доказів. Небачений злет переживала культура. Інакшими, ніж у Середньовіччі, ставали повсякденне життя і побут людини. Змінювалося розуміння людиною свого місця у світі, а сам він усе більше й більше сприймався як новий світ з новими можливостями.

Подією, яка знаменувала прихід власне Нового часу, вважається Англійська буржуазна революція 1640–1660 рр. Її результатом стало перетворення Англії на справжній взірець для Європи й світу. Тут виникла політична система, заснована на владі парламенту, і сформувався економічний устрій, побудований на ринкових принципах.

На зміну феодализму прийшла інша епоха, але нове ще довго існувало поряд зі старим. Майже до кінця XVIII ст. Європа залишалась аграрною, доіндустріальною цивілізацією і зберігала чимало старих порядків та уявлень. Проте зміни, які відбувалися у матеріальному світі, релігійних поглядах, життєвих цінностях і політичних переконаннях тогочасних людей, роблять цю епоху по-справжньому близькою і зрозумілою нам.

XVI–XVIII ст. – це той етап в історії людства, коли було пройдено важливий шлях у напрямі до сучасності.

Новий час (кінець XV–XVIII ст.)

Ранній Новий час (кінець XV – перша половина XVII ст.)

Теми:

ВЕЛИКІ
ГЕОГРАФІЧНІ
ВІДКРИТТЯ:
ЗУСТРІЧ
ЦИВІЛІЗАЦІЙ

ЛЮДИНА
В МІНЛИВОМУ
СВІТІ
XVI–XVII СТ.

ЄВРОПЕЙСЬКЕ
ВІДРОДЖЕННЯ

РЕФОРМАЦІЯ
ТА КОНТР-
РЕФОРМАЦІЯ
В ЄВРОПІ

ЄВРОПЕЙСЬКІ
ДЕРЖАВИ
В XVI – ПЕРШІЙ
ПОЛОВИНІ
XVII СТ.

СВІТЛО
Й СУТІНКИ:
ЄВРОПЕЙСЬКА
КУЛЬТУРА
КІНЦЯ XVI–
ПЕРШОЇ
ПОЛОВИНИ
XVII СТ.

ПОЛЬСЬКА
ДЕРЖАВА
ТА МОСКОВСЬКЕ
ЦАРСТВО
В ПОШУКАХ
СТАБІЛЬНОСТІ

Ранній Новий час (кінець XV – перша половина XVII ст.)

Тема 1

ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ: ЗУСТРІЧ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

§1

МОРСЬКІ
ЕКСПЕДИЦІЇ
ПОРТУГАЛЬЦІВ
ТА ІСПАНЦІВ

§2

ЗАВОЮВАННЯ
ТА ОСВОЄННЯ
НОВОГО СВІТУ

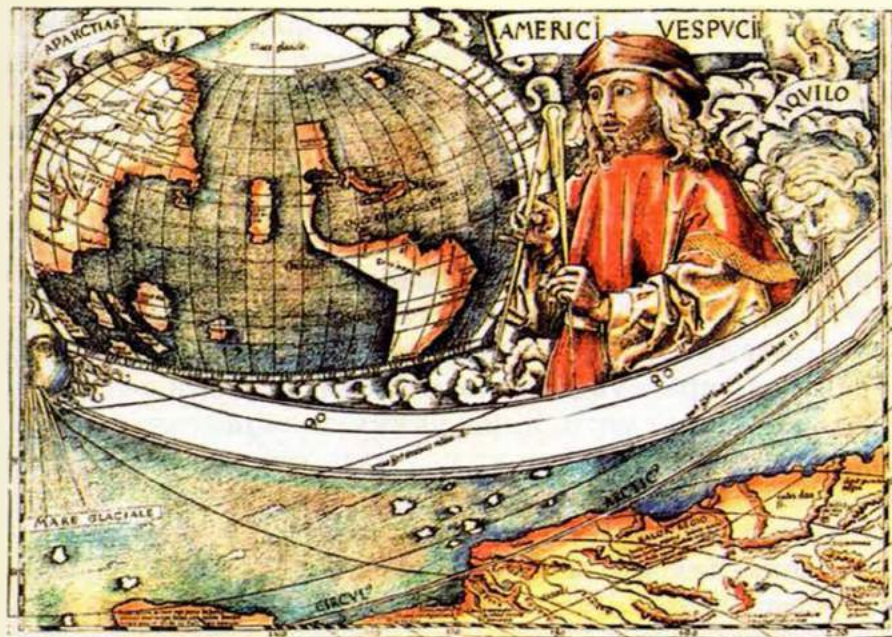
§1. МОРСЬКІ ЕКСПЕДИЦІЇ ПОРТУГАЛЬЦІВ ТА ІСПАНЦІВ

Причини Великих географічних відкриттів. У всі історичні епохи жили люди, які любили подорожувати і прагнули у своїх мандрах побачити нові землі. У Середньовіччі знаменита «Книга про різноманітність світу» Марко Поло відкрила перед європейцями дивовижний світ Сходу. Повідомлення венеціанського купця широко використовували для складання географічних і морських карт. В освоєнні Північної Атлантики помітну роль відіграли нормани. Вирушаючи у походи за здобиччю, вони неодноразово перетинали океан і навіть заснували на землях Америки тимчасові поселення. Чому ж саме ранній Новий час став епохою, коли відкриття, здійснювані європейцями на морі й на суші, отримали назву Великі географічні відкриття? Річ у тім, що тогочасні мореплавці результатами своїх сміливих подорожей не тільки розширили межі відомого європейцям світу

8

та їхні уявлення про нього, але суттєво змінили й сам світ.

Могутній поштовх зростанню інтересу європейців до далеких країн дав розвиток міжнародної торгівлі. Вона стала особливо активною під час Хрестових походів, коли населення Європи звикло до постійного надходження зі Сходу чудових тканин, витончених ювелірних виробів, коштовного каміння й духмяних прянощів. Проте після того як у 1453 р. турки захопили Константинополь, дорога на Схід через Чорне море для західноєвропейських купців закрилася.

Вільний шлях до Індії через Єгипет і Червоне море знаходився в руках арабів, які повністю захопили посередницьку торгівлю східними товарами й різко підняли ціни на них. Особливо подорожчали прянощі – чорний перець, кориця, мускатний горіх та інші. Їх вживання не тільки надавало приємного

смаку їжі, а й дозволяло довше зберігати продукти харчування, а тому було дуже поширеним. Перед тим як опинитися в Європі, прянощам доводилося долати довгий шлях. З тихоокеанських Молуккських островів, де їх збирали, вони потрапляли до азійського порту Малакка. Там їх скуповували індійські купці, аби згодом перепродати арабам. Ті везли духмянний вантаж далі й на єгипетських ринках збували його венеціанцям і генуезцям, від яких прянощі розходилися по всій Європі. Складне посередництво робило прянощі дуже дорогими. Торгівля ними приносила велетенський прибуток (до 800 %) і була надзвичайно вигідною: багатих купців не випадково називали «мішком з перцем». На цих щасливчиків із заздністю дивилися ті, хто прагнув швидко розбагатіти. Вони добре розуміли, що зможуть досягти своєї мети, лише уникнувши розгалуженого посередництва. Саме ці люди наполягали на необхідності шукати власні шляхи до Індії, Китаю та інших східних земель.

Поряд із цією була ще одна причина, яка зумовила Великі географічні відкриття. Із поживавленням торгівлі в Європі виникла гостра нестача золотої та срібної монет. Місцеві поклади дорогоцінних металів вичерпалися, через що європейців просто зачаровували розповіді про казково багаті країни Сходу. Точних повідомлень про золотоносні землі вони не мали, але вважали, що шлях до них пролягає через Гібралтар, уздовж західного узбережжя Африки. Золото стало тією магічною силою, яка змушувала європейців відчайдушно вирушати у невідому далеку путь.

Започаткували Великі географічні відкриття країни Піренейського півострова – Іспанія та Португалія. Вони не належали до числа найбільш розвинених держав, проте мали вигідне географічне розташування на виході в Атлантику, прекрасний флот, зручні гавані, досвідчених моряків. Після завершення Реконкісти (відвоювання Піренейського півострова у арабів) безліч дворян, для яких єдиним заняттям і джерелом прибутків була війна, залишилися без засобів до існування. Вони прагнули нових завойовницьких походів.

■ Енріке Мореплавець

Морські походи португальців. Піонерами Великих географічних відкриттів стали португальці. Ще у XIII ст., у ході Реконкісти, вони звільнили свою територію від арабів і створили численний флот. У 1415 р. португальці, чия морська торгівля дуже потерпала від грабунків арабських піратів, розгромили одне з їхніх розбійницьких гнізд – Сеїту, порт на північному узбережжі Африки. Одним з учасників походу був принц **Енріке Мореплавець** (1394–1460). І хоча цей випадок залишився єдиним, коли Енріке піднявся на корабель, своє прозвання принц отримав заслужено, ставши талановитим організатором великих морських експедицій.

Майже півстоліття прожив Енріке Мореполавець на крайньому півдні країни – у С'агриші, де заснував обсерваторію та мореполаву школу. Принц проводив астрономічні спостереження, листувався з усіма тогочасними знаменитими вченими, збирав навколо себе картографів, розробляв маршрути подорожей. Сполучення між Європою та Індією здійснювалося тоді спочатку морем, потім (після тривалого і дорогого перевантаження) суходолом і знову морем. Принц прагнув знайти для португальської торгівлі безперервний морський шлях і був упевнений, що, якою б величезною не здавалась Африка, десть на півдні вона має закінчуватись і там її можна обминути на кораблях.

На початку XV ст. буря викинула двох португальських дворян на великий безлюдний острів, повністю вкритий лісом. Їхні розповіді про цю пригоду зацікавили Енріке. Принц спорядив експедицію, і коли вона знайшла острів, назвав його Мадейра, що португальською означає «ліс». Острів віддали тим двом дворянам, які випадково його відкрили. Вони спалили всю острівну рослинність, а натомість завезли на Мадейру виноградну лозу, худобу, цукрову тростину й чимало в'язнів для постійного поселення. Мадейра стала важливим етапом на шляху португальців до тропічної Західної Африки.

ПОДРОБИ

Споряджені Енріке експедиції крок за кроком досліджували африканське узбережжя. Значною подією стало відкриття островів Зеленого Мису. Тут португальці дивувалися ніколи раніше не баченим баобабам і гіпопотамам, якого називали «риба-кінь». На землях сучасних Сьєрра-Леоне, Гани та Гвінеї вони знайшли золото й цінну слонову кістку; звідси вивезли та вигідно продали в Лісабоні перших африканських рабів. Невдовзі на них почалося справжнє полювання. Налякані африканці тікали від

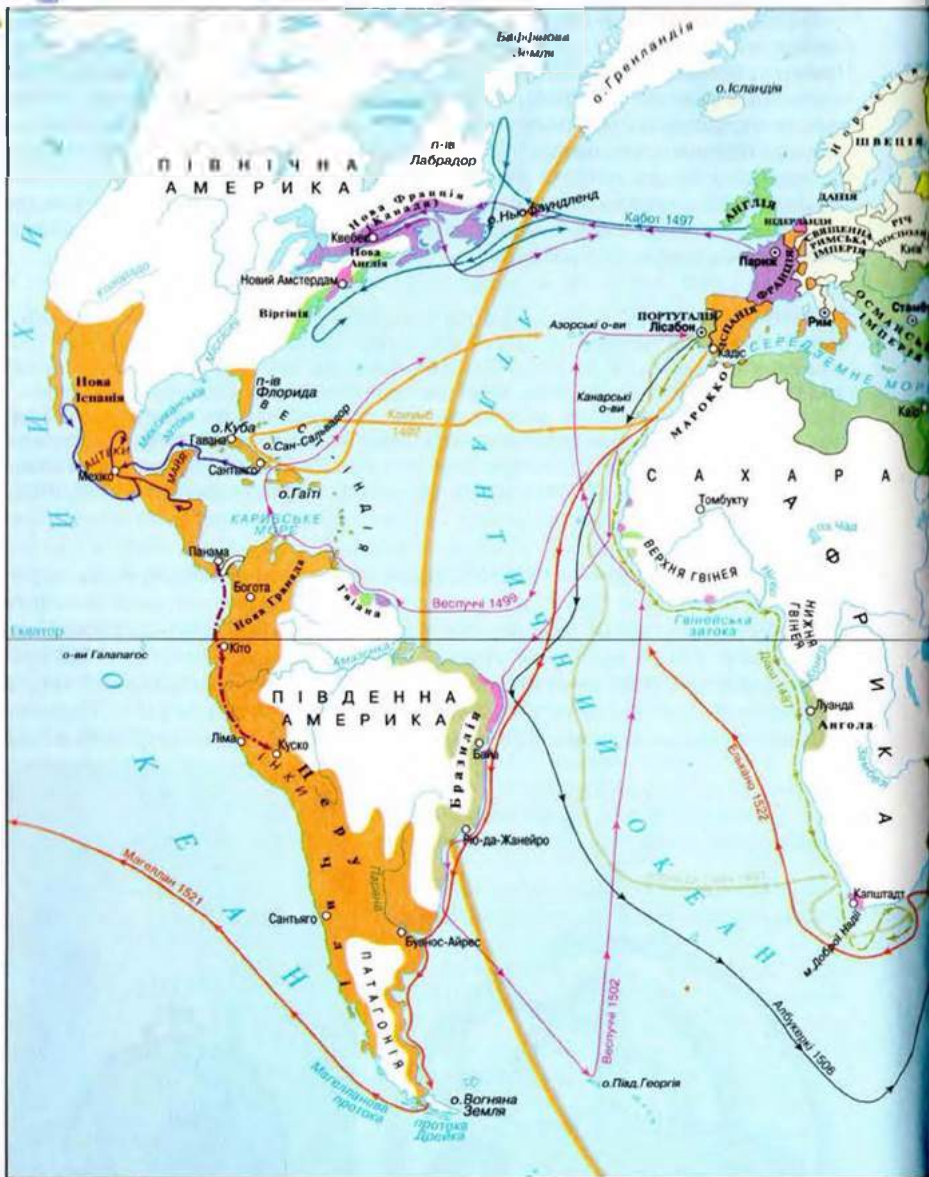

Морська напівсфера – прилад, який дозволяв точно тримати обраний курс корабля

Астролябія

Великі географічні

- Подорож Бартоломеу Діаша (1486–1488 рр.)
- Перші подорожі Христофора Колумба (1492–1493 рр.); відкриття Америки
- Подорожі Дієго Кабот (1497, 1498 рр.)
- Відкриття морського шляху в Індію Васко да Гамой (1497–1499 рр.)
- Подорожі Америго Веспуті (1499–1500; 1501–1502 рр.)
- Подорожі Афонсу Альбукерке (1506–1514 рр.)
- Відкриття Тихого океану Васко Нуньєсом де Бальбоа (1513 р.)
- Перша навколосвітня подорож Фернана Магеллана і Хуана Себастьяна Ель Каню (1519–1522 рр.)

відкриття

- Експедиції Ернана Кортеса (1519–1535 рр.); завоювання держави ацтеків
- Експедиції Франсіско Пісарро (1530–1534 рр.); завоювання держави інків
- Подорожі Жака Картьє (1534, 1535–1536 рр.); відкриття та початок колонізації Канади

Колоніальні держави та їхні володіння близько середини XVII ст.:

- Іспанія
- Португалія
- Франція
- Нідерланди
- Англія

Лінії розподілу світу між Іспанією та Португалією за Тордесільяським (1494 р.) і Сарагоським (1529 р.) договорами

моря в глиб країни, а работоргівці йшли слідом, просуваючись усе далі вздовж берегів Африки.

Ризиковані океанічні подорожі стали можливими завдяки успіхам у науці й техніці, а також досвіду мореплавців. На кінець XV ст. помітно вдосконалилися компас і астролія – прилади для орієнтації у відкритому морі. Було накопичено цінну інформацію про морські течії, припливи й відпливи, напрямки вітрів. Вдалося створити портолані – більш точні карти з детальним зображенням узбережжя. Почав використовуватися новий тип судна – каравела – з системою вітрил, яка дозволяла рухатися проти вітру. Це істотно скорочувало кількість веслярів та дозволяло взяти на борт корабля більше харчів і прісної води для далекого плавання.

У 1487 р. португальський капітан **Бартоломеу Діаш** дістався крайнього півдня Африканського континенту. Він назвав його мис Доброї Надії. Шлях з Атлантики до Індійського океану навколо Африки було відкрито.

Відкриття Христофором Колумбом Нового Світу. Водночас із португальцями нових торгових шляхів шукала Іспанія. У 1492 р. сюди прибув генуезький мореплавець **Христофор Колумб** (1451–1506).

Христофор Колумб народився в італійському місті Генуї в родині небагатого ткача. Життя його овіяне легендами і таємницями. Невідомо, де він учився, але був людиною дуже освіченою. Ставши моряком, Колумб опинився на кораблі, який захопили пірати, дивом врятувався, вплав дістався Португалії. Там він познайомився з учасниками експедицій Енріке Мореплавця і від них почув багато невідомого про португальські морські відкриття. Особливий інтерес викликала розповідь про тіла двох чоловіків, знайдені на одному з Азорських островів у Атлантиці. Вони абсолютно не були схожими на представників відомих європейцям народів.

У Колумба визрів великий план – досягти Індії західним шляхом. Ця ідея спиралася на вчення про кулястість землі й виникла ще в Античності. Її поділяв також сучасник Колумба, авторитетний флорентійський картограф Паоло Тосканеллі. Він зробив розрахунки, але помилився і помістив Індію досить близько від Португалії. Це не могло не привабити Колумба. Він розробив проект експедиції і представив його португальському королю, але той відхилив план генуезця. Колумб вирушив до Іспанії.

■ Христофор Колумб. XVI ст.

У Іспанії якраз закінчилася Реконкіста. Безліч дворян-ідальго, для яких війна була єдиним джерелом існування, не мали більше воєнної здобичі й створили справжні розбійницькі зграї. Королева Ізабелла і король Фернандо прагнули позбутися цієї неспокійної маси і відправити її подалі від Іспанії, за океан. Тому обіцянка Колумба забезпечити іспанській короні доступ до золотих скарбів Індії та Китаю виглядала в очах монархів удвічі привабливішою. Він ценосне подружжя підписав з мореплавцем договір. Колумбу були обіцяні титул віце-короля й великі прибутки з нововідкритих земель, які мали перейти під владу іспанської корони.

3 серпня 1492 р. на трьох кораблях Колумб покинув тиху гавань Палос неподалік Севільї і вирушив на захід. Знайомий світ залишився за кормою. Вперше європейці свідомо перетинали океан. Колумб розумів, що тривала відірваність від батьківщини та страх перед «морем темряви», як європейці називали Атлантичний океан, можуть призвести до бунту – постійного супутника тогочасних далеких плавань. Аби заспокоїти команду, він передбачливо вів два бортових журнали. У тому, який могли прочитати всі, Колумб записував дещо прикрашені дані, а до іншого, секретного, вносив точні повідомлення.

Нарешті, через 33 дні стомливого плавання, пролунав постріл: один із моряків побачив землю. Команда ступила на берег острова, названого Колумбом Сан-Сальвадор. Упевнений, що досяг Індії, мореплавець дав місцевому населенню назву індіанці, яка зберігається за ними до наших днів. Сам континент довго називали Вест-Індія (Західна Індія), щоб відрізнити її від справжньої Індії, відомої ще як Ост-Індія (Східна Індія). Прибулі на великих вітрильних кораблях європейці здавались індіанцям посланцями богів. Так зустрілися два світи, які раніше не підозрювали про існування один одного і разюче один від одного відрізнялись.

Жак де Во. Використання морських приладів

Документ

XVI ст. Із щоденника першої подорожі Колумба

Оскільки вони поводитися дружньо щодо нас і оскільки я усвідомлював, що краще повернути їх у нашу святую віру любов'ю, а не силою, я дав їм червоні ковпаки та скляні чотки, які вішають на шию, і багато інших малоцінних предметів, котрі їх тішили. І вони так добре поставилися до нас, що це здавалося дивом. Вони вплав переправлялися до човнів, де ми знаходилися, і приносили нам папуг, і бавовняне прядиво у мотках, і дротики, і багато інших речей, і обмінювали все це на інші предмети, які ми їм давали, як, наприклад, на маленькі скляні чотки і брязкальця. З великою охотою віддавали вони все, що мали... і виявляли стільки любові, наче хотіли віддати нам свої серця...

Але мені здавалось, що це люди бідні й нужденні. Всі вони ходять голі... І всі люди, яких я бачив, були молодими, жоден з них не мав більше 30-ти років, і статуру вони мали гарну, а волосся грубе, зовсім як кінське, і коротке... Деякі вкривають себе чорною фарбою, інші – червоною; деякі тим, що потрапило під руку. Одні з них розмальовують обличчя, інші – все тіло, а є й такі, у кого розмальовані лише очі або ніс. Вони не носять і не знають залізної зброї: коли я показував їм шпаги, то вони схопилися за леза й через незнання порізали собі пальці. Ніякого заліза у них немає...

Вони повинні бути хорошими, і тямущими, і кмітливими слугами – я помітив, що вони дуже швидко навчилися повторювати те, що їм казали.

Теодор де Брі. Прибуття Колумба до Нового Світу

Пізніше Колумб здійснив ще три плавання за океан і відкрив майже всі Антильські острови, а також частину узбережжя невідомого материка. Проте тих незліченних багатств, на які всі сподівалися, знайти в нових

землях не вдалося. Інтерес до Колумба зник, королівське подружжя позбавило його майже всіх наданих раніше привілеїв і прибутків. Великий мандрівник помер, забутий усіма, всього через півтора року після закінчення своєї експедиції. До останнього подиху він був упевнений, що знайшов новий шлях до Індії. Внаслідок подорожей Колумба зав'язалися постійні зв'язки між Східною і Західною півкулями.

Слідом за Колумбом ринув потік морських експедицій. Учасник однієї з них, італієць **Амеріго Веспуччі**, мальовничо описав природу і населення нововідкритих земель. Він першим заявив, що це не Азія, а нова, невідома раніше частина світу, й запропонував назвати її Новий Світ. Захоплюючими розповідями Веспуччі зачитувалася вся Європа. В очах сучасників він

Амеріго Веспуччі.
Гравюра

став людиною, яка справді відкрила новий материк, який тому й назвали Америкою. Цей факт великий німецький вчений XIX ст. Олександр Гумбольдт назвав «пам'ятником людської несправедливості» щодо Колумба.

Перша навколосвітня подорож. Відкриття Колумба занепокоїли одвічну морську суперницю іспанців – Португалію. У 1494 р. за посередництва папи римського в місті **Тордесільясі** між двома країнами було укладено договір про перший в історії розподіл світу на сфери впливу. Іспанія отримала право володіти нововідкритими землями на захід від Азорських островів, а Португалія – на схід. У реальному житті ситуація виглядала досить дивно: португальці мали право на відкриття в Азії, рухаючись на схід навколо Африки, а іспанці мали таке само право, але рухаючись на захід. І тут уже чимало залежало від того, хто першим дістанеться берегів тих чи інших земель. Між суперниками почався біг наввипередки.

8 липня 1497 р. з Лісабона відпливла флотилія з чотирьох кораблів. Нею командував знатний придворний **Васко да Гама**. Він не мав досвіду плавань, проте володів усіма якостями, необхідними для успіху, – мужністю, рішучістю, залізною волею та беззаперечним авторитетом серед моряків. Саме йому судилося знайти хоча й не найкоротший, зате найзручніший для вітрильних суден шлях до мису Доброї Надії. Обігнувши його, експедиція вперше пройшла вздовж східного узбережжя Африки й опинилася в Індійському океані. Скориставшись мусонними вітрами, які в цю пору року дули в бік Індії, флотилія Васко да Гами прийшла в **Калікут** – один з найбагатших індійських портів.

Зворотний шлях тривав майже рік. До Лісабона повернулися лише два кораблі та близько третини екіпажу. Такою була ціна, яку Португалії довелося заплатити за найзначніше в її історії плавання. Втім, своєї мети вона досягла: морський шлях з Європи до країн Сходу було прокладено.

Невдовзі португальці витіснили з Індійського океану всіх конкурентів і стали його повними господарями. Вони грабували чужі кораблі й безжально розправлялися з їхніми командами. Особливо лютував королівський намісник **Афонсу Альбукерке**. Освоївшись

Васко да Гама

Афонсу Альбукерке

у Індії, португальці почали просуватися далі: їх нестримно вабили Острови прянощів. У 1511 р. Альбукерке захопив Малакку і заснував тут спостережний пункт. Через протоку, повз місто, рухалися сотні кораблів. Португальці зупиняли їх, однак не грабували, а тільки вимагали, аби кожне судно взяло на борт їхнього моряка. Так вони вивчили маршрути до багатьох островів, у тому числі й до Молуккських. Згодом там виникли торгові поселення португальських купців, і місцеве населення мало збувати прянощі тільки їм. Португальський уряд штучно підтримував високі ціни, дозволяючи ввозити до Європи не більше 5–6 кораблів «духмяного товару» щороку.

■ Фернан Магеллан

Не припинялися пошуки західного шляху до Індії. У 1513 р. іспанський загін на чолі з **Васко Нуньєсом де Бальбоа** з великими труднощами подолав лісисті гори, перетнув Панамський перешийок і вийшов до широкої затоки. Перед іспанцями відкрився безкрай водний простір. Бальбоа назвав його Південне море (Тихий океан). Першу подорож ним, яка стала й першим навколосвітнім плаванням, здійснив **Фернан Магеллан** – досвідчений португальський моряк на службі в іспанського короля.

20 вересня 1519 р. п'ять кораблів очолюваної ним ескадри залишили гавань Сан-Лукар і взяли курс на захід. Перетнувши Атлантику, Магеллан повільно просувався вздовж берегів Південної Америки в пошуках протоки і був змушений зазимувати в антарктичних широтах. Замість райського блаженства в теплій Індії на долю команди випали морози, шторми та урагани. Піднявся бунт, але Магеллан рішуче навів порядок і від

мети своєї не відступив. Удача посміхнулася мужньому мореплавцю. Вже майже втративши надію, він знайшов довгоочікувану протоку, яку пізніше назвали Магелланова. Подолавши її, кораблі (їх залишилося лише три) 28 листопада 1520 р. вийшли у відкритий океан. Упродовж усього плавання стояла чудова погода, і моряки назвали океан Тихий. Саме ж плавання було зовсім не легким. Від голоду та спраги померла значна частина екіпажу. Ті, кому пощастило вціліти, досягли Філіппінських островів. Тут Магеллан безглуздо загинув у сутичці з місцевими жителями. Вже після втрати капітана команда дісталась Молуккських островів, де придбала великий вантаж прянощів.

8 вересня 1522 р. корабель із символічною назвою «Вікторія» кинув якор у порту Севілья. Перша в історії навколосвітня подорож завершилась. Вона тривала майже три роки. З п'яти суден повернулося лише одне, з 265 членів команди – лише 18. Героєм плавання, який відтіснив на задній план Магеллана, став капітан «Вікторії» Себастьян Ель Кано. Іспанський король пожалував йому дворянський герб, увінчаний зображенням земної

кулі й написом: «Ти перший мене обігнув». На долю Магеллана залишилися звинувачення у порушенні королівських інструкцій та надмірній жорстокості. Справжня роль цього видатного мореплавця була визнана лише згодом. Магеллан довів до кінця справу Колумба і проклав західний шлях до країн Сходу. Його подорож на практиці довела, що Земля має форму кулі, а всі океани складають один Світовий океан. Величезні розміри Тихого океану спростували думку про суттєве переважання суші над морем.

Нові відкриття загострили суперечки між Іспанією та Португалією. У 1529 р. країни нарешті домовилися і підписали Сарагоську угоду про розподіл сфер впливу в Тихому океані. Проте шлях, прокладений Магелланом, тривалий час не мав практичного значення. Повторити його важку подорож наважилися лише через півстоліття.

1. Що спричинило пошук європейцями нових шляхів на Схід?
2. Чому саме країни Піренейського півострова першими почали Великі географічні відкриття?
3. Який внесок здійснив Енріке Мореплавець в організацію морських подорожей? В якому напрямку він сподівався знайти для Португалії безперервний морський шлях до Індії?
4. Чому Америка не носить ім'я Колумба?
5. Кому насправді належить адресувати слова: «Ти перший мене обігнув»?

ЗАВДАННЯ

1. У XVIII ст. французький географ Жан Анвіль зауважив, що неправильні розрахунки Паоло Тосканеллі стали «найбільшою помилкою, яка призвела до найбільшого відкриття». Що, на ваш погляд, стало підставою для такого твердження і про яке відкриття йдеться?
2. Спираючись на записи із щоденника Колумба, опишіть його враження від зустрічі з індіанцями.
3. Знайдіть на карті географічні назви, пов'язані з іменами мореплавців доби Великих географічних відкриттів.

§2. ЗАВОЮВАННЯ ТА ОСВОЄННЯ НОВОГО СВІТУ

Іспанські конкістадори. Дивовижна природа Нового Світу, його населення – «добрі дикуни», які, здавалось, жили, не маючи турбот про хліб насущний, – усе це приголомшило європейців. Для індіанців європейці були божественними істотами зі старовинних легенд і пророцтв, де йшлося про білу бородату боголюдину, яка прийде зі Сходу. Саме цим пояснювалася дивна для європейців поведінка аборигенів – їхня безмежна гостинність, привітність і щедрість. Священний трепет викликали в індіанців вогнепальна зброя й коні, яких вони до цього ніколи не бачили. Так відбулася зустріч двох різних світів, несхожих культур, незнайомих цивілізацій.

За відкриттям Нового Світу почалась **конкіста** (від ісп. – *завоювання*) – загарбницькі походи іспанців кінця XV–XVI ст. Золото та влада – тільки це цікавило тих, хто ставав конкістадорами: вчорашніх воїнів, монахів, розорених ідальго, жебраків, злочинців. Невеликі загони із 300–400 чоловік вирушали проти союзів племен і цілих держав. Їхньому успішному просуванню сприяла не тільки наявність вогнепальної зброї, а й уміле використання міжусобної боротьби в індіанському середовищі. У розправах з підкореними народами завойовники не знали жалю.

Документ

XVI ст. Бартоломе́ де Лас Касас «Історія Індій»

Християни... чинили серед індіанців надзвичайні жорстокості. Вступаючи в поселення, вони не залишали в живих нікого – ні старих, ні немовлят... І оскільки всі, хто міг утекти, ховались у лісі чи в горах, рятуючись від людей настільки нелюдських та безжальних ... то були навчені люті пси, які, побачивши індіанця, в одну мить роздирали його на шматки... А якщо інколи – і з справедливих причин – індіанці вбивали когось із християн, то ті умовлялися між собою, що за одного християнина... мають убивати сто індіанців.

Єдина і справжня причина того, чому християни розорили і знищили безліч ні в чому не винних людей, – це прагнення захопити їхнє золото. Християни хотіли за короткий час збагатитися їхніми скарбами... Вони йшли з хрестом у руці та з наситною жадобою золота в серці.

ПОДРОБИЦІ

Майя – єдиний з народів доколумбової Америки, який мав писемність у вигляді ієрогліфів. Свої книги (кодекси) майя писали фарбами на довгих смугах матеріалу, виготовленого з рослинних волокон, а потім вкладали у футляри. При храмах існували бібліотеки. Майя мали свій календар, уміли визначати затемнення Сонця і Місяця. Вони першими ввели в математику поняття нуля.

■ Ернан Кортес

На півострові Юкатан конкістадори несподівано зустрілися з високорозвиненою цивілізацією. Перед їхнім здивованим поглядом з'явилися обнесені мурами прекрасні міста, величні ряди пірамід і вишукано оздоблені храмові споруди. Територія належала народу майя і була поділена між декількома містами-державами з добре налагодженою системою управління.

Постійна ворожнеча між містами значно полегшила їхнє завоювання іспанцями. Від майя конкістадори довідались, що на північ від Юкатану розташована могутня країна ацтеків, де є багато золота. У 1519 р. на завоювання цих земель вирушив іспанський загін у складі 400 піхотинців і 15 вершників при 6 гарматах. Його вів небагатий іспанський ідальго **Ернан Кортес** – мужній воїн і вмілий дипломат, але жорстока і підступна людина. Це був перший похід іспанців у глиб материка.

ПОДРОБИ

Історія ацтеків до їхньої появи в другій половині XII ст. в Центральній Мексиці сповнена загадок. Свою батьківщину вони називали островом Астлан («там, де живуть чаплі»). Місцезнаходження острова й досі залишається невідомим, але саме від нього походить слово «ацтек». Кочові мисливці-ацтеки були дуже войовничими й підкорили собі численні індіанські племена. Виникла могутня імперія зі столицею Теночтітлан (сучасний Мехіко).

Коли Кортес ступив у володіння привителя Монтесуми, той, аби припинити просування завойовників, вислав назустріч їм своїх послів з дарунками для іспанського короля. Серед безлічі коштовностей знаходились прекрасні витвори індіанських майстрів – розкішний посуд, вишукані прикраси, досконалі фігурки звірів. На відміну від основної маси індіанських ювелірних виробів, безжально переплавлених європейцями у золоті зливки, дарункам Монтесуми пощастило. Вони потрапили прямо до короля і тому збереглися. Згодом вони справили незабутнє враження на відомого німецького художника Альбрехта Дюрера. Він згадував: «Упродовж усього мого життя я не бачив нічого, що б так порадувало моє серце, як ці речі. Отже, я бачив серед них чудові, найдосконаліші речі і дивувався такій обдарованості людей далеких країн».

Щедрі дарунки не зупинили Кортеса. Його військо, куди влилися підкорені ацтеками племена, зросло до 100 тисяч і підійшло до Теночтітлана. Монтесума, впустивши Кортеса у місто для ведення переговорів, поставився до нього з шаном, але іспанець підступно захопив імператора у полон і вбив його. Населення столиці підняло повстання. Тоді Кортес узяв місто в облогу і, перекривши доступ води, змусив його захисників скласти зброю.

Підкорення Мексики вогнем і мечем продовжувалося до кінця XVII ст. Тут були знайдені багаті поклади золота і срібла, які у нелюдських умовах видобували індіанці. Нещадна експлуатація, беззахисність перед занесеними європейцями епідемічними хворобами – усе це призводило до швидкого вимирання корінного населення. У середині XVII ст. в Мексиці проживало всього 750 тис. індіанців, тобто лише 3 % від населення доколумбової ери. Відбулася справжня демографічна катастрофа.

Магічна сила Ельдорадо. Водночас із завоюванням Мексики іспанські конкістадори шукали казкову країну Ельдорадо. В основі легенди про неї лежав реальний звичай народу чібча-муїска, що жив колись у гірських

Вирощування маїсу (кукурудзи). Ілюстрація з іспанської книги про ацтеків. XVI ст.

■ *Дієго Рібера. Кортес у Мексиці*

районах сучасної Колумбії і створив одну з найрозвиненіших цивілізацій. Перед тим як прийняти владу, кожний новий правитель цього племені виконував певну церемонію. Він намащував смолою і покривав золотим порошком тіло, а потім на сході сонця впливав на плоті на середину священного озера Гуатавіта і в його водах усе з себе змивав. Після цього присутні кидали в озеро коштовності. На думку іспанців, таке могло відбуватися тільки в країні, дуже багатій на золото.

Конкістадори поринули на її завоювання. Один із загонів очолив колишній свинопас, напівписьменний **Франсіско Пісarro**. Він вторгся в Перу, де розкинулася держава інків з центром у місті Куско, розташованим високо в горах.

Інка (саме слово означало «правитель») обожнювали сонце і були прекрасними астрономами. Вони успішно займалися землеробством, розводили гурти лам, виготовляли якісні тканини. Інка винайшли оригінальне вузликове письмо – «кіпу». Воно являло собою шнур, до якого у вигляді підвісок прив'язували різнокольорові нитки. Комбінування таких ниток дозволяло робити необхідні «записи». Один із знайдених зразків «кіпу» важить 6 кг.

Скориставшись міжплемінними усобицями, Пісарро зібрав велике військо. Прекрасно спорудженими дорогами інків він швидко дістався міста, де перебував правитель держави – Великий Інка Атауальпа, і обманом захопив його в полон. Зрозумівши, що понад усе іспанці цінують золото, Атауальпа підняв руку і на висоті свого зросту провів під стелею кімнати, де його тримали, лінію. В обмін на своє визволення він пообіцяв заповнити приміщення до рівня rischi золотом. З усіх куточків країни почали звозити коштовності. Зібравши 6 тонн золота і срібла, іспанці

ПОДРОБАЦІ

підступно стратили Атауальпу, а невдовзі остаточно розгромили й імперію інків. Наприкінці XVI ст. в руках іспанських конкістадорів знаходилась уся Центральна і Південна Америка, за винятком Бразилії, захопленої португальцями.

Новий Світ після конкісти. Якщо на першому етапі конкісти відбувалося звичайне загарбання коштовностей, то з середини XVI ст. завоювання перейшли до постійної розробки рудників. Новий Світ давав уже половину світового видобутку дорогоцінних металів, і в Іспанію потягнулися багатотонні «золоті» і «срібні» флотилії. Усі завоювані землі стали власністю іспанського короля, а їхні жителі – його підданими. Для навернення індіанців у католицьку віру за океан прибули численні місіонери.

■ Франсіско Пісарро

Іспанська колоніальна імперія простягалась на тисячі кілометрів – від Каліфорнії до Вогняної Землі. Вона була найбільшою у тогочасному світі й складалася з двох віце-королівств, якими управляли призначені іспанським монархом віце-королі. Іспанія ревно охороняла свою монополію (виключне право) на торгівлю із заокеанськими володіннями. Іноземних купців у Новий Світ не допускали, і вони могли придбати колоніальні товари (колонія – територія, яка втратила незалежність і перебуває під владою іншої держави) тільки в Севільї, сплативши мито у королівську казну.

Прибутки приносили не лише рудники, а й обробка сільськогосподарських плантацій. Їхніми власниками були іспанські колоністи, але працювали на землі індіанці, силоміць перетворені на рабів. Вони вирощували маїс (кукурудзу), тютюн, цукрову тростину, каву. Непосильна праця та важкі умови життя викликали масову смертність індіанців. Коли ж на знак протесту вони повставали, то безліч їх разом із сім'ями гинули у жорстоких розправах. Існували райони, де за короткий час іспанці повністю винищили індіанців і були змушені завозити африканських невольників. Праця негрів широко використовувалася на рудниках і плантаціях, їх ввезення дедалі зростало.

Із середини XVI ст. на атлантичних шляхах з'явилися численні англійські, французькі та нідерландські пірати. Їхні дії були викликані тим, що європейські країни не бажали миритися з монополією іспанців на торгівлю в Новому Світі. Купці інших країн намагалися прорватися туди зі своїми вантажами, але іспанці перекривали їм шлях і безжально відбирали всі товари. Потерпілі, аби відшкодувати збитки, отримували від своїх монархів спеціальний дозвіл на пограбування іспанських «золотих і срібних флотів». Таке офіційне піратство називалося *каперством*. Нерідко самі королі вкладали кошти в спорядження каперських експедицій, до складу яких зазвичай входило чимало дворян і знатних людей: адже піратство приносило чималі прибутки і вважалося гідним заняттям.

Європейці в Північній Америці. Крім піренейських держав, участь у Великих географічних відкриттях брали також інші європейські країни.

Вони долучилися до цього процесу пізніше і, за Тордесільяським договором, не мали прав на заокеанські землі, а тому не наважувалися відправляти кораблі туди, де панували Іспанія і Португалія. Англія і Франція звернули свій погляд у бік Північної Америки.

Дізнавшись про успіхи Христофора Колумба, купці головного на той час англійського порту Брістоль спорядили власним коштом невеликий корабель для плавання на захід. 20 травня 1497 р. судно на чолі з **Джоном Каботом** (генуезець Джованні Каботто) у складі екіпажу із 17 осіб вирушило в путь. За місяць воно досягло північної частини острова Ньюфаундленд, який Кабот оголосив володінням англійської корони. Тут, на мілинах, англійці знайшли один з найбагатших у світі районів риболовства і тонами почали виловлювати тріску та оселедців. Рік по тому брістольці спорядили ще одну експедицію, вже з п'яти кораблів. Члени команди досягли Північноамериканського материка, зустріли там людей, одягнених у шкіри, але ні золота, ні перлів не знайшли. На хутові багатства країни моряки уваги не звернули. Експедиція вважалася невдалою, і англійці на декілька десятиліть припинили підготовку морських подорожей. Тільки у XVII ст. Англія приступила до освоєння заокеанських територій.

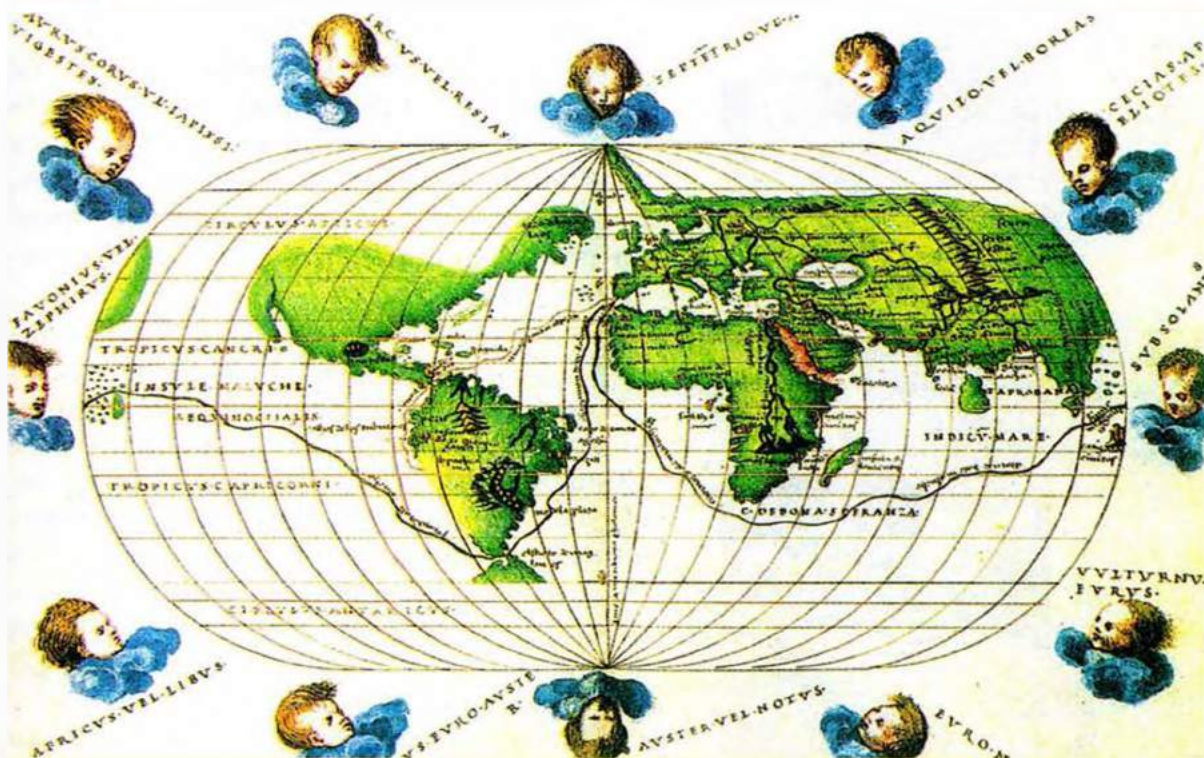
■ Жак Картьє. Гравюра

У 1534 р. француз **Жак Картьє** вирушив на пошуки північного морського шляху в Китай. За 20 днів він перетнув океан. Обстежуючи затоку Св. Лаврентія, Картьє зустрів індіанців, які полювали на хутового звіра. Свої поселення вони називали «канада». Згодом це слово дало назву великій заокеанській колонії Нова Франція. Вона включала всю північну частину Нового Світу і після повернення Картьє додому була оголошена володінням французької корони. Сюди, до берегів Канади, відправлялися цілі флотилії французьких китоловів для ведення промислу.

У Північній Америці золота не знайшли. Через це її освоєння відрізнялося від іспанської конкісти і проходило спочатку мирно. Колоністи – бідняки, злочинці й особи, які на батьківщині зазнавали переслідувань за свої релігійні переконання, – самі працювали на землі, розводили худобу і зберігали мирні стосунки з місцевим населенням. З розширенням у XVII ст. їхнього господарства колоністи почали відбирати землю в індіанців, а самих їх переселяти до резервацій – спеціально відведених замкнених територій, які не дозволялося залишати. Таке ставлення викликало запеклий опір з боку індіанців.

Наслідки Великих географічних відкриттів. Відкриття XV–XVII ст. мали величезний вплив на подальшу історію людства. Декілька поколінь безстрашних і мужніх мореплавців суттєво розсунули межі ойкумени (відомих земель): європейці познайомилися з новими землями, народами і цивілізаціями. Відбулася зустріч двох світів – європейського і американського, зв'язок між ними став постійним. Для підкорених

Карта світу XVI ст.

народів наслідки відкриттів мали подвійне значення: з одного боку, було завдано великої шкоди їхній унікальній культурі, з іншого – покладено початок взаємозбагаченню цивілізацій. Новий Світ перетворився на складову частину західної християнської цивілізації і увійшов у коловорот всесвітньої історії.

З відкриттям Америки відбувся справжній ривок у розвитку наукових знань. На зміну фантастичним поглядам про будову Землі прийшло підкріплене досвідом переконавання в її кулястості. Вражаючих успіхів досягла географія: на картах з'явилися уточнені розміри й абрисы материків, морів та океанів. Люди усвідомили, що світ є величезним і різноманітним.

Встановлення постійних зв'язків між Європою й усіма нововідкритими землями змінило характер торгівлі. Тепер головна роль відводилася не внутрішнім морям, а океанам: відбувалось переміщення основних торговельних шляхів із Середземного і Балтійського морів у води Атлантики. Це спричинило занепад старих торговельних центрів – Венеції, Генуї, Марселя, Барселони та міст німецької Ганзи. У центрі ділового життя опинилися океанські порти: спочатку Лісабон, Севілья й Антверпен, а згодом – Амстердам і Лондон. Торгівля все міцніше зв'язувала раніше ізольовані континенти в єдине ціле: народжувався світовий ринок.

Притік з Нового Світу золота й срібла дав можливість карбувати необхідну для обігу кількість монети. Це сприяло розквіту торгівлі, прискореному піднесенню промисловості та зародженню капіталізму. Зростали міста, перетворюючись на торговельно-промислові та адміністративні центри. З іншого боку, величезне надходження в Європу благородних металів викликало в XVI ст. невідоме досі явище. Надмірна кількість

■ Індіанські прикраси

монети призвела до того, що ціни на товари першої необхідності, продукти харчування і сировину для виробництва стрімко зросли. Таке знецінювання грошей отримало назву революція цін. В її умовах відбувалося швидке розорення одних людей і блискавичне збагачення інших.

Географічні відкриття поклали початок колоніальному розподілу світу. Утворилися колоніальні імперії, а колонізація приречила цілі народи на рабство та вимирання. Мільйони жителів Америки, Азії та Африки загинули від занесених завойовниками хвороб і жорстокого гноблення. Для корінних американців вторгнення європейців перетворилося на справжній жах – втрату власної історії та самобутньої культури.

Зустріч двох світів внесла зміни у побут і звички. Європейці запозичили в індіанців і навчилися вирощувати чимало сільськогосподарських рослин. Повсюдне розведення в Європі картоплі помітно зменшило загрозу голоду. Кукурудза припала до смаку людям, а також пішла на корм худобі. Зростання виробництва в Новому Світі цукру зробило його доступним не лише для багатіїв, а й для простолюду. На столах європейців з'явилися томати, квасоля, стручковий перець, какао, ананаси, різноманітні страви з тріски та лососевих риб. Із Америки привозили хіну і бальзами, які успішно використовували

в медицині. Однією з улюблених розваг стали індіанські ігри з пружними каучуковими м'ячами, попередники сучасних волейболу і баскетболу. На жаль, європейці перейняли в індіанців і деякі шкідливі звички – манеру палити і пити настої з наркотичних трав. У свою чергу, завойовники збагачили Новий Світ такими культурами, як пшениця, ячмінь, рис, жито, виноград, апельсини, лимони, груші, сливи, яблука, мигдаль, олива. Вони ввезли туди цукрову тростину, бананове дерево, свиней, коней, кіз і овець.

Великі географічні відкриття справили на сучасників приголомшливе враження. Вони відкрили перед ними новий світ і нові життєві горизонти.

1. З якими давніми цивілізаціями зустрілись європейці в Новому Світі? Що полегшило завоювання конкістадорів?
2. Як, на вашу думку, правильніше казати: «Відкриття Америки» чи «Зустріч двох цивілізацій»?

3. *Який характер мала колонізація Північної Америки і чи відрізнялася вона від конкісти?*
4. *Які наслідки Великих географічних відкриттів ви вважаєте найважливішими і чому?*

ЗАВДАННЯ

1. Порівняйте уривок із щоденника Колумба з розповіддю Лас Касаса. Чому, на вашу думку, індіанці поставилися до європейців дружньо, а ті відповіли їм жорстокістю та вбивствами? Як Лас Касас визначає основну мету конкістадорів і які почуття вони у нього викликають?
2. Користуючись картою, з'ясуйте, на яких територіях у Новому Світі розгорталась іспанська конкіста, які з них увійшли до португальських володінь, а які освоювали інші європейці.

Тема 2

ЛЮДИНА
В МІНЛИВОМУ
СВІТІ
XVI–XVII СТ.

§3-4. НАСЕЛЕННЯ, МАТЕРІАЛЬНИЙ СВІТ І КАПІТАЛІЗМ

§ 3-4 НАСЕЛЕННЯ,
МАТЕРІАЛЬНИЙ СВІТ
І КАПІТАЛІЗМ

§ 5 ПОВСЯКДЕННЕ
ЖИТТЯ ЗАХІДНОЇ
ЄВРОПИ

Зміни в житті людини. В усі часи важливу роль у житті людини відігравали клімат і природне середовище. З XIV ст. у Західній Європі почалось похолодання. Воно продовжувалось до кінця XVII ст., поки не встановився клімат, який в основному зберігається й сьогодні. Зміни відбувались і в ландшафті. На вирубаних лісових ділянках піднімались нові міста й села, осушені болота перетворювались на плодородні ниви. Вся Західна Європа вкрилася густою мережею доріг, каналів, мостів і гірських тунелів. Освоєння природного середовища інколи набувало хижацьких розмірів, але тваринний і рослинний світ залишався багатим.

За два століття – з 1600 до 1800 року – населення Західної Європи збільшилося більше ніж удвічі і зросло із 100 до 211 млн чоловік. Довшою стала й тривалість життя окремої людини. У Середні віки ті, кому виповнилося 50 років, вважались вже дуже старими. Тепер чимало людей доживало до 60–70 років. Подовшало не тільки життя людини, «подорослішали» також шлюби. У містах чоловіки заводили сім'ю зазвичай після 26 років, а дівчата виходили заміж у 15–23 роки. Пояснювалося це тим, що чоловік повинен був самотійно утримувати сім'ю матеріально, а жінка – вміти вести домогосподарство. Побравшись, така пара, як правило, жила окремо і незалежно від батьків. У селах одружувалися на 2–3 роки раніше. Усе частіше в дворянських і багатих міських родинах синам і дочкам дозволялося відмовлятися від небажаного шлюбу й навіть самотійно обирати собі пару.

■ Ян Массіс. У збирача податків. XVI ст.

У Новий час, порівняно із Середньовіччям, змінилося ставлення до дитини. Піклування про її здоров'я, виховання, освіту й майбутнє перетворилось на одну з найважливіших турбот сім'ї. У людей посилилось відчуття рідного дому й родинних зв'язків. У добу, коли Європа зазнавала глибоких змін, помітно зростає роль жінки в суспільстві. У XVI ст. виникли перші школи для дівчаток, а вже в наступному столітті їхнє навчання поза межами рідної оселі стало звичайним. Чимало знатних жінок вражали сучасників своєю освіченістю, знанням мов і письменницьким талантом, не кажучи вже про вишуканість манер. При королівських дворах виникає нове явище – дамський двір. До нього входили жінки з найближчого оточення королеви, зазвичай дружини та родички вельмож. Нерідко дамський двір помітно впливав на державні справи.

Життя людини проходило у неспокійному світі. Йому загрожували голод, епідемії, військові спустошення. Високою залишалась дитяча смертність: третина малят помирала, не досягши однорічного віку. Але порівняно із Середньовіччям відчувались позитивні зрушення. Покращилось лікування хворих і догляд за ними, повноціннішим стало харчування, поступово, хоча й дуже повільно, посилювалась увага до гігієни. Все це допомагало перебороти ранню смертність і зробити життя людини тривалішим.

Західна Європа була заселена щільно, але нерівномірно: у XVI ст. у Рейнській області проживало 30–40, а в Ломбардії – понад 200 чоловік на 1 кв. км. Як і раніше, основну масу населення представляло селянство, хоча його відтік у міста помітно збільшився. Чисельність городян тільки протягом XVI ст. зростає вдвічі. За кількістю міст попереду йшли Італія й Нідерланди, де городяни становили близько половини всього населення.

■ Пітер Брейгель Старший. Забави дітей. 1560 р.

Щодня міста поглинали безліч харчів, сировини, палива. Все необхідне здебільшого постачали навколишні селяни, але інколи товари привозили здалеку.

Міста залишались переважно невеликими – налічували 2–3 тис. мешканців і зберігали середньовічний вигляд: за захисними мурами в різні боки розбігались вузькі звивисті вулиці. Нерідко проїзд і прохід ними загороджували стада свиней, які зручно влаштовувались у брудних калюжах. Прибирали вулиці рідко. В середині XVII ст. в Парижі на честь такої події навіть викарбували пам'ятну медаль. Антисанітарний стан міст спричиняв часті епідемії і високу смертність.

Міста з 20–30 тис. жителів вважались великими. Справжніми велетнями виглядали Флоренція, Венеція, Антверпен, Лондон, Париж, де проживало понад 100 тис. чоловік. Як усередині, так і навколо старовинних міських мурів розкинулись сади, городи, виноградники. Нікого не дивувало, коли у жнива ремісники залишали майстерні та йшли працювати на своїх ділянках.

Збільшення населення супроводжувалось виникненням на міських окраїнах кварталів бідноти, де жалюгідні хатини щільно тулились одна до одної, а численні корчми нерідко перетворювались на справжні злочинські гнізда. Сюди ж, у передмістя, виносили шкідливі ремесла – майстерні фарбувальників, дубильників шкір та інші, від яких розносився страшний сморід. Зовсім інакший вигляд мав міський центр, прикрашений чудовими забудовами – будинком магістрату, церквами, палацами знаті, банками та іншими величними спорудами; заповнений розкішними торговими крамницями з модними товарами. Тут уже відчувався певний

Й. Брой. Ринкова площа в Аугсбурзі. 1530 р.

благоустрій, і власті стежили за порядком і дотриманням чистоти. Міста були прекрасними і брудними, багатими й бідними водночас. Земля в них коштувала дорого, тому переважали багатоповерхові будинки. Західноєвропейські міста так стрімко зростали вгору, що властям у цілях безпеки доводилось обмежувати кількість поверхів.

З XVI ст. у масовий вжиток увійшли карети й візки, але безладний лабіринт вуличок надзвичайно ускладнював їхнє пересування. Нагальною стала потреба у переплануванні міст. У великих містах, насамперед Римі, Флоренції, Лондоні, Парижі та інших, зносили цілі райони, а на розчищених ділянках прокладали широкі вулиці, облаштовували просторі площі, розбивали затишні парки. Ця «містобудівна хірургія» здійснювалась за геометричним планом: вулиці перетиналися під прямим кутом і чітко поділяли місто на квартали. Поступово західноєвропейські міста почали набувати сучасного вигляду.

Нічним освітленням зазвичай слугував місяць. Часом повну темряву порушували вогні смолоскипів, з якими слуги супроводжували якусь знатну особу. Перші ліхтарі ще у XV ст. з'явилися у Флоренції, але їх використання поширювалось дуже повільно. Лише в XVII ст. в Лондоні в безмісячні ночі почали запалювати ліхтарі біля кожних десятих дверей.

Світ техніки. В усі епохи основним показником технічного розвитку суспільства були ті види енергії і двигуни, які використовувались для приведення в рух механізмів. На світанку Нового часу головними джерелами енергії залишались мускульна сила людей і тварин, а також вода і вітер. Людські руки приводили в дію верстати, гончарські круги, підйомні споруди, важелі. За допомогою коней, волів, мулів та віслуків перевозили вантажі, обробляли землю, запускали насоси, крутили коловороти.

Поширеним і звичним двигуном було водяне млинарське колесо з системою зубчастих передач. У XV–XVI ст. його вдосконалили: горизонтальне колесо оснастили лопатями, а вертикальне – майже вдвічі збільшили в діаметрі (інколи до 10 метрів), що значно підвищило їхню потужність. У місцевостях, бідних на ріки, використовували вітряки. Голландські винахідники придумали спеціальне пристосування, яке дозволяло, обертаючи верхню рухому частину вітряка, змінювати нахил крил і ловити вітер у будь-якому напрямку. Відтоді використання млина помітно розширилось: за його допомогою приводили в рух сукновальні, ковальські молоти, лісопилки, помпи, виготовляли папір, обробляли шкіри, займалися шліфуванням.

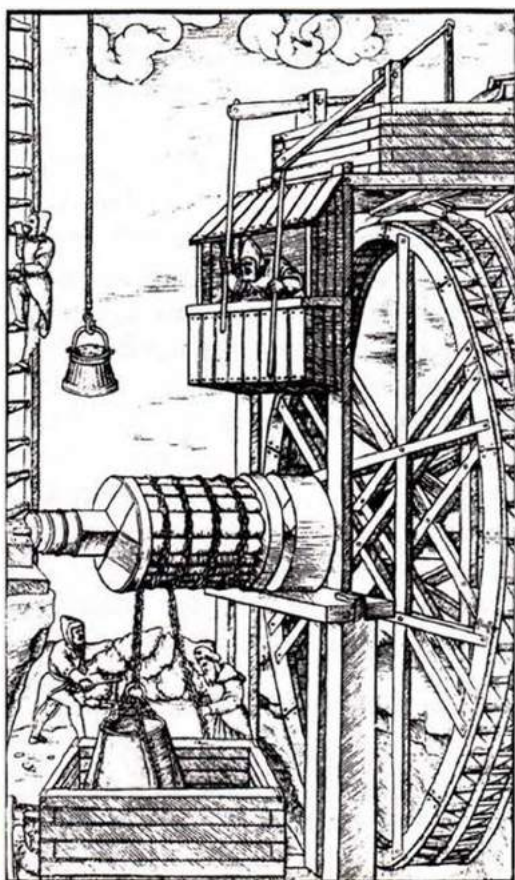
Важливим джерелом енергії було тепло, яке в основному отримували від спалення деревного вугілля. Із розвитком виробництва попит на нього постійно зростає, що вело до збільшення вирубки і навіть до повного знищення лісів. Утворився дефіцит деревини, а з ним і проблема нестачі палива. Вихід у другій половині XVI ст. знайшли англійці, які почали широко використовувати кам'яне вугілля. Воно давало вищу, порівняно з деревиною і торфом, температуру горіння, але при спаленні виділяло страшний сморід і кіптяву. Англійці навчилися у спеціальних печах випалювати з вугілля домішки і перетворювати його на кокс. Він широко використовувався в галузях з високими температурами – у соле- і миловарінні, при виготовленні черепиці й скла. Це сприяло покращенню якості продукції і розширенню виробництва, однак повністю кокс витіснив деревину лише у XVIII ст.

Технічні успіхи були тісно пов'язані також із вдосконаленням гвинта – важливого елемента кожного механізму, що передає енергію. Замість

дерев'яного у масовий обіг увійшов більш міцний металевий гвинт. Особливо широке застосування він знайшов у сфері книгодрукування і карбування монет.

Ранній Новий час не приніс справжніх технічних відкриттів. Відбувалось більш широке використання великих винаходів попередніх епох і вдосконалення існуючих механізмів. Це сприяло покращенню організації виробництва, насамперед у гірничорудній справі. Шахти заглибились до 300–800 метрів, воду з них відкачували насосами і помпами, які приводилися в рух уже не ручною працею, а потужним водяним колесом. Руду підіймали нагору на стрічковому транспортері за допомогою коловорота. Для його обслуговування вистачало двох чоловіків, у той час як раніше руду виносили декілька сотень робітників. Аби полегшити роботу коням, навантажені рудою вагонетки поставили спочатку на дерев'яні, а згодом і на металеві рейки.

Виплавка металу тривалий час здійснювалась у невисокій плавильній печі,

■ Підйомна машина. XVI ст.

Х. Хессе. Видобування срібла на руднику. 1521 р.

обладнаній ручними міхами. Руда нагрівалася, метал, що містився у ній, перетворювався на тістоподібну масу – крицю, і вже з неї виковували необхідні вироби. Цей процес був надто повільним і не міг задовольнити зростаючий попит на метали. У XV ст. доменну піч удосконалили: шкіряні міхи почали приводити в рух потужним водяним колесом. Посилився притік у піч кисню, температура в ній зросла настільки, що метал переходив у стан рідини – чавун. Його розливали у форми, давали охолонути та затвердіти, а потім переплавляли на залізо чи сталь високої якості. Так відбувся перехід до сучасної переробної, або доменної, металургії.

Лева частина металів йшла на потреби зброярства. Якщо перші гармати робили з бронзи і стріляли вони кам'яними ядрами, то з кінця XVI ст. їх уже відливали з чавуну. Це було значно дешевше, до того ж чавунні ядра мали більшу руйнівну силу. Високі кам'яні мури міст не витримували гарматних залпів, тому довелося будувати укріплення нового типу. Навколо міст насипали низькі земляні вали, у яких ядра загрузали, не завдаючи шкоди. Бойові дії все частіше розгортались на відкритій місце-

ПОДРОБИЦІ

Гармати XVI–XVII ст. були дуже красивими. Блискучі поліровані поверхні, рельєфні надписи з іменами майстрів і замовників, герби європейських монархів, пишний рослинний орнамент, зображення героїв і фантастичних тварин – так виглядали ці справжні шедеври ливарної майстерності, грізні витвори мистецтва.

■ Цар-пушка. 1586 р.

вості, де доля перемоги залежала саме від вогневої сили артилерії. Гармат у Європі стало набагато більше, змінилися й засоби їх транспортування: тепер гармати ставили на лафєти – дерев'яні двоколісні споруди – і перевозили кіннями. У ході битви пересувні гармати збирали в батареї і цим значно посилювали їхню бойову міць.

Першою ручною вогнепальною зброєю була аркебуза. Її обслуговували дві людини: стрілець затискав аркебузу під пахвою або клав на плече і наводив на ціль, а його помічник гнітом запалював порох. Така стрільщина була не лише незручною, а й небезпечною. З середини XVI ст. з'явилися мушкети – довгі рушниці, широкі грановані приклади яких щільно притискувалися до плеча. Стрілець-мушкетер став головною постаттю на полі битви. Мушкет був основним, але не єдиним видом вогнепальної зброї в європейських арміях XVI–XVII ст. Кавалеристи віддавали перевагу карабінам – коротким, зручним для стрільби з коня рушницям, а також пістолетам.

■ Мушкетер

Хвацько заломлений широкополий капелюх з пір'ям або залізний шолом, кіраса або шкіряна куртка, широкі штани до колін, панчохи й туфлі з бантами – такий вигляд мав мушкетер XVI–XVII ст. Через ліве плече у нього був перекинутий ремінь з прикріпленим до нього спеціальним футляром для боєприпасів. Збоку висіла шпага, в руці він тримав сошку – підставку, на яку при стрільбі клали мушкет.

Мушкетери – грізна сила, своїм вогнем вони нерідко вирішували результат великих битв. Стрій мушкетерів «караколе» (равлик) включав 10 шеренг і 12 рядів. До нього було не підступитися: поки передня шеренга вела вогонь, задні заряджали зброю, і безупинні залпи гриміли один за одним.

Застосування вогнепальної зброї змінило характер ведення війни. Кулі пробивали рицарський обладунок, тому важкоозброєна кіннота поступово втратила колишнє значення. Її місце заступила легка кавалерія, основу якої становило дворянство. Зросла роль піхоти, набраної з простого люду. Частково її озброювали вогнепальною зброєю, частково – довгими піками. Стрільці ставали головною силою на полі бою, але тільки наприкінці XVII ст. всю піхоту озброїли рушницями з багнетами. Тепер саме на її плечі ліг основний тягар війни.

■ Карака – трищоглове потужне судно

■ Каравела – дво- або трищогловий корабель з невеликою водотоннажністю

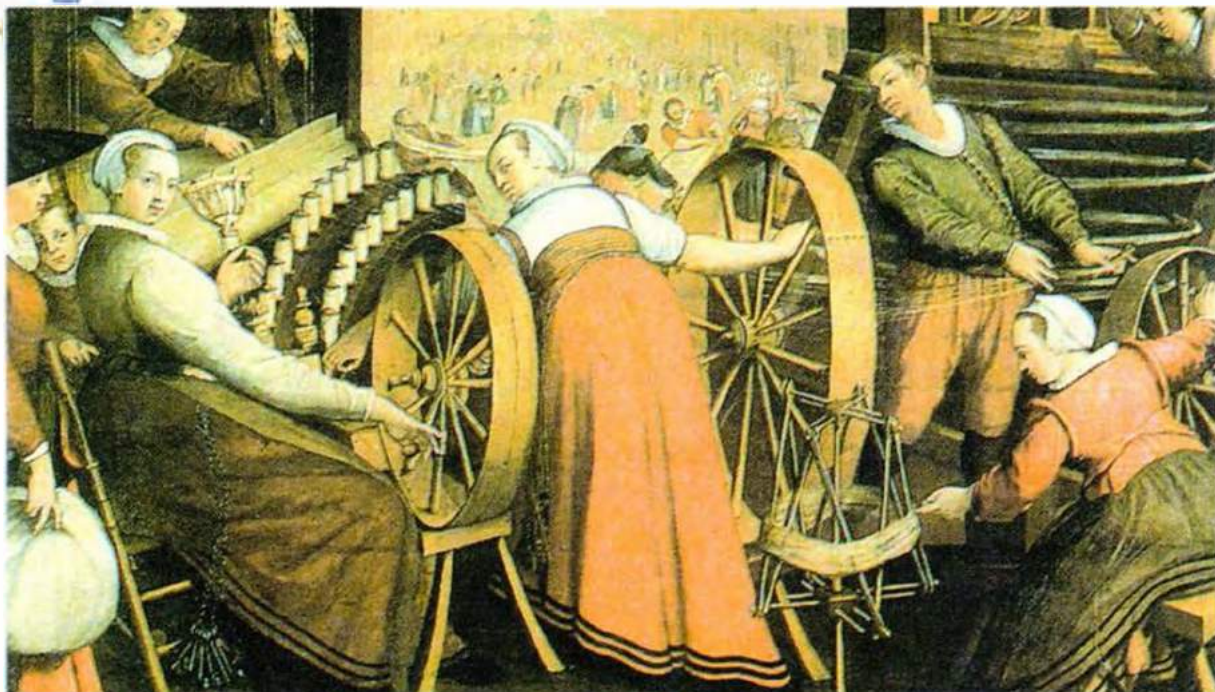
Артилерія застосовувалась і на кораблях. У Середні віки поділу на торгові та військові судна не існувало. В середині XVI ст. нідерландці першими створили флот з бойових кораблів, проте остаточне розмежування відбулось у XVII ст., коли голландці побудували спеціальні торгові судна – флйоте.

Для розвитку кораблебудування вирішальне значення мали Великі географічні відкриття і зародження світового ринку. Поряд з флйоте на океанські простори вийшли інші великі і вдосконалені судна – іспанські галеони, португальські каравели і караки. Географічні карти, компаси, астролябії та інші навігаційні прилади допомагали точно прокладати шлях у маловідомих морях та океанах. Розміри кораблів дозволяли відносно дешево і швидко перевозити великі партії вантажів. Щоб прийняти могутній потік товарів з Нового Світу, європейці перебудовували старі та засновували нові порти зі зручними причалами, пересувними підйомними кранами, місткими складами.

Всю Європу охоплювала річкова мережа. Штучні канали з'єднували ріки і забезпечували вихід до морських портів. Більш скромними були успіхи наземного транспорту. Дороги залишались переважно ґрунтовими і в негоду ставали здебільшого непроїзними. Товари за давнім звичаєм везли на возах та санях, хоча з'явилась і новинка – більш рухомі візки. Транспортування вантажів, особливо на далекі відстані, коштувало дорого, тому з XVI ст. на головних торгових шляхах його прибрали до рук об'єднання візників, власників коней. Побільшало поштових станцій, де міняли коней, надавали нічліг та їжу.

Технічні вдосконалення найкраще приживались у нових галузях – виготовленні дзеркал, паперу, книгодрукуванні, де не існувало давніх цехових традицій і суворих обмежень ремісничих статутів. Інколи нововведення проникали і в старовинні галузі: з XVI ст. увійшла в ужиток колісна прялка з педаллю, яка полегшила і прискорила працю ткача, а також верстат для виготовлення узорчастих тканин – гобеленів. Проте ремісники боялись конкуренції і розорення, а тому чинили опір усьому

■ Ісаак ван Шваненбург. Пряхи. XVI ст.

новому. Цехи уважно стежили не лише за тим, аби окремі майстри не ставили додаткових верстатів та не перевищували норм виготовлення продукції, а й за тим, аби вони не застосовували технічних винаходів. З цих причин у XVI ст. було заборонено використовувати зібраний Антоном Меллером механічний ткацький верстат, а прядильне колесо з ножним приводом, відоме вже понад сто років, почали впроваджувати тільки з другої половини того ж століття.

Не дивно, що чимало винаходів так і залишилися лише на папері. Нерідко талановиті проекти втілювались у життя через 200–300 років після їх створення. Збереження цехового устрою з його протистоянням технічним нововведенням гальмувало подальший розвиток виробництва.

■ Рембрандт ван Рейн. Старійшини суконного цеху. 1661–1662 рр.

Народження капіталізму. У XVI–XVII ст. в Західній Європі відбувалось зародження капіталізму. Для його виникнення необхідні дві основні умови. По-перше, наявність великих сум грошей – капіталів, потрібних для організації виробництва: купівлі землі і зведення на ній будинку для майстерні, придбання верстатів і сировини. По-друге, існування ринку вільної робочої сили – великої кількості людей, які продають підприємцям свої робочі руки і отримують за свою працю заробітну плату. Кому ж у ті часи вдавалось накопичити капітали? Чому і як виник ринок вільної праці?

Найвищі прибутки приносила міжнародна торгівля. Купецтво наживалось завдяки торговій монополії – винятковому праву на продаж того чи іншого товару. Вигравало воно й від різниці у цінах. Відомо, що привезений до Європи перець коштував у сотні разів дорожче, ніж на Сході. Особливі вигоди надавала торгівля з колоніями. Проте купецтво не одразу почало пускати гроші у виробництво. Воно продовжувало збільшувати свої кошти через лихварські операції і довго віддавало перевагу таким надійним джерелам вкладання капіталів, як купівля землі, коштовностей, палаців. До того ж серйозною перешкодою для проникнення купецького капіталу у виробництво були цехи. Вони ревно охороняли свої права на заняття ремеслами й чинили опір спробам чужинців увійти в цю сферу.

Поступово ситуація почала змінюватись. Купці добре розуміли, що найбільші прибутки матимуть, коли підпорядкують собі весь процес – від виготовлення товару до його збуту. Вони стали вкладати гроші у випуск предметів своєї торгівлі, наприклад у виробництво тканин. Деякі городяни, в тому числі й частина майстрів, яким вдалося накопичити гроші, теж ставали підприємцями. Працювали на них ті, хто втратив господарську самостійність і був змушений продавати свою робочу силу: позбавлені землі селяни, розорені ремісники та «вічні підмайстри», для яких брак грошей робив недосяжним звання майстра. Всі вони ставали найманими робітниками. Так склались умови, необхідні для створення виробництва нового типу.

Першими ранньокapіталістичними підприємствами були **мануфактури**. Як і в

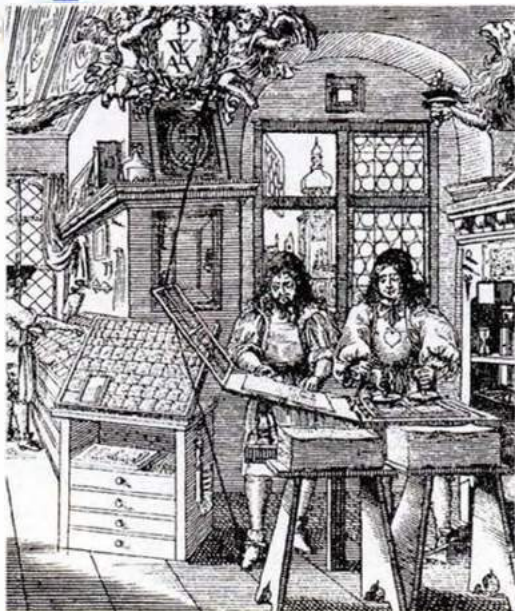

Квентін Массейс. Мінняло з дружиною. 1514 р.

Біржа тканин. 1530 р.

■ У друкарні. Гравюра. XVII ст.

середньовічному ремеслі, на них панувала ручна праця, що відбилось навіть у походженні самої назви (лат. *manus* – рука, *factura* – виріб). Разом з тим мануфактура дуже відрізнялась від майстерні ремісника. По-перше, вона була досить великим виробництвом з десятками, а інколи й сотнями робітників. По-друге, на відміну від середньовічного ремісника, який сам виготовляв свій виріб від початку до кінця, мануфактурний робітник здійснював декілька чи навіть лише одну трудову операцію. Такий розподіл праці сприяв вдосконаленню майстерності в конкретному виді робіт і вів до зростання продуктивності праці та збільшення випуску продукції.

Найчастіше підприємець закуповував сировину та роздавав її для обробки збіднілим міським ремісникам або селянам з найближчої округи. Вони виконували роботу не в спільній майстерні, а кожний у себе вдома і повертали підприємцеві вже готову продукцію. Такі робітники були усунені як від закупівлі сировини, так і від продажу своїх виробів. Вони працювали не на різних замовників, а лише на одного постійного хазяїна і повністю залежали від нього матеріально. Так виглядала **розсіяна мануфактура**, яка переважала у ткацькій промисловості.

Поряд із розсіяною існувала також **централізована мануфактура**. Підприємець сам відкривав майстерню й збирав під одним дахом десятки робітників. Він забезпечував їх сировиною, верстатами та обладнанням. Централізованих мануфактур було менше, ніж розсіяних, адже в їхнє створення доводилось вкладати більше коштів. Головним чином вони виникали у нових галузях виробництва. Яскравим прикладом централізованої мануфактури стали численні друкарні.

Документ

XVI ст. З «Балади про знаменитого сукнороба Джека з Ньюбері» англійського письменника Томаса Делоні

У світлиці, просторій і довгій, стояли 200 верстатів. На цих верстатах працювали 200 чоловік, усі в один ряд. Біля кожного з них сиділо по чудовому хлопчику, які з великим захватом підготовляли човники. Тим часом в іншому приміщенні 100 жінок невтомно чесали вовну з радісним виглядом і дзвінко співали пісні.

У наступній кімнаті працювали 100 дівчат у червоних спідницях, з білими, як молоко, хустками на головах. Ці чарівні дівчата, не припиняючи, пряли у цій світлиці весь день, співаючи ніжно-ніжно, солодкими, як у солов'я, голосами.

Після цього вони ввійшли до іншої кімнати, де побачили бідно вдягнених дітей: всі вони сиділи й скубли вовну, відбираючи найтоншу від грубої; всіх їх було півтори сотні – дітей бідних і слабких батьків. У нагороду за свою працю кожний отримував увечері по одному пенні, крім того, що вони вип'ють і з'їдять за день.

У наступному приміщенні він бачить ще 50 хлопців: це були стригалі. Біля них працювали аж 80 прасувальників. Крім того, він мав ще фарбувальню, при якій тримав 40 чоловік, та ще на сукновальні – 20.

Переважна частина європейського населення, як і раніше, займалась сільським господарством. Воно залишалось дрібним, заснованим на ручній праці з традиційним використанням тяглової сили коней та биків. На початку XVI ст. більшість селян були особисто вільними, але безземельними, оскільки сеньйори зберегли землю за собою. Селяни могли взяти її тільки в оренду, за яку доводилося платити гроші. Щоб отримати їх, селяни везли на ринок і продавали свою продукцію – зерно, м'ясо, вовну. Такий спосіб господарювання став звичним для середнього прошарку сільського населення.

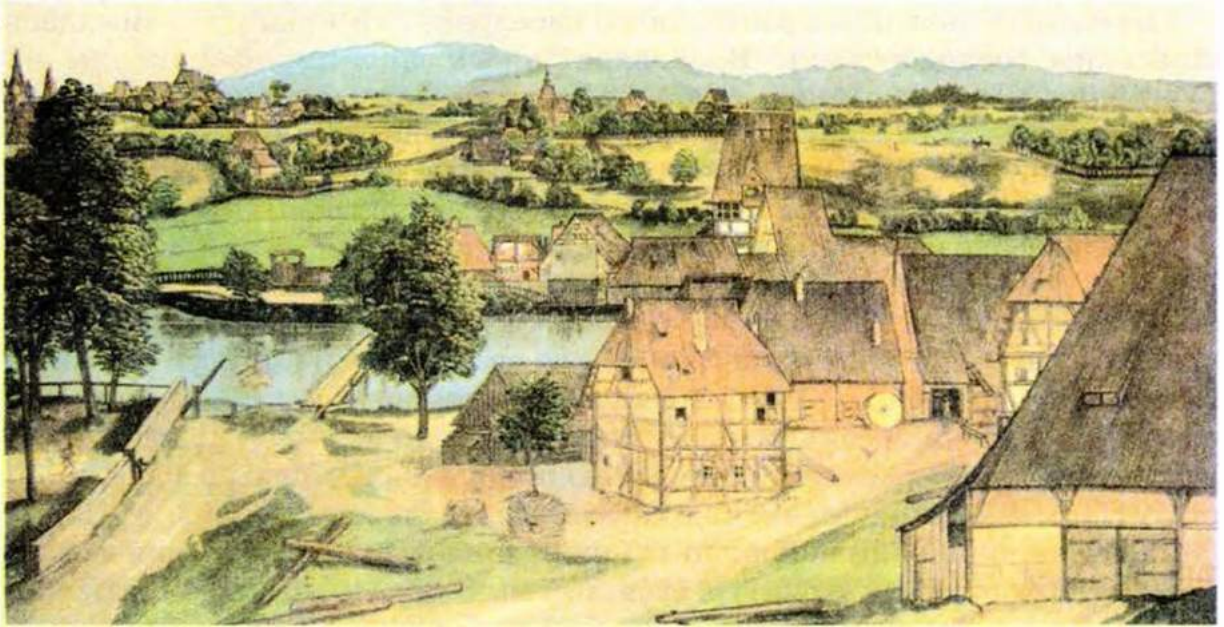
Селянська біднота не мала грошей для оренди землі і йшла в найми до фермерів – заможних селян, які були власниками землі чи великими орендарями. Фермерські господарства працювали на ринок, тому їх власники віддавали перевагу вирощуванню прибуткових культур або скотарству. Наймана праця все активніше застосовувалась у селі.

Використання найманої праці та поширення ринкових відносин викликали зміни у становій структурі суспільства. Виникли нові великі групи – буржуазія і наймані робітники. До складу буржуазії увійшли ті купці, лихварі й ремісники, які вкладали накопичені гроші у підприємництво, а також частина дворянства і фермерів, що прилучалися до капіталістичних форм ведення сільського господарства. Найманими робітниками ставали збіднілі цехові ремісники, підмайстри і некваліфікована міська біднота. Їхні ряди поповнювали позбавлені землі селяни, змушені шукати застосування своїм робочим рукам у місті.

Пітер Брейгель Старший. Сінокіс. 1565 р.

Альбрехт Дюрер. Майстерня з виготовлення дроту. 1494 р.

Жебрак

Стрімко зростали жебракування та бродяжництво. Особливо це відчувалось у містах, куди у пошуках роботи стікалась безліч бідняків. Власті чітко поділяли жебраків на міських та приїжджих. Лише «своїм» вони видавали спеціальний дозвіл на збирання милостині, періодично роздавали одяг і гроші та влаштовували безкоштовні обіди і притулки. Ці благодійні заходи не поширювались на «чужих» жебраків, аби не допустити їх надмірного напливу до міста. В цілому, порівняно з добою Середньовіччя, ставлення до жебраків різко погіршилось.

У XVI–XVII ст. в Європі відбувались важливі зміни. Хоча в більшості країн зберігались старі феодальні порядки, у найрозвиненіших державах зароджувались і поступово розвивались нові капіталістичні відносини.

1. Чим пояснювалось зростання населення і збільшення тривалості життя в XVI – XVII ст.? Чи змінилися стосунки всередині сім'ї?
2. Що поєднувало і розрізняло міста Середньовіччя і раннього Нового часу? Чому в XVI–XVII ст. виникла необхідність у перебудові міст і з яких причин цей процес назвали «містобудівною хірургією»?
3. Що штовхало ремісничі цехи до опору технічним нововведенням?
4. Чому підприємці частіше створювали розсіяні, а не централізовані мануфактури?
5. Які зміни відбувались у суспільстві під впливом розвитку капіталізму?

ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуйте основні види вогнепальної зброї. Чому її застосування внесло зміни у будівництво захисних споруд і в характер ведення війни?
2. Користуючись уривком з «Балади про знаменитого сукнороба Джека з Ньюбері», з'ясуйте, про який тип мануфактури розповідає її автор. Які трудові операції здійснювали робітники при виготовленні сукна? Порахуйте, скільки людей працювало у сукнороба Джека. На вашу думку, власник мануфактури справді створив гарні умови для своїх робітників чи автор прикрасив дійсність?

§5. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

Домашня оселя. Як і в епоху Середньовіччя, у XVI–XVII ст. вигляд житла залежав від географічних і кліматичних особливостей місцевості, а також від роду занять і добробуту його власників. На півночі Європи селяни мешкали у дерев'яних будинках або в домах, виконаних у техніці «фахверка» – на дубовому каркасі зводилися засипні поштукатурені стіни. На півдні, де ліси рано знищили, оселі споруджували з каменю. Дах на півдні був плоским, а на півночі – гостроверхим. Інколи його покривали очеретом, а частіше – соломою, яку в голодні роки згодовували худобі, а при заміні на нову використовували для удобрювання ґрунту. Нерідко тільки перегородка відділяла житлове приміщення від худоби.

Зазвичай уся сім'я мешкала в одній великій кімнаті, опалюваній вогнищем для приготування їжі. Меблів було небагато. Навколо стола стояли лави, які на ніч відсували до стін, вкривали набитими соломою матрацами або перинами і перетворювали на ліжка. Одяг та інший хатній скарб зберігали у великій скрині. Кухонне начиння теж було скромним: чавунний котел, сковороди й горщики, глечики й жбани, діжки й відра. Їли та пили з дерев'яних або глиняних мисок та кухлів, причому нерідко їх було мало і доводилось користуватися спільним посудом.

У містах зберігалось чимало низьких глиняних та дерев'яних хатин, вкритих соломою або дранкою. В них, а також у напівпідвалах чи на горіщах багатопверхових будинків жила міська біднота. Частина бідняків взагалі не мала постійного даху над головою. В одному з найбагатших міст Італії – Генуї – бездомний люд щозими добровільно продавався в каторгу на галери. У Венеції – справжній перлині Адріатики – жебрацькі сім'ї жили у згнилих човнах на набережних або під мостами.

Часті пожежі змушували городян переходити до будівництва кам'яного житла. Аби уникнути швидкого поширення вогню, між декількома будинками споруджували розділювальні стіни. З цією ж метою з XVII ст. дахи

Срібна скриня. Фландрія. XVI ст.

Ян Брейгель. Знатне подружжя в селянському домі. 1600 р.

почали вкривати черепицею, але вона коштувала дорого й була по кишені не всім. У будинках торговців та ремісників на першому поверсі розміщала-ся крамниця або майстерня, а також кухня. На другому жила сім'я хазяїна, там знаходились вітальня і спальні. Третій поверх займали підмайстри, учні та слуги. Горище слугувало складом.

Значно більше уваги почали приділяти внутрішньому оздобленню житла. Підлогу всюди, навіть у небагатих домах, покривали керамічною або кам'яною плиткою. Паркет зрідка зустрічався у палацах знаті; мода на нього почалася лише з XVIII ст. У всіх верствах населення – від звичайного селянина до могутнього монарха – зберігався старовинний звичай засипати підлогу взимку соломною, а влітку духмяними травами і квітами. У XVI ст. на банкеті в палаці французького короля всю підлогу за його наказом устелили «ніжними запашними травами». На зміну їм приходили солом'яні циновки, а також килими, які клали не лише на підлогу, а й на столи, скрині та навіть на шафи.

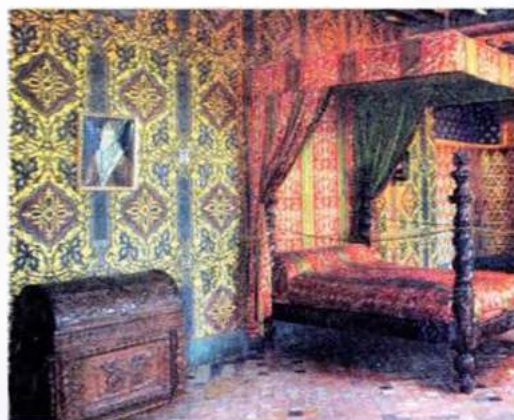
Дощата підлога верхнього поверху слугувала стелею для нижнього. Її до XVIII ст. не штукатурили, а обтягували тканиною або розписували візерунками. Оббивними тканинами заможні люди закривали також стіни. Дешеві паперові шпалери (їх називали «доміно») спочатку користувались попитом тільки у небагатого населення і лише згодом здобули широку популярність. У XVI ст. навчилися робити по-справжньому прозоре скло. Вікон з ним побільшало як у містах, так і в селах, проте повністю витіснити промаслений папір і пергамен скло ще не змогло.

При виборі меблів особливо бралися до уваги їх зручність та зовнішній вигляд. Асортимент меблів став ширшим, а самі вони – більш практичними та гарними. Їх полірували, прикрашали різьбленням, художнім розписом і позолотою. Широко використовували шафи різного вигляду та призначення:

в одних зберігали одяг, в інших – посуд і столові прибори, у третіх – книжки. Італійські меблярі мали славу найдосконаліших у Європі майстрів і законодавців меблевої моди. Вони створили шафу-кабінет з відкидною або висувною дошкою для писання і численними шухлядами, куди складали письмове приладдя, родинні коштовності й різні дрібниці. Меблі для сидіння – стільці та крісла – робили з високими спинками і вигнутими бильцями; їх обтягували тканиною або шкірою. Столи виготовляли прямокутні та овальні, з ніжками найрізноманітніших форм. Ліжко мало високе узголів'я і піднятий на стовпчиках різьблений дерев'яний полотно: він мав захищати сплячих від комах. Постільна білизна використовувалась дуже рідко, ліжко застеляли суконними та шовковими ковдрами. Кімнати прикрашали дзеркалами у вишуканих рамах, підсвічниками, годинниками на підставках, декоративними вазами, шторами і занавісками.

■ Спальня Катерини Медічі

Проте справжнього комфорту не існувало навіть у домах знаті. Окрема ванна кімната й там вважалась великою розкішшю, як, до речі, й туалет зі зливом води, винайдений у XVI ст. англійцями. Рівень гігієни, порівняно з Середньовіччям, знизився: страх перед хворобами змушував закривати міські лазні. До повного миття тіла ставились як до медичної процедури й влаштовували його в кращому випадку раз на рік. Замість умивання обличчя та руки обтирали вранці мокрим рушником. Хазяйки продовжували виливати помий та нечистоти на вулицю, нерідко прямо на голови необережним перехожим. Навіть у королівських палацах було брудно.

Серйозну проблему становили опалення й освітлення. Будинки обігрівали кухонне вогнище, каміни та печі. Каміни могли дозволити собі лише багатії, печі були доступнішими. На півдні використовували жаровні. Опалення коштувало дорого, тому нерідко обігрівалась лише одна спальня. Мешканцям дому доводилось ходити тепло вдягненими. Джерелом штучного освітлення слугували смолоскипи, свічки, кухонне вогнище. Від них усе приміщення покривала кіптява, що ускладнювало підтримання чистоти та шкодило здоров'ю.

Стіл простолюду. У XVI–XVII ст. Європа ще не звільнилась від страху перед голодом. Їжа основної маси населення залишалась досить одноманітною. Основу раціону складали зернові – пшениця, жито, ячмінь, просо. «Хлібне меню» доповнювали гречка, а на півдні Європи ще й завезена з Америки кукурудза, з яких готували супи та каші. До продуктів масового вжитку належали також боби, горох, сочевиця.

М'яса – яловичини, баранини, свинини, курятини – споживали досить багато.

■ Герріт Беркхейде. Пекар

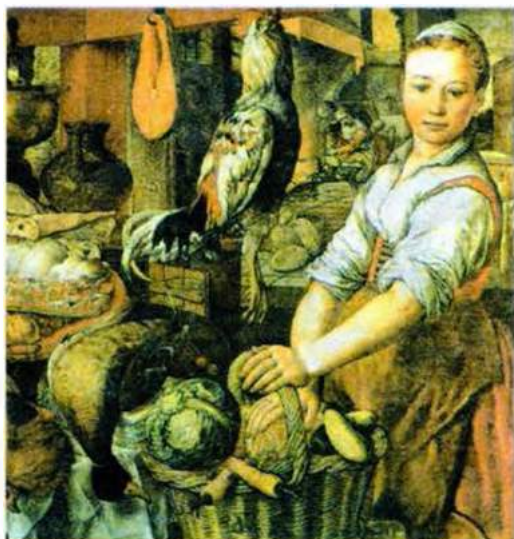

Пітер Брейгель Старший. Селянське весілля. 1568 р.

Популярністю користувались також страви з дичини – м'яса кабанів, оленів, косуль, зайців, а також куріпок, жайворонків, перепелів. Спеціально для їжі розводили голубів. Свіже м'ясо коштувало дорого, тому на столі у простолюду більш звичною була солонина. У свята там з'являлись також різні копченості і ковбаси, але в будні скибка хліба зі шматком сала чи з сиром та цибулиною виглядала королівським частунком. Повсякденну вечерю звичайного городянина становили залишки хліба, розмочені в молоці.

У минуле відходила «манія прянощів»: їх вживали вже не так багато, як у Середні віки. Почасти це пояснювалось появою нових овочевих культур – спаржі, шпинату, зеленого горошку, цвітної капусти, помідорів, кабачків, кукурудзи й картоплі, почасти – зменшенням використання несвіжого м'яса. До звичайного раціону європейця входили також сири, яйця, вершкове масло, молоко, оливкова олія.

Йоахим Бейкелар. На кухні

Майже половина року припадала на пісні дні, причому у великий 40-денний піст м'ясо, яйця і птицю можна було продавати лише хворим та євреям і тільки за умови пред'явлення подвійного свідчення – від лікаря та священика. Тоді наставала черга дарів моря. Свіжа, але особливо копчена, солена й сушена риба помітно доповнювала та різноманітила

стіл. Балтика і Північне море годували оселедцями, Атлантика – тріскою, Середземномор'я – тунцем і сардинами. Але й вдалечині від моря води річок, озер та штучних ставків давали чимало риби.

Тривалий час Європа була обмежена в солодошах. Цукор спочатку вважали лікарським засобом і продавали лише у крамницях аптекарів. У XVI ст. його отримували з цукрової тростини, трудомістким і дорогим способом. Тому цукор залишався предметом розкоші, хоча його споживання поступово зростало. В селянських домах цукрову голову (великий шмат) підвішували над столом. До неї підносили склянку з гарячим напоєм і чекали, поки туди під дією пару впадуть краплі цукру.

Пили переважно натуральне виноградне вино. Справжніми народними напоями були пиво, а у Північній Франції – сидр. До їх споживання спонукала не стільки любов до хмільних напоїв, скільки погана якість води, особливо у містах.

З'явилися особливі келихи вількоммен (від нім. – *ласкаво просимо*). У них підносили вино почесному гостю у момент його приходу. Хто не хотів пити, міг відкупитись монетою, яку одразу ж прикріплювали до келиха. Цей звичай поширився переважно серед ремісників. Кожний цех мав свій місткий вількоммен. Такі келихи, зазвичай олов'яні, нерідко цінувались досить дорого, бо містили на собі безліч відкупних монет. Як сам звичай, так і назва келиха швидко прижились в інших країнах.

Водопроводів існувало мало. Використовували талий сніг, річкову та дощову воду. Особливо небезпечно було пити воду з річок, оскільки в них виливали шкідливі відходи фарбувального, дубильного та інших ремесел. Таку воду очищали, пропускаючи через дрібний пісок, а потім продавали. Щодня на вулицях Парижа лунали крики 20 тис. водонісів, кожен з яких доставляв по 60 відер води у квартири багатопверхових будинків.

Нові напої. Завдяки Великим географічним відкриттям у Європу проникли нові напої – шоколад, чай і кава. Шоколад прийшов з Америки й одразу став улюбленим напоєм знаті, яка вживала його гарячим, додаючи в густу рідину молоко та корицю для аромату. Йому приписували лікувальні властивості, але й побоювались: у Франції противники напою поширювали чутки, начебто у тих, хто вживає шоколад, народжуються чорні діти.

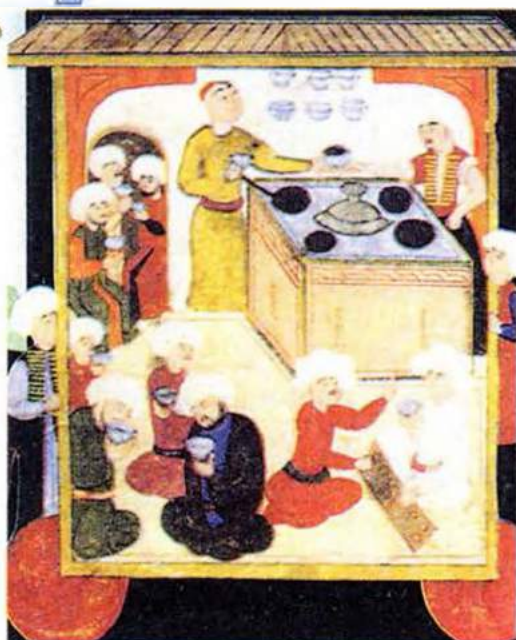
Чай з далекого Китаю привезли на початку XVII ст. голландці. Його подавали у тонких китайських порцелянових чашках з чудовим розписом. Духмяний напій довго залишався привілеєм знаті і лише з XVIII ст. увійшов у широкий вжиток.

■ Дієго Веласкес. Севільський водоніс. 1620 р.

ПОДРОБИ

■ Турецька кав'ярня. XVI ст.

Особливо до вподоби припала кава, з якою європейці познайомились у мусульманських країнах. З XVII ст. Париж буквально наповнили мандрівні торговці-вірмени у мальовничих турецьких тюрбанах. Вони продавали гірку запашну каву з великих підносів, куди ставили маленьку гарячу пічку, кавник і чашки. Для смаку напій посипали цукровою пудрою. Невдовзі розчинили свої двері численні затишні кав'ярні, де за чашкою кави зустрічались і вели нескінченні бесіди аристократи, політики й митці. Повсюди на вулицях з'явилися жінки, які зі спеціальних бачків з краниками та підігрівом продавали звичайним городянам розбавлену молоком гарячу каву. Подібну картину можна було спостерігати в багатьох європейських країнах.

З XVI ст. у продаж надійшли міцні напої – горілка, ром, джин, лікери. Запрацювали численні таверни, де за випивкою та закускою можна було поспілкуватися з друзями, пограти в карти або кості. Нерідко такі таверни ставали справжнім пристановищем для злочинців та шахраїв, особливо у бідняцьких кварталах.

Правила пишного застілля. XVI ст. внесло помітні зміни в європейську кухню. Почали звертати увагу не лише на те, чим нагодувати гостей, а й як подати приготовлені страви, як поводитися за столом.

На великих бенкетах зазвичай подавали так звану «показну страву». Одну з них наприкінці XVI ст. приготував нюрнберзький кондитер Ганс Шнайдер. З неїстівних матеріалів він виготовив хитромудрі замки, башти, фігурки тварин та птиць і наповнив їх паштетами. Всередині цієї величезної споруди кухар сховав справжніх кроликів і білок, а також дрібних птахів. Коли в урочистий момент паштет відкрили, з нього в різні боки розбіглася й розлетілася на потіху гостям уся живність.

■ Бенвенуто Челліні. Сільничка

Розширився асортимент кухонного начиння і посуду. Поряд з металевими і дерев'яними, в хатньому господарстві все частіше використовували скляні, фаянсові та кристалеві вази, келихи, різноманітні блюда, тарілки, салатниці, цукерниці. Їм намагались надати якомога гарнішого вигляду.

Знаменитий італійський скульптор і ювелір Бенвенуто Челліні зробив для французького короля Франціска I золоту сільничку, прикрашену емаллю і коштовним камінням. Вона має форму чаші, яку з двох боків підтримують

Франсіско Сурбаран. Натюрморт. 1630–1635 рр.

напівлежачі фігурки Нептуна і Церери, і є справжнім витвором мистецтва.

Готуючись до бенкету, піклувались про оздоблення зали. Стіни завішували гобеленами та гірляндами з квітів, на видному місці ставили шафу з «парадним» посудом. Столи розміщали літерою «П» і в декілька шарів покривали розкішно вишитими скатертинами. Гості сідали із зовнішнього боку стола, залишаючи всередині простір для рознощиків страв і для розваг. Зазвичай розміщались попарно – дама з кавалером. Поки чекали першу страву, пили легке вино, пригощались фруктами, слухали музику. Завдання слуг полягало в тому, аби якомога більше здивувати гостей рідкісними витворами кулінарії. Перерву між двома стравами використовували для прибирання столів і зміни скатертин. Гості у цей час розважались видовищами і танцями.

Їжу брали переважно руками, через що використовували багато серветок і упродовж застілля по декілька разів мили руки ароматизованою водою, ллючи її з глечика над спеціальним тазиком. Серед столових приборів головним залишався ніж. Ложкою намагались забезпечити кожного гостя, проте виделки з чотирма зубцями тільки починали входити в ужиток. Не завжди численним гостям вистачало тарілок та келихів, тому ними користувались разом або по черзі. Французького мандрівника, який наприкінці XVI ст. подорожував Швейцарією, дуже здивувало те, що там навіть у трактирах кожний відвідувач мав індивідуальну

Паоло Веронезе. Весілля в Кані (фрагмент). 1562–1563 рр.

Вільєм Клас. Натюрморт з ожиним пирогом

ложку, тарілку та келих. Використання столових приборів стало цілком природним наприкінці XVII ст. З'явилися навіть спеціальні, часто розкішно оздоблені футляри, в яких ложки, виделки і ножі клали на стіл.

Мета пишного застілля – не лише дати гостям можливість насолодитися смачно приготовленою та гарно сервірованою їжею, а й продемонструвати їм багатство і могутність господарської сім'ї.

Капризи моди. Європейська мода теж відчула на собі вплив географічних відкриттів. Застосування індійських барвників дозволило фарбувати тканини у незвичайні кольори. Використання східних пахоців і прянощів, а також продукту атлантичного промислу – китової амбри – відкрило широкі можливості для створення нових парфумів і косметики. Вживання тютюну викликало попит на трубки та табакерки, форма і вигляд яких змінювались відповідно до вимог моди.

Уже на світанку Нового часу європейські країни встановили між собою більш-менш постійні торгові та дипломатичні контакти: Європа почала жити єдиним життям. Виникла й загальноєвропейська мода, яку диктували найвпливовіші з політичної точки зору держави. На межі XV–XVI ст. її законодавцями були італійці. На спідню сорочку вони вдягали

Лоренцо Лотто. Портрет Лукреції Борджа. Бл. 1510 р.

вузький костюм, а на нього – більш просторий верхній одяг. Венеціанські модниці, аби виглядати вищими на зріст та стрункішими, взували цокколи – туфлі-«копитця» на високій платформі. Таке взуття ускладнювало та уповільнювало рух, але куди поспішати в місті, де все життя підпорядковане повільній течії вод у каналах?

Серед жінок поширився звичай ходити з непокритою головою. Тому вони приділяли велику увагу зачіскам і головним прикрасам – діадемам, вінкам і сіткам. Ідеалом вважалися блондинки з високим чолом. Не шкодуючи здоров'я, італійки вдягали спеціальні капелюхи солани (вони не мали дна, а лише поля) і проводили цілі дні під палючими променями сонця, щоб висвітлити волосся. Аби зробити лоб вищим, волосся над ним голили.

Венеціанські цокколи

У XVI ст. провідна роль в європейській політиці перейшла до Іспанії. Моду теж диктували іспанці. Вони створили чоловічий строгий костюм темних тонів із застебнутим наглухо комірцем. За любов до чорного вбрання іспанців у інших країнах презирливо називали «воронами». Щоправда, інколи про колір в одязі знати можна було лише здогадуватись, настільки рясно він був оздоблений коштовним камінням, золотою та срібною ниткою. Для надання коротким штанам шароподібної форми їх вистьобували ватою. З її допомогою, аби підкреслити значущість людини, збільшували розмір плечей і навіть живота. Гострослови прозвали цю деталь одягу «гусячим черевом». По всій Європі набули популярності короткі іспанські плащі та маленька вузька борідка – еспаньйола. Взувались іспанці у м'які вузькі туфлі, прикрашені схожими на кігті розрізами, – так звані «вовчі лапи». Голову покривав твердий капелюх з вузькими полями.

Ісаак Олівер Річард Секвіл.
Іспанська мода в Англії. 1616 р.

Жіноча іспанська мода на довгі роки подарувала світові спідницю на жорсткому металевому каркасі. Такий костюм важив чимало, і хода знатної дами набувала особливої величності. Вбрання доповнювали сережки, каблучки, намиста і ланцюжки, а також віяло із страусового пір'я та тонкий носовичок, оброблений вишуканим мереживом. Від часів арабського панування жінки зберегли звичай при виході на вулицю накидати на голову темне покривало. Згодом воно перетворилось на знамениту іспанську мантилью з чорного мережива.

У XVI ст. іспанці почали вирощувати завезену з Нового Світу картоплю. З неї навчились отримувати крохмаль, який здійснив справжній переворот у європейській моді. Підкрохмалений комірць ставав твердим, що дозволяло збільшувати його розміри. Невдовзі він вже нагадував справжні «млинові жорна». Такий комірць тісно обхоплював шию, тому голову доводилось тримати високо підведеною. Ця постава цілком відповідала образу гордого аристократа-іспанця.

Щоб надати комірцю жорсткої складчастої форми, його плоїли спеціальними щипцями, а потім обшивали тонким візерунчастим мереживом. Ціна готового комірця була дуже високою. Аби під час трапези не забруднити і не зіпсувати дорогу річ, наприкінці XVI ст. згадали про давній винахід античності – виделку. Відтоді серед знаті стало непристойним їсти руками.

З XVII ст. центр моди перемістився у Францію. Взявши за основу іспанський костюм, французи підійшли до справи творчо. Вони зробили вбрання більш вишуканим і яскравим, прикрасили його розсипом коштовностей. Тоді ж набув популярності голландський стиль – капелюх з високою тулією та відкладний комірць.

У XVI ст. навчились плести панчохи. Кишень ще не придумали, тому всі дрібниці тримали в гаманці, прикріпленому ланцюжком до пояса.

ПОДРОБИ

■ Алонсо Санчес Коельо. Інфанта (принцеса) Ізабелла. 1579 р.

Свідченням заможності був одяг, оздоблений хутром. З XVII ст. серед знаті поширився звичай спати в нічних сорочках, але в широкий вжиток спідня білизна ввійшла лише з XVIII ст. Тільки після цього почали відступати захворювання шкіри.

Одяг простих людей не був таким розкішним, хоча частина з них могла дозволити собі вбрання з льону, тонкого сукна, шовку і прагнула, особливо у містах, дотримуватися моди. Біднота носила одягу з грубого полотна, вигляд якої мало змінювався з плином часу.

Цілі армії кравців, шевців та капелюшників заробляли на хліб завдяки витівкам моди. Зміна фасонів щоразу давала новий поштовх розвитку виробництва і торгівлі. Гонитва за модою не була марною примхою, вона рухала суспільство вперед.

Документ

XVI ст. Лист про дім німецького банкіра Раймунда Фуггера

Що за пишнота в домі Раймунда Фуггера! Його склепіння підтримують мармурові колони. Він має просторі та красиві кімнати та зали, а найгарніша з них – кабінет самого господаря, із позолоченою стелею та надзвичайно розкішно прибраним ліжком. До нього прилягає каплиця Св. Себастьяна, із стільцями з цінного дерева вельми майстерної роботи. Але головна прикраса його – чудові картини.

Здивувало нас зібрання пам'яток старовини, які ми побачили на верхньому поверсі дому... В одній кімнаті знаходились монети і бронзові статуї, у другій – кам'яні статуї, деякі з них мали колосальні розміри. Нам розповіли, що всі ці старожитності доставлені сюди з великими затратами з різних країн, в основному з Греції та Сицилії. Сам хазяїн – освічена й благородна людина.

XVI ст. Розповідь італійського мандрівника про домашній побут мешканців міста Цюриха

У всіх тутешніх будинках одразу після ранішньої молитви служниці, а де їх нема, то й самі господині, починають прибирати кімнати, підмітати коридори й ганок, мити й чистити лави та інше начиння. Кімнати обставлені дуже просто, часто все оздоблення полягає в чистоті та порядку. Найрозкішнішу частину покоїв складають дерев'яні панелі, якими обшивають стіни. На кожній панелі вирізані з горіхового дерева або портрет, або гірлянди. Така обшивка стін захищає від зимових холодів, але темний колір горіхового дерева і лаку, яким покриті соснові панелі, робить кімнати похмурими. Цьому сприяють також вузькі й низькі вікна та незначна висота поверхів. Узимку кімнати обігрівають великими печами.

Начиння мало, й воно небагате. Уздовж стіни та навколо великого столу поставлені довгі лави. Гостям у багатих домах подають дерев'яні стільці, оббиті оксамитом і обшиті золотою або срібною бахромою. Небагаті люди замість оксамиту використовують сукно або шкіру, а зверху кладуть подушки, вишиті жінками родини. Такими ж вишитими килимами покривають у свята й столи. Крісла цей бадьорий і міцний народ дає лише старим та хворим.

Дорогий посуд використовують лише у святкові дні. Повсякденне столове начиння було глиняним та дерев'яним, у багатих – олов'яним.

1. Чому на півночі Європи дахи будинків робили гостроверхими, а у південних районах – плоскими?
2. Як змінився, порівняно із Середньовіччям, внутрішній вигляд житла? Наскільки комфортними можна вважати оселі європейців раннього Нового часу?
3. Чи вплинули Великі географічні відкриття на харчування й одяг європейців?
4. Яким був стан гігієни і як це позначалося на здоров'ї тогочасних людей?
5. Чому в XVI ст. законодавицею моди стала Іспанія і як виглядало вбрання іспанців?

ЗАВДАННЯ

1. Уявіть собі, що ви запрошені на бенкет до знатної особи XVI ст. Спробуйте скласти розповідь про поведінку гостей за столом.
2. На основі змісту обох документів з'ясуйте, чи розрізнявся добробут людей, про яких ідеться, і обґрунтуйте свої висновки. Чому автор листа вважає, що Раймунд Фуггер – освічена і благородна людина? На вашу думку, яке враження справили на автора другого документа будинки та їхні мешканці в Цюриху?

Тема 3

ЄВРОПЕЙСЬКЕ
ВІДРОДЖЕННЯ

§6. НОВА КУЛЬТУРА

§6

НОВА КУЛЬТУРА

§7

МИСТЕЦТВО
ВИСОКОГО
ВІДРОДЖЕННЯ

Pantagruel.

52

Батьківщина Відродження. На межі XIV–XV ст. в Італії зародилась нова культура, яку згодом назвали Відродження (франц. – *Ренесанс*). Вона стверджувала велич людини, силу її розуму і творчих здібностей, наполягала на необхідності цінувати людину за особисті заслуги, а не за родовитість чи багатство, проголошувала її високе покликання в земному житті.

Новий ідеал людини не випадково виник саме в Італії. Тут панував вільний дух купецьких республік, порядки в квітучих містах-державках були демократичнішими, ніж у країнах з монархічною формою правління. Головну роль у міському житті відігравали купці, банкіри та підприємці – люди з комерційною хваткою і великим досвідом ведення дальньої торгівлі та фінансових операцій. Вони мали хорошу освіту, знали мови й нерідко виконували відповідальні дипломатичні доручення. З них формувалися виборні органи міського самоврядування, а суперництво в боротьбі за владу вимагало здатності до енергійних дій, красномовства, лідерських якостей. Все це сприяло появі нової людини – життестійкої, заповзятливої, сміливої та рішучої. Для неї втрачали привабливість середньовічні ідеали аскетизму і презирства до земного буття; на зміну їм приходив потяг до багатства й радощів життя.

Творцями нового розуміння сенсу й цінностей життя були гуманісти. На противагу традиційному для Середньовіччя приниженню людини вони вважали її найвищою цінністю і центром Всесвіту. Їхнім ідеалом стала всебічно розвинена особа, яка

Набережна Венеції. 1570 р.

гармонійно сполучала духовну і фізичну досконалість. Гуманісти розуміли, що створення нової людини слід починати з дитинства і тому особливу увагу приділяли освіті. Вони наполягали на вихованні в підростаючого покоління чесності, гідності, патріотизму і відданості батьківщині. У деяких італійських містах відчинили двері гуманістичні школи, куди з'їжджалися учні з різних країн.

Документ

XV ст. 3 «Життя Вітторіно да Фельтре» Франческо Кастільоне

Упродовж восьми років я був у школі Вітторіно і навчався у нього звичаям і наукам. Своім працелюбством і старанністю Вітторіно здобув велику популярність як добра людина і найкращий наставник. 22 роки він працював у Мантуї, виховуючи дітей правителя та інших юнаків. Бідних юнаків, яких Вітторіно вважав здібними до навчання, він утримував на власний рахунок, надавав їм притулок, допомагав книжками, харчами, одягом.

Він ніколи не сідав до вогню, навіть у дуже холодну зиму, і казав, що зігріватися краще фізичними вправами, ніж біля вогнища. Тому юнакам, які в нього навчались, він наказував щодня грати в м'яча, бігати, стрибати. Він казав, що це дуже сприяє не лише тренуванню тіла та укріпленню здоров'я, а й загострює розум.

Його учнів ніколи не били або били рідко, а тих, хто нехтував читання, карали так: їх змушували продовжувати заняття тоді, коли інші отримували дозвіл піти погуляти чи розважитися. Якщо ж Вітторіно несподівано виявляв серед учнів брехуна, злодія, забіяку чи непристойного в словах і справах, тоді ніхто не міг врятувати винуватця від покарання. З його школи виходили найкращі й найосвіченіші учні, які стікалися до нього з усіх областей Італії.

Гуманісти походили з різних верств населення – купецтва, знатних родів, міського середовища. Відрізнялись вони й родом занять. Серед них були переписувачі книг і бібліотекарі, вчителі та університетські професори, богослови й політики, високі посадовці й митці. Для гуманістів сенс життя полягав у вивченні античної культури та в особистій творчості. Вони постійно спілкувалися: регулярно зустрічались, якщо жили в одному

■ Герб Флоренції

місті, і обов'язково листувались, коли були розділені відстанню. Завдяки гуманістам змінилось і ставлення до мистецтва. На нього покладалось завдання розкрити людині справжню красу і викликати в неї потяг до прекрасного. Живописців, скульпторів, архітекторів називали «людьми мистецтва» і оточували повагою. В очах сучасників митець – це особа, сповнена почуттям власної гідності, витончена й елегантна. Художні майстерні перетворювалися на справжні клуби, де годинами не вщухали гуманістичні диспути.

Характерною прикметою доби стало меценатство. Багаті та впливові люди – правителі, папи, знать – запрошували митців до себе на службу, замовляли їм картини, спорудження й оформлення палаців, проведення свят. Щедрість могутнього банкірського сімейства Медічі перетворила Флоренцію на одне з найпрекрасніших міст Італії. Палац Медічі став справжнім центром гуманістичної культури, а його володаря заслужено на-

зивали Лоренцо Чудовим. Талант політика і діловитість сполучались у Лоренцо з високою освіченістю, знанням мов, поетичним даром і вмінням цінувати мистецтво.

Уславили себе меценатством і деякі римські папи. Першим з ідеями гуманізму познайомився Миколай V, який широко відчинив двері Ватикану перед людьми мистецтва. Він витрачав величезні суми на придбання або переписування творів античних авторів. Ці книги склали основу майбутньої знаменитої Ватиканської бібліотеки, засновником якої вважається папа Сикст IV. З його ім'ям пов'язане також зведення і оздоблення нової церкви – Сикстинської капелі, де за традицією й сьогодні збирається конклав кардиналів для обрання чергового папи.

Головним для творців Відродження стало зображення людини та її внутрішнього світу. Вони вийшли за межі релігійної тематики і звернулись до міфологічних та земних сюжетів. Популярності набули нові жанри – пейзаж і портрет. Зріс інтерес до картин, присвячених історичним подіям, а також до зображення побутових сцен. В архітектурі на зміну готиці, яку ренесансні архітектори вважали варварською, також прийшов новий стиль. Він спирався на античну ордерну систему: замість стрілчастої готичної арки почали споруджувати дугоподібну римську арку і колони.

Гуманізм за межами Італії. З середини XVI ст. нова культура виходить за межі Італії і починає розвиватися в інших європейських країнах – Німеччині, Франції, Англії, Нідерландах, Іспанії. За Альпами, на теренах колишнього «варварського світу», сліди римської давнини були не такими глибокими, як в Італії. Тут гуманісти, подібно до італійців, теж захоплювалися античністю, але вони значно більше уваги приділяли власному

минулому – історії германських народів та Середньовіччю в цілому. Повсюди існували університети – осередки наукових знань. Винайдення книгодрукування зробило головним джерелом знань книгу і тим сприяло успішному поширенню ідей гуманізму.

Справжнім вождем гуманістів на початку XVI ст. став **Еразм Роттердамський** (1469–1536) – найвидатніша постать Північного Відродження.

Син голландського священика, Еразм (справжнє ім'я – Герхард Герхардс), народився в Роттердамі. Він рано втратив батьків і був змушений самотужки торувати собі дорогу в житті. Після закінчення школи Еразм став ченцем, однак згодом залишив монастир задля навчання в університеті. Монархи різних країн Європи запрошували його до себе на службу, але всім їм Еразм відмовив, не бажаючи втрачати свою незалежність. Він вважав, що не належить якомусь одному народу, і називав себе «громадянином світу». І справді, Еразм жив, навчався і писав свої твори в багатьох країнах Європи.

Особливої популярності набув твір Еразма «Похвала Глупоті» – сатира, написана у формі бесіди з читачем. Глупота йде по світу в супроводі своїх супутників – Лінощів, Лестощів, Божевілля, Зажерливості та Непробудного сну. «За допомогою цих вірних союзників, – каже Глупота, – я підпорядковую собі весь рід людський і віддаю накази навіть імператорам». Стріли сатири Еразма цілили насамперед у верхівку суспільства, проте він не щадив і простих людей, серед яких теж зустрічалось чимало нерозумних. Еразм став визнаним головою інтернаціонального гуманістичного братства – так званої «республіки вчених», а свій твір присвятив найкращому другу – Томасу Морю.

Уявлення про ідеальне суспільство та закони розвитку держави. Відомий лондонський адвокат **Томас Мор** (1478–1535) був людиною винятково порядною, справедливою і шанованою. Лондонці обрали його членом парламенту, і згодом гуманіст обійняв найвищу державну посаду канцлера. Він упритул зіткнувся з недосконалістю державного управління та стражданнями народу і під впливом роздумів про це написав свою знамениту «Утопію». Мор жив у добу Великих географічних відкриттів, коли європейці дізналися про нові землі та народи, коли змінилось їхнє ставлення до світу. Не

Ганс Гольбейн Молодший.
Еразм Роттердамський. 1523 р.

Ганс Гольбейн Молодший.
Томас Мор. 1527 р.

ПОДРОБИ

Збереглася легенда про першу зустріч Еразма і Томаса Мора. Обидва гуманісти були запрошені на один з лондонських балів. Випадково розговорившись, співрозмовники насолоджувалися прекрасною латиною і чудовим почуттям гумору один одного. У кінці-кінців захоплений Еразм вимовив: «Ти або Бог, або диявол, або Томас Мор!» На що Мор відповів: «А ти – або диявол, або Бог, або мій Еразм». Це знайомство завершилось тривалою вірною дружбою. Мине час, і Еразм скаже про Мора: «Прямо-таки народжений і створений він для дружби... Хто шукає досконалого зразка справжньої дружби, не знайде кращого, ніж Мор».

ПОДРОБИ

Франсуа Рабле. XVII ст.

дивно, що своїх героїв гуманіст помістив на одному з нововідкритих островів, розкиданих в океанському просторі. Від імені бувалого мандрівника Гітлодея (це вигадане ім'я Мор утворив від двох грецьких слів – «балаканина» і «знаючий») й ведеться розповідь.

Гітлодей розповідає про жорстокі порядки в тогочасній Англії і, на противагу, – про щасливий острів, де немає приватної власності та бідності, усі працюють і живуть у мирі та злагоді. Тут не існує грошей, кожен отримує «все за потребою». Утопійці мешкають великими сім'ями в упоряджених будинках, харчуються разом у громадських їдальнях-палацах. Проте це зовсім не означає примітивного загального зрівняння. Обдарована молодь звільняється від фізичної праці і вивчає науки. Усі інші після шестигодинного робочого дня можуть за бажанням навчатись, займатися спортом, розважатись. Утопійці переконані, що щастя людини полягає в її гармонійному розвитку, а також у розумному поєднанні праці та відпочинку. Державою управляють шановані вчені, а знаком їхньої влади замість корони слугує пучок колосся.

«Утопія» мала величезний успіх у читачів. Траплялися навіть люди, які вірили в справжнє існування щасливої країни і були готові вирушити на її пошуки. І це попри те, що навіть у назві самої країни «Утопія» (від грец. – *місце, якого немає*) Мор підкреслював вигаданий характер місцевості.

У Франції мрію про гармонійно розвинену людину висловив медик і письменник **Франсуа Рабле (1494–1553)**. У знамени-

Джуліо да Сан Галло. Вигляд ідеального міста

тому романі «Гаргантюа і Пантагрюель» він описав абатство, куди не було доступу лицемірам і чванливим балакунам. Там височів прекрасний палац, розкинувся затишний парк для прогулянок, чекали на бажаючих гімнастичні майданчики. Усі мешканці абатства поселились у ньому добровільно. Вони вміли писати вірші та грати на різних музичних інструментах, говорили п'ятьма-шістьма мовами.

Твори про досконале суспільство отримали назву **утопічні**. Їхня поява засвідчила, що гуманістів турбували не лише питання нового гармонійного виховання окремої особи, а й проблема створення досконалого суспільства.

Документ

XVI ст. 3 «Утопії» Томаса Мора

Після неодноразового і уважного спостереження за всіма процвітаючими сьогодні державами я можу клятвено стверджувати, що вони є змовою багатіїв, які під іменем і вивіскою держави піклуються про свою власну користь. Усі ці люди абсолютно нічого не роблять... Життя їхнє минає серед блиску і розкошів, у ледарстві й марних заняттях. З іншого боку, людей гнітить сьогодні безплідна, безкорисна праця та вбиває думка про злиденну старість. Я переконаний, що розподілити все порівну й справедливо, а також щасливо управляти справами людськими неможливо інакше, ніж повністю знищивши власність.

Гуманістів XVI ст. цікавили і закони розвитку держави. Видатним істориком і політиком був автор знаменитого трактату «Державець» флорентієць **Нікколо Макіавеллі** (1469–1527), який неодноразово повторював, що його найулюбленішим заняттям є «розмірковувати про державне мистецтво» – політику. Палкий патріот своєї батьківщини, Макіавеллі жив у добу, коли Італія залишалася роздробленою і через це неодноразово потерпала від грабіжницьких вторгнень чужоземних армій. Вважаючи, що головною перешкодою до об'єднання була своєкорислива політика папства, Макіавеллі не сумнівався, що в таких умовах врятувати країну й створити єдину міцну Італію здатен лише сильний правитель, причому задля досягнення великої мети він міг діяти підступно, безжально та нечесно.

Чимало людей думали так само, але заявити про це відкрито наважився саме Макіавеллі. Тому нерідко вважається, що, вихваляючи негативні якості в правителях, він звільнив політику від моралі. Виникло навіть поняття «макіавеллізм» – політична безпринциповість. Насправді ж, Макіавеллі першим сказав, що політика є самостійною сферою діяльності зі своїми власними законами і принципами.

Санті ді Тімо.

Нікколо Макіавеллі. XVI ст.

Її важко суміщати з поняттями моралі, а гучними моральними гаслами політики нерідко лише прикривають непривабливі цілі. Макіавеллі мріяв про єдину Італію й накреслив шляхи та засоби для досягнення цієї мети. Його твір – не утопія, а книжка про реальні політичні дії.

1. Яку людину гуманісти вважали своїм ідеалом? Чим їхнє ставлення до неї відрізнялося від середньовічного?
2. Чи турбували гуманістів питання освіти і виховання молоді?
3. Як гуманісти вплинули на ставлення до мистецтва? Чи сприяло меценатство розвитку культури Відродження?
4. Які нові проблеми піднімали у своїй творчості гуманісти Північної Європи?
5. Чому твір Макіавеллі «Державець» не можна вважати утопією?

ЗАВДАННЯ

1. Спираючись на зміст уривка з твору Франческо Кастільоне, з'ясуйте, чи міг учитель Вітторіно да Фельтре стати зразком для своїх учнів? На якій підставі автор стверджує, що Вітторіно – добра людина і найкращий учитель? Чому в цю школу приїжджали вчитись з усієї Італії?
2. Використовуючи уривок з твору Томаса Мора «Утопія», визначте ставлення англійського гуманіста до держави і тих, хто тримає у своїх руках державну владу. Чи мав він рацію стверджувати, що знищення власності зробить людей щасливими?

§ 7. МИСТЕЦТВО ВИСОКОГО ВІДРОДЖЕННЯ

■ Леонардо да Вінчі. Автопортрет.
Бл. 1515 р.

Доба титанів. Наприкінці XV – у першій третині XVI ст. відбувся небачений злет літератури, живопису, архітектури, через що цей період отримав назву Високе Відродження. Він дав світові новий тип творчої людини – особистість, обдаровану численними талантами, сильну духом, оригінального мислителя і митця. Цих творців нащадки не випадково порівнювали з давньогрецькими титанами, які не боялися вступити в суперництво з самими олімпійськими богами.

У історії людства нелегко відшукати ще одну настільки геніальну людину, як **Леонардо да Вінчі (1452–1519)**.

Леонардо мав добру вдачу, був напрочуд вродливим і сильним – міг голими руками гнути підкови і перевершував усіх у фехтуванні. Його інтереси не знали меж. Він залишив 14 томів рукописів, на

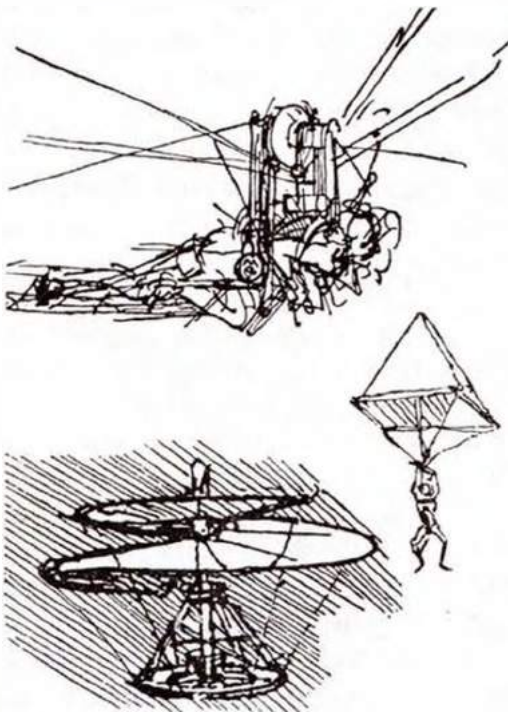

ПОДРОБИ

сторінках яких збереглися малюнки численних винаходів: проекти підводного човна, гелікоптера, парашута, розвідних мостів, кулемета, танка, плавильних печей, автоматичного ткацького верстата та інші. Усі вони набагато випередили свій час.

Леонардо не мав університетської освіти, проте це не завадило йому стати справжнім зразком усебічно розвиненої людини. Він захоплювався математикою, фізикою, анатомією і ботанікою, був конструктором, поетом, музикантом і мислителем, а свої енциклопедичні знання отримав завдяки нестримному потягу до знань і безмежному працелюбству. Першочергове значення Леонардо надавав досвіду, вважав його головним джерелом знань про людину та світ. Він вірив у силу розуму й знань, у творчі здібності людини, яка подібно до Бога здатна створювати нове.

Найголовнішим з усіх занять для Леонардо завжди залишався живопис. Один з найкращих творів митця – фреска «Таємна вечеря», написана на біблійний сюжет в одному з міланських монастирів. Христос прощається зі своїми учнями, він знає про зраду Іуди й свої майбутні муки. Зображений драматичний момент трапези, коли Христос вимовив фатальні слова: «Один із вас зрадить мене». Вони викликають в апостолів бурхливі почуття – відчай, переляк, подив, гнів. Дехто обурено вскакує з місця. Аби не створювати враження штовханини, художник об'єднав персонажі в чотири групи по три постаті в кожній і розмістив їх ліворуч і праворуч від Христа. Леонардо відмовився від традиційного зображення Іуди з іншо-

Леонардо да Вінчі. Креслення літального апарата

Леонардо да Вінчі. Прекрасна дружина коваля. Бл. 1495–1499 рр.

Леонардо да Вінчі. Мона Ліза («Джоконда»). 1503–1506 рр.

Леонардо да Вінчі. Дама з горностаєм. 1485–1490 рр.

го боку стола, але зрадника легко впізнати: він відкинувся назад, судорожно стискаючи в руці гаман з платою за зрадництво.

Леонардо створив низку чудових портретів, найбільш ушлюбленими з яких є зображення Чічілії Галерані («Дама з горностаєм») і Мони Лізи («Джоконда»). В усі часи ці картини викликали захоплення вмінням художника передати сяйво очей, загадкову усмішку і характер своїх персонажів.

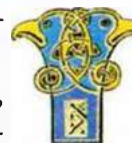
Видатною постаттю Високого Відродження був Мікеланджело Буонарроті (1475–1564) – автор неперевершених творів скульптури, живопису, архітектури та поезії. Дитинство він провів у маленькому містечку поблизу Флоренції, а підлітком вступив на навчання у художню школу при дворі Лоренцо Медічі. Тут він відкрив для себе красу античного мистецтва і отримав можливість спілкуватися з відомими гуманістами. У двадцятирічному віці Мікеланджело відвідав Рим і створив там одну із своїх найзнаменитіших скульптур – «П'єта» («Оплакування Христа»).

Скульптура викликала захоплення у римлян, але ніхто з них не знав Мікеланджело. Знавці сперечались, хто є автором цього прекрасного твору, і називали імена ушлюблених римських скульпторів. Тоді Мікеланджело вночі прийшов у церкву, де була виставлена «П'єта», і висік на ній гордий надпис: «Мікеланджело Буонарроті, флорентієць, виконав».

Так до Мікеланджело прийшла слава. Повернувшись до Флоренції, він зробив колосальну (5,5 м заввишки) мармурову статую Давида – молодого пастуха, який, за біблійною легендою, переміг велетня Голіафа. Попередні митці сприймали перемогу юного Давида над грубою силою як наслідок божественної допомоги, а тому зображували його невеликим і слабким. Мікеланджело створив зовсім іншого Давида – сильного атлета, чия перемога є його власною заслугою. У Мікеланджело Давид втілює безмежну могутність людини. Флорентійці дуже високо оцінили твір художника. Вони помістили

ПОДРОБИ

скульптуру перед будинком уряду флорентійської республіки. «Давид» – справжній гімн людині – став символом міста в боротьбі з ворогами.

Мікеланджело вважав себе лише скульптором, але це не завадило йому, справжньому титану Відродження, бути великим художником і архітектором. Його головна живописна робота – розпис плафона (стелі) Сикстинської капели в Римі. Тут яскраво виявився характер художнього дару Мікеланджело: його приваблювали не тихі й спокійні сюжети, а створення бунтівних і героїчних образів.

ПОДРОБИ

За чотири роки Мікеланджело один розписав стелю площею близько 600 квадратних метрів. У 300 постатях він зобразив історію людства – від перших днів Творіння до Всесвітнього потопу. Мікеланджело працював без помічників, у дуже складних умовах: при кепському освітленні, лежачи на спині на спеціально виготовленому помості. Це був справжній подвиг.

Розпис замовив папа Юлій II, який постійно хотів усе бачити і дуже заважав художнику працювати. Врешті під час чергового візиту докучливого папи роздратований Мікеланджело скинув на нього дошки зі свого помосту. Відтоді художник здобув спокій.

Справжніми шедеврами стали зведені Мікеланджело гробниці папи Юлія II в Римі і родини Медічі у Флоренції. Геній великого митця втілювався в соборі Святого Петра в Римі. Він завершив цю будову, розпочату іншим архітектором, і увінчав її грандіозним, піднесеним угору куполом, який зсередини здається легким і пронизаним світлом. Прекрасний купол Мікеланджело височіє над Вічним містом як гідний пам'ятник його творцю.

Мікеланджело Буонарроті. Давид.
Поч. XVI ст.

Мікеланджело Буонарроті. П'єта.
Кін. XV ст.

Мікеланджело Буонарроті.
Саркофаг Джуліано Медічі. XVI ст.

■ Рафаель Санті. Сикстинська Мадонна. 1515–1519 рр.

Документ

XVI ст. Зі спогадів друга Мікеланджело,
Антоніо Кандіві

62

Розписуючи Сикстинську капелу, Мікеланджело настільки привчив свої очі дивитися вгору на склепіння, що потім, коли робота була закінчена й він почав тримати голову прямо, майже нічого не бачив і коли йому доводилося читати листи та папери, він мусив тримати їх високо над головою. Потроху він знову почав звикати читати, дивлячись прямо перед собою вниз. Ця обставина показує, з якою... старанністю Мікеланджело працював над розписом капели.

Світлим генієм Відродження називають **Рафаеля Санті** (1483–1520). Його творчість – це зразок піднесеної краси, досконалості й гармонії. Син художника з міста Урбіно, Рафаель з дитинства жив в атмосфері живопису. Зовнішня краса, доброта й ніжність характеру поєднувались у ньому з величезною працьовитістю. Талант Рафаеля виявився рано, і папа запросив його розписати парадні зали (станці) Ватиканського палацу. Одна з фресок цієї серії, на якій зображені давньогрецькі філософи і вчені, отримала назву «Афінська школа». Декому з її персонажів Рафаель надав риси своїх знаменитих сучасників: величний Платон – це Леонардо, глибоко замислений Геракліт – Мікеланджело, а один з учнів – сам Рафаель.

Найулюбленішим образом майстра була Мадонна – втілення материнської відданості й любові. Вершиною творчості стала «Сикстинська Мадонна» – зображення прекрасної молодої жінки з немовлям на руках. Сповнена скорботи Марія передчуває трагічну долю своєї дитини та все ж несе людям сина як спокутну жертву.

■ Рафаель Санті. Дама в покривалі. Бл. 1513 р.

■ Рафаель Санті. Афінська школа. 1509–1511 рр.

Рафаель прожив усього тридцять сім років, але встиг зробити так багато і залишив такі неперевершені шедеври, що його самого називають Божественним, а період, коли він жив і працював, – добою Рафаеля.

У історію мистецтва Високого Відродження яскраву сторінку вписала багата купецька Венеція – справжня «цариця Адріатики». У цьому незвичайному, побудованому на воді місті зеленуваті хвилі каналів вишукано сполучаються з блакитним кольором неба, білим мармуром палаців і сніговими шапками гір на горизонті. Все це, оповите вологим морським серпанком, має неповторний, чарівний вигляд. Не дивно, що тут виникла своєрідна школа живопису. Венеціанські художники особливого значення надавали колориту: на їхніх картинах переважають яскраві, насичені тони, що створює у глядача настрій святковості. Здається, всі зображені на полотнах речі «живуть»: струменить шовк, мерехтить коштовне каміння, поблискує парча.

■ Джорджоне. Юдіф. Фрагмент

Визначна роль у формуванні художніх особливостей венеціанського живопису належала Джорджоне (1477–1510). Гарна і чарівна людина, він був талановитим живописцем і прекрасним музикантом. Герої його картин занурені у свій внутрішній світ і сповнені тихих роздумів. Їхньому душевному стану відповідає пейзаж, якому художник, переконаний в єдності людини й природи, надавав особливого значення. Одна з картин Джорджоне – «Юдіф» – присвячена подвигу біблійної героїні, яка врятувала рідне місто від нашествия асирійців. Вона пробралася у стан ворога і вбила полководця Олоферна. Вороже військо відступило. Прекрасна й лагідна Юдіф уособлює в картині найвищу справедливість.

■ Вечелліо Тиціан. Дама в білому

■ Вечелліо Тиціан. Вознесіння Марії (Асунта)

Розквіт венеціанського живопису пов'язаний з іменем **Тиціана Вечелліо** (1477–1576). Художник зберіг для нащадків образ прекрасних золотокосих венеціанок, сповнених почуття власної гідності. В образі сильної, енергійної жінки зображена Богоматір у семиметровій картині «Вознесіння Марії» (більш відома як «Ассунта»). Вдягнена в темно-червоне вбрання Марія плавно підіймається вгору в золотистому потоці повітря. Дивлячись на впевнених, розкішно вдягнених, розумних і стриманих жінок на полотнах Тиціана, можна скласти уявлення про могутність і велич самої Венеції.

Мистецтво Північного Відродження. Коліскою мистецтва доби Відродження не випадково стала Італія, де антична культура нагадувала про себе на кожному кроці. Італійці жили серед античних руїн, ходили по тій самій землі і дихали тим самим повітрям, що й давні римляни. У країнах Північної Європи – Німеччині, Нідерландах та інших – не існувало такої безлічі античних пам'яток, і до початку XVI ст. лише одиниці мали уявлення, як вони виглядають. По суті, там майже нічого було відроджувати.

Коли ми говоримо про Північне Відродження, то маємо на увазі мистецтво країн Північної Європи, яке склалося під впливом Італії. У ньому довше зберігалися середньовічні традиції: тут людина – не центр Всесвіту, як в Італії, а лише його частка, таке саме творіння Бога, як і навколишнє середовище. Тому предметом уваги північноєвропейських художників стали небеса і сонячне світло, вода і каміння, рослини і тварини, сама людина, її житло і результати її праці.

Найяскравішим представником мистецтва Німеччини був **Альбрехт Дюрер** (1471–1528). Він народився в сім'ї ювеліра й навчався батьківського ремесла, поки потяг до живопису не змусив юнака порушити сімейну традицію. Дюрер став визнаним майстром друкованої гравюри – відбитка з малюнка, нанесеного на дерев'яну або мідну дошку та розмноженого за допомогою друкарського преса. Дешеві гравюри, так звані «метелики», які мандрівні торговці розносили по всій країні, зробили художника широковідомим. Не меншу славу принесли йому картини, присвячені релігійним сюжетам, а також портрети сучасників. Різнобічно обдарована людина, Дюрер складав вірші та написав декілька книжок про секрети живописної майстерності. Подібно до італійських художників, він був переконаний у високому призначенні свого мистецтва, усвідомлював себе «князем живописців», як його називали на батьківщині. Доказом того є його автопортрети – зображення людини, упевненої у своєму таланті.

■ Альбрехт Дюрер. Автопортрет. 1498 р.

Документ

XVI ст. Еразм Роттердамський про творчість Альбрехта Дюрера

Чого тільки не може він виразити в одному кольорі? Тінь, світло, блиск, виступи й заглибини, завдяки чому кожна річ постає перед нами не лише однією своєю гранню. Гостро схоплює він правильні пропорції та їх взаємну відповідність. Чого тільки не зображує він, навіть те, що неможливо зобразити, – вогонь, промені, грім, зірниці, блискавку, завісу туману, всі відчуття, почуття, нарешті всю душу людини, яка виявляється в рухах його тіла, ледве не сам голос. Усе це він з такою майстерністю передає найточнішими штрихами, і притому лише чорними, що ти образив би твір, якби захотів внести в нього фарби.

Визнаним майстром портрета був Ганс Гольбейн Молодший (1497–1543), діяльність якого протікала в основному за межами Німеччини – у Швейцарії та Англії. Деякий час він був придворним живописцем англійського короля Генріха VIII, жив у Лондоні й створив цілу галерею портретних шедеврів – самого монарха, придворної знаті, іноземних послів, купців. Окрему групу становлять портрети гуманістів, з якими Гольбейн дружив, – Еразма, Томаса Мора та інших. Художнику вдалося точно передати своєрідність характеру своїх персонажів, зазвичай осіб непересічних.

XVI ст. європейці зустрічали з тривогою: в Середні віки утвердилася думка про те, що світ був створений Богом за сім днів і проіснує лише сім тисяч років. Сьоме тисячоліття від створення світу закінчувалось. У ті дні в усіх християнських країнах одні очікували жахливого кінця світу, а інші – перемоги Царства Божого на землі. Дух цього тривожного, суперечливого часу відобразив один з найнезвичайніших художників – нідерландець Ієронім Босх (1460–1516). Його картини наповнені фантастичними постатями, небаченими рослинами, дивними тваринами і нагадують ребус, який необхідно розгадати, аби проникнути в прихований сенс твору. Нерідко вибір сюжету для картини йому підказувало старовинне народне прислів'я.

Одне з них: «Світ – це віз сіна, кожний тягне з нього скільки може» стало основою для картини «Віз сіна».

За задумом Босха, сіно означає недовговічні спокуси життя: владу, багатство, розваги. У гонитву за своїм оберемком втягнені представники різних станів. У натовпі серед простолюдинів миготять королівські корони, папська тіара, вбрання знаті, шоломи воїнів, одяг ченців. Колеса безжально давлять необережних невдах. На возі влаштувалася весела компанія улюбленців долі. Вони досягли межі своїх бажань і навіть не помічають, що віз запряжений мерзенними істотами, які тягнуть і його, і увесь натовп у пекло. З небес за суєтою світу спостерігає Христос.

66

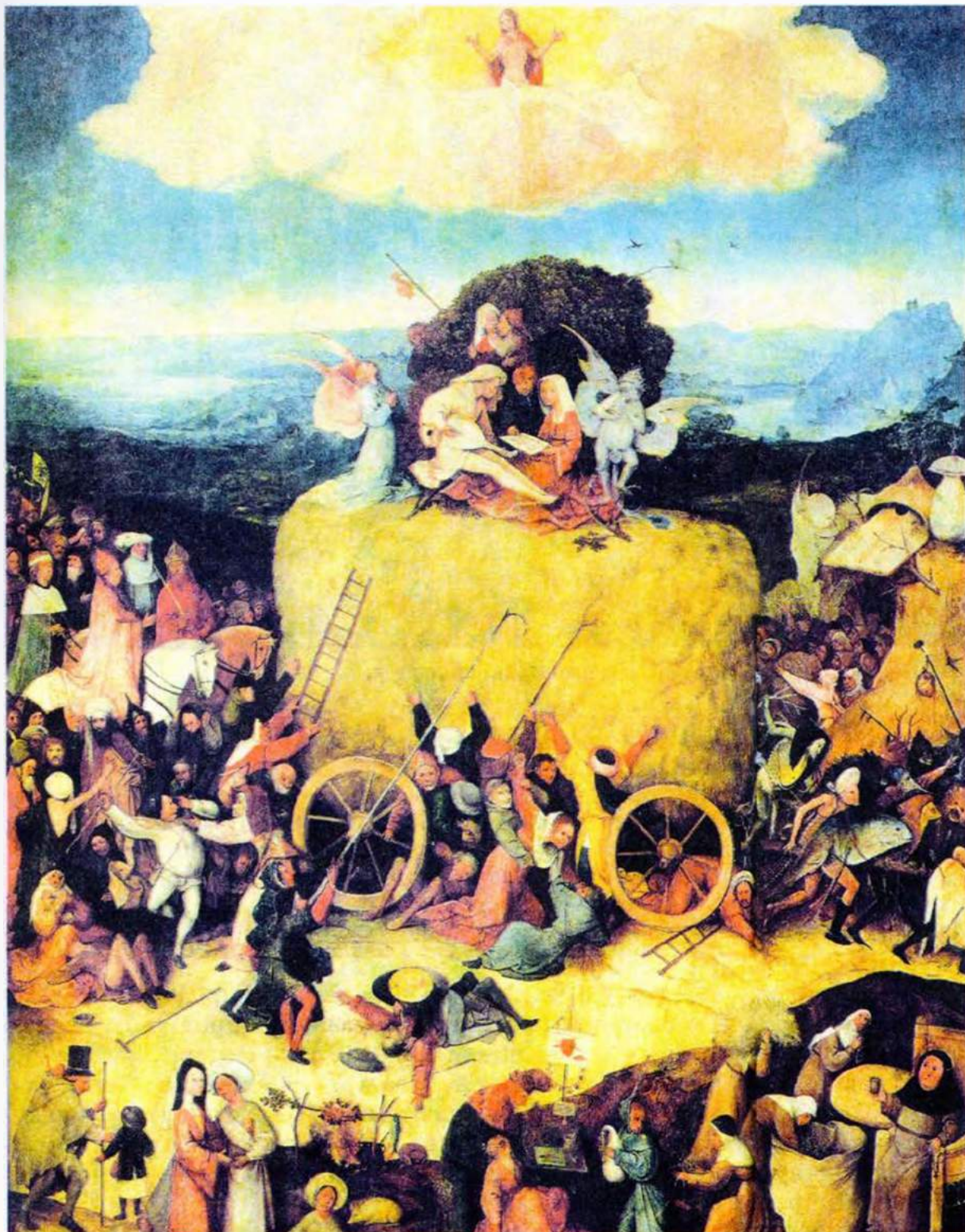
Усі твори Босха сповнені тривоги за людство, яке загрузло в гріхах.

Водночас у нідерландському мистецтві розвивалася й зовсім інша живописна манера – натуралістична. Її представники зберігали вірність натурі, тобто точно передавали портретну схожість, деталі побуту та одягу.

Популярністю користувалися картини зі сценками з життя простолюду, а також пейзажі. Ці нові теми знайшли відображення в творчості **Пітера Брейгеля Старшого** (1525–1569), прозваного **Мужицьким** за доскональне знання народних обрядів, звичаїв, прислів'їв. Вони становили сюжетну основу його картин, героями яких були звичайні нідерландці в зміні свят і буднів.

Ієронім Босх. Віз сїна. 1500–1502 рр.

■ Пітер Брейгель Старший. Нідерландські прислів'я. 1559 р.

Одна з картин Брейгеля має назву «Нідерландські прислів'я». Це своєрідна енциклопедія нідерландського фольклору. На полотні представлені сюжети 119 народних прислів'їв, байок, приказок. Персонажі Брейгеля намагаються сісти між двох стільців, б'ються головою об стіну, накривають млинцями дах, кидають гроші на вітер і роблять інші нісенітниці. Всі вони безглуздо і даремно витрачають сили і кошти. Дурість зображена художником як повсякденна звичка. Здається, цілий світ перевернувся догори ногами.

Для Брейгеля людина є невід'ємною частиною природи. Його мисливці, орачі, жінці нерозривно пов'язані з пейзажем – привітною землею Нідерландів, народ яких краще за інших обживав навколишнє середовище, не завдаючи йому шкоди. Художник не ідеалізує своїх селян. Навпаки – вони незграбні, а часом потворні, не знають піднесених почуттів, але дуже шанують звичайні речі: чисте затишне житло, тепле вогнище, скромну, але смачну їжу. Брейгель був наділений особливим даром – показувати звичайні речі як справжнє чудо.

Твори європейських майстрів доби Високого Відродження є скарбницею світового мистецтва.

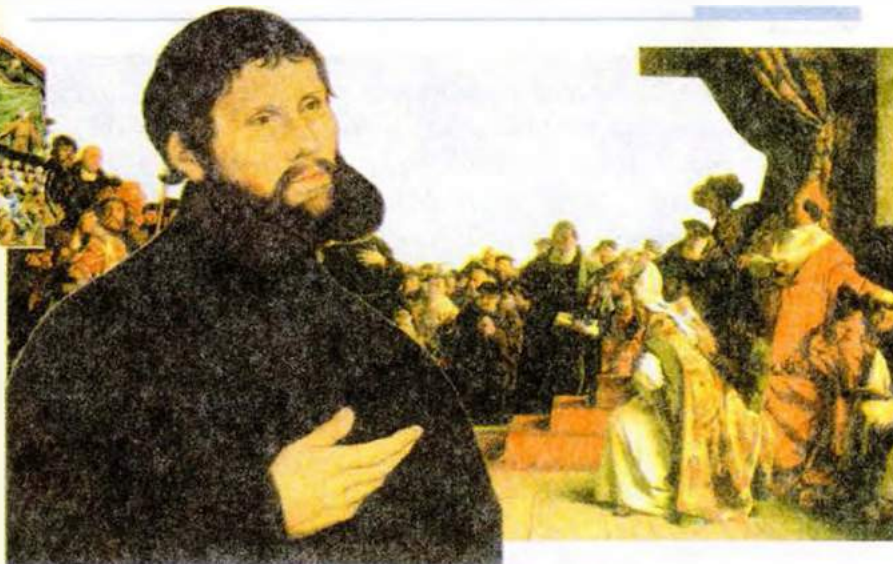

1. Що дозволяє називати митців доби Високого Відродження титанами? Чи відповідали Леонардо да Вінчі, Мікеланджело і Рафаель гуманістичному ідеалу людини?
2. Чому скульптура Мікеланджело «Давид» стала символом вільнолюбної Флоренції?
3. Чим пояснюється особлива популярність у добу Відродження портретного живопису? Які нові риси втілили в собі герої картин венеціанських художників?
4. Чи відрізнялося Північне Відродження від італійського? У яких країнах воно розквітло найяскравіше?

ЗАВДАННЯ

1. Використовуючи додаткову літературу, підготуйте розповідь про одного із західноєвропейських художників чи архітекторів XVI ст.
2. Уважно прочитайте наведені в тексті уривки зі спогадів Антоніо Кандіві та Еразма Роттердамського. Виходячи з їхнього змісту, що ви можете сказати про ставлення Мікеланджело і Дюрера до своєї праці та про їхні вимоги до власних творів? Чи відчувається повага до цих великих художників з боку авторів спогадів?

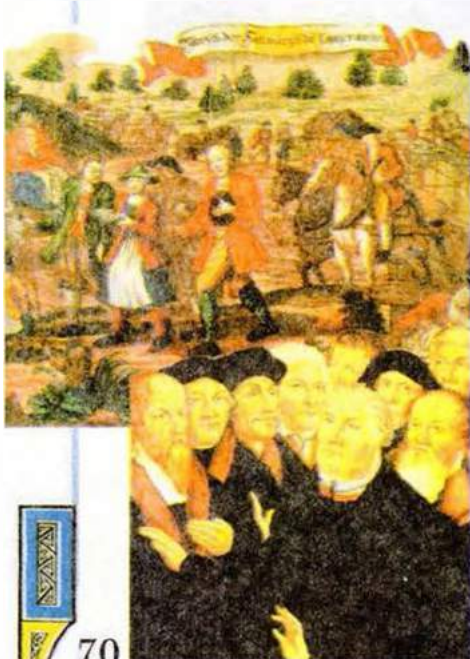

Тема 4

РЕФОРМАЦІЯ
ТА
КОНТР-
РЕФОРМАЦІЯ
В ЄВРОПІ

§8.

РЕФОРМАЦІЯ В НІМЕЧЧИНІ

РЕФОРМАЦІЯ
В НІМЕЧЧИНІПОШИРЕННЯ
РЕФОРМАЦІЇ
ТА КАТОЛИЦЬКА
РЕФОРМА

70

Причини Реформації. За довгі століття свого існування католицька церква накопичила величезні багатства і зосередила у своїх руках чимало землі. З усієї католицької Європи стікався до Риму нескінченний потік золота у вигляді десятини – десятої частини прибутку від урожаю або грошових доходів, а також у вигляді плати за отримання церковних посад і виконання обрядів. Навіть у глибоко віруючих людей викликали розчарування й обурення жадоба пап і кардиналів і та розкіш, якою вони себе оточували. Їхнє реальне життя йшло врозріз із закликами церкви до невибагливості та утримання від надмірностей, було надто далеким від ідеалів раннього християнства. Папська курія виявляла неабияку винахідливість, невтомно поповнюючи свою скарбницю. Аби забезпечити наплив до Риму прочан і широкий продаж їм реліквій, римські первосвященники влаштовували церковні «ювілеї» і свята численних святих. Великі прибутки приносила також участь у лихварських операціях.

Усе це підривало авторитет церкви, відчутної шкоди якому завдали також гуманісти. Вони критикували опору католицизму – схоластику, виступали проти церковних обрядів і пишного культу, висміювали невігластво і жадобу духовенства. Гуманісти заперечували аскетизм, закликали до духовного звільнення людини, були сповнені віри у безмежні можливості людського розуму.

На межі XV–XVI ст. невдоволення папами та їхнім оточенням стало загальним, а звинувачення на адресу Риму звучали дедалі частіше й сміливіше.

Вони лунали з різних верств суспільства, кожна з яких мала свої претензії до пап і вкладала власний зміст у загальне ремство. Королі та дворянство зазіхали на незліченні володіння церкви й виступали за **секуляризацію** – передачу церковних земель у руки світської влади. Розважливе й ощадливе бюргерство, а також підприємці нового типу вважали, що численні релігійні свята й пишні обряди коштують їм надто дорого. Вони вимагали їхнього спрощення й «дешевої церкви», аби якомога більше грошей залишити у власних кишенях.

Багатьох не влаштовувало існування церковної ієрархії і чернецтва, вшанування ікон та мощів. Особливі нарікання викликало богослужіння латиною, адже для основної маси європейців вона залишалася незрозумілою. Тим часом в умовах поширення освіти зростало число письменних людей, посилювалось їхнє бажання усвідомлювати все, що відбувалось у церкві, і самотійно читати Біблію. Вони висували вимогу ввести богослужіння національними мовами і перекласти ними Святе Письмо.

Однією з головних турбот тогочасної людини було спасіння душі. Католицька церква вчила, що здобути його можна лише при обов'язковому виконанні церковних таїнств – хрещення, причастя, покаяння та інших. Здійснювати їх належало лише через священика, який виступав необхідним посередником між Богом і людиною. Вважалося, що тільки через нього віруючому могла передатися рятівна божественна благодать.

Стверджуючи, що право розпоряджатися благодаттю надано церкві самим Богом, римські папи, як її «хранителі», поклали на себе також обов'язок відпускати гріхи. Вони широко розгорнули торгівлю спеціальними грамотами – **індульгенціями** (від лат. – *милість, прощення*). За певну суму індульгенції звільняли від читання молитов, дотримання посту чи здійснення паломництва у вигляді каяття за гріхи, забезпечували їхнє повне або часткове відпущення. Безсоромний продаж індульгенцій викликав обурення щиро віруючих католиків. Вони не могли не бачити кричущого протиріччя між справжнім християнським ученням і поведінкою папської курії. Неминуче виникало запитання: що є важливішим – дотримання обрядів чи слідування духу християнського вчення?

На початку XVI ст. невдоволення церквою та непомірними зазіханнями пап невпинно зростало. В Європі назрівала **Реформація** (від лат. – *перетворення, перебудова*) – широкий рух за реформу і оновлення католицької церкви. Почалася вона в Німеччині.

Мартін Лютер проти папського Риму. У розділеній на десятки дрібних держав Німеччині не існувало міцної королівської влади, здатної захистити її від церковників. Це робило країну жертвою безмежної корисливості папської курії. Якщо в централізованих державах (Франція, Англія)

Рафаель Санті. Папа Лев Х.
1518 р.

монархи могли протистояти претензіям пап, то із роз'єднаної Німеччини до папських скринь регулярно перетікали величезні суми грошей. Країну буквально наводнили папські продавці індульгенцій. В людних місцях вони вели жвавий продаж грамот, всіляко розхвалюючи свій товар. Людиною, з вуст якої прозвучав заклик припинити цинічну торгівлю, став **Мартін Лютер** (1483–1546).

ПОДРОБІШ

■ Лукас Кранах Старший.
Портрет Мартіна Лютера.
Бл. 1532 р.

Мартін Лютер народився в Саксонії в сім'ї гірничого майстра. У 18 років здібний юнак вступив до Ерфуртського університету – знаменитого центру гуманістичної освіти. Батько хотів бачити сина юристом, але Лютер обрав собі іншу долю.

Глибока віра привела його в стіни августинського монастиря. Ставши ченцем, Лютер вів дуже аскетичне життя. Одного разу навіть довелося зламати двері келії, за якими виснаженого надмірними молитвами молодого монаха знайшли непритомного на підлозі. Проте скоро прийшло розчарування в чернецтві. Лютер залишив монастир і почав викладати теологію у Віттенберзькому університеті. Один з його знайомих передрікав Лютеру незвичайне майбутнє: «Він у Церкву внесе великі перетворення».

■ Двері замкової церкви
у Віттенберзі

31 жовтня 1517 р. Лютер прибив до дверей замкової церкви у Віттенберзі «95 тез проти індульгенцій». Це були 95 заперечень молодого професора проти права пап прощати грішників, які купували відпущення гріхів. Проти індульгенцій тоді виступало чимало богословів, але Лютер зробив це особливо різко й сміливо. У лічені дні він став відомим по всій Німеччині. Навколо Лютера згуртувались однодумці, яких за його ім'ям називали «мартіністами». Від критики індульгенцій вони перейшли до засудження папства і католицької церкви в цілому.

Над Лютером нависла загроза звинувачення в ересі, проте він непохитно стояв на своєму. У 1520 р. папа видав буллу про відлучення бунтівника від церкви. Лютер

привселюдно спалив її у дворі університету. Це означало остаточний розрив із Римом. Мабуть, ніхто тоді не сумнівався, що на Лютера чекає вогнище, але він уникнув розправи. Його популярність на батьківщині була надзвичайною. Папський посол повідомляв у Рим: «Дев'ять десятих у Німеччині кричать “Лютер”, а одна десята принаймні “Смерть римському двору!”»

Усі католики знали, що для спасіння їм необхідні глибока віра, добрі справи і посередництво церкви. Головна ідея Лютера полягала в тому, що людина рятується лише вірою в Бога. Він не заперечував ні добрих справ, ні церкви, але причину спасіння бачив не в них, а тільки в «особистій вірі». На переконання Лютера, віруючі завжди прямо зв'язані з Христом, необхідності в посередництві священика не існує. Кожний християнин має право сам вільно предстати перед Богом. Виникало запитання: якщо спасіння залежить лише від Божого милосердя, то чи не зайвим стає тоді посередництво священнослужителів і навіщо потрібні папа, єпископи, монахи, церковні володіння, десятина? Отже, католицький клір необхідно скасувати, багатства церкви секуляризувати, монастирі закрити, а чернечі ордени розпустити.

Проте це зовсім не означало знищення церкви. Вона лише мала стати зовсім іншою, набагато простішою. На відміну від католицької, між священиками і звичайними віруючими не повинно було існувати непрохідної стіни. Священики могли одружуватись, носити звичайний одяг, підпорядковуватися загальним для всіх законам. Лютеранська церква звільнялася від ікон і скульптурних зображень Христа і Богоматері. Їх вшанування, а також поклоніння хресту, мощам та іншим святиням Лютер оголосив ідолопоклонством, яке лише відволікає від справжньої віри. Він засудив пишне вбрання священиків і складні обряди. Запропонував із семи таїнств залишити тільки два, описання яких міститься в Біблії, – хрещення і причастя, а всі інші вважав пізнішими вигадками церкви.

Лютер виступив також проти твердження католицької церкви, що Святе Письмо – це лише один із церковних авторитетів поряд з постановами соборів, папськими посланнями тощо. Він оголосив Біблію єдиним авторитетом для християн як у церковному, так і в повсякденному житті. На його думку, кожен віруючий повинен був регулярно її читати і замислюватися над нею. Купцю і підприємцю, студенту і професору, художнику і поету вже не потрібні були помічники-посередники в їхніх стосунках з Богом. У XVI ст. європеець ставав особистістю з почуттям власної гідності, а тому починав сприймати настанови католицької церкви як зазіхання на свою свободу. Лютер зумів це зрозуміти і прагнув своїм ученням примирити почуття індивідуальності зі справжньою релігійною вірою.

Щоб зробити Біблію доступною кожному, Лютер переклав її німецькою мовою. Пишне, але малозрозуміле звичайним парафіянам богослужіння латиною він запропонував замінити на проповідь рідною мовою. Праці Лютера, написані німецькою, друкувалися великими накладками і блискавично розходилися по всій країні, а його слова та дії мали широку підтримку. У 1519–1521 рр. було видано 500 тис. екземплярів робіт реформатора. Здійснений ним переклад Біблії тільки за його життя виходив 430 разів. І сьогодні він користується великою популярністю в Німеччині.

Біблія. Переклад М. Лютера. 1534 р.

Мартін Лютер на рейхстазі у Вормсі. Гравюра. 1557 р.

Протести на адресу папи дедалі голосніше лунали по всій Німеччині. Ревний католик імператор Карл V вирішив втрутитись у справу. 1521 р. він викликав Лютера на рейхстаг до міста Вормса. Там «єретику» запропонували зректися своїх поглядів, але Лютер відмовився це зробити. Він не бажав іти проти власної совісті, а свою непохитність висловив у фразі: «На тому я стою й не можу інакше».

Імператор, підтримуючи папу, наполіг на прийнятті рішення про переслідування поборників нової єресі. Над Лютером нависла смертельна загроза. Щоправда, імператор пообіцяв йому безпечний проїзд до Вормса, і тому Лютеру дозволили повернутися додому. Але дорогою він несподівано зник. Чимало людей вважали «доктора Мартіна» загиблим і оплакували його. Насправді ж, рятуючи реформатора від арешту, курфюрст Саксонський сховав Лютера в одному із своїх замків.

Відсутність Лютера не зупинила розвиток Реформації, яка вже здобула безліч прибічників. До неї долучились усі верстви німецького населення – дворянство, бюргерство, селянство. Країною прокотилася хвиля міських повстань, у ході яких громили церкви, монастирі, знищували ікони і статуї, нападали на монахів та священників. Почавши з реформи церкви, міська біднота і селянство сподівались оновити світ і встановити в ньому справедливість.

У полум'ї селянської боротьби. Ці ідеї знайшли гарячу підтримку проповідника Томаса Мюнцера (бл. 1489–1525) – колишнього послідовника, а згодом непримиренного противника Лютера. «Взяти молот у руки і вдарити по старому світові» – такими словами Томас Мюнцер закликав здійснити переворот і встановити владу народу. Проповідник казав, що священники збивають з глузду простих людей, а «безбожні тирани» – князі та пани –

Реформація в Європі в XVI ст. Селянська війна в Німеччині

Кордони Священної Римської імперії та інших держав у другій половині XVI ст.	Райони, що залишилися вірними католицькій церкві
Головні центри реформаційного руху	Райони поширення православ'я
Території поширення протестантських віросповідань:	Райони поширення ісламу
лютеранства	Райони із змішаним віросповіданням
кальвінізму	Головні центри Контрреформації
англіканства	Район Селянської війни в Німеччині (1524–1526 рр.)

розорюють і грабують їх, лицемірно твердячи при цьому: «Не вкради!» Дворян не турбує становище народу, вони діють проти християнської віри і самі вчиняють так, що бідна людина стає їхнім ворогом. Тому Мюнцер закликав встановити Царство Боже, де пануватиме справедливість, а влада належатиме самому народу. У такому ідеальному суспільстві знайдеться місце лише для тих дворян, які не гнобитимуть народ. Усіх інших необхідно стратити, а їхні замки – зрівняти з землею. Тільки тоді запанують злагода і любов.

Лютер давно попереджав князів про «бунтівний дух» Мюнцера, про його намір «застосувати кулак». Він порівнював заколотників зі скаженими собаками і вважав за необхідне безжально їх знищувати. Шляхи Лютера і діячів народної Реформації повністю розійшлися. Особливо зрозуміло

■ Кристоффель ван Зіхем.
Томас Мюнцер

■ Якоб Мурер. Селянська війна

це стало, коли влітку 1524 р. на півдні Німеччини вибухнула Селянська війна. Її спричинило погіршення становища селянства після того, як на початку XVI ст. у Західній Європі зріс попит на хліб, і Німеччина різко збільшила його вивіз. Прагнучи заробити більше грошей на торгівлі зерном, дворянство почало розширювати власні посівні площі за рахунок зігнання з землі селян. Аби змусити їх працювати на себе, дворяни переводили селян на панщину та обмежували їхню особисту свободу. Це явище отримало назву «Друге видання кріпацтва».

Особливо важким виявилось становище на півдні Німеччини. Різке обурення селян викликали особисті повинності, насамперед «посмертний побір», який стягували при передачі землі у спадщину. Він становив третину майна селянина, причому в останнього забирали все найцінніше – кращий одяг, кращу худобу. Іноді траплялося, що із селянського двору виводили єдину корову.

У відповідь селяни збиралися в озброєні загони, штурмом брали замки і монастирі, руйнували й розорювали їх. Рух швидко поширювався, до повсталих приєднувалося населення невеликих міст, а також дрібні рицарі. Вони допомогли скласти програми селянських вимог. Найвідомішою серед них стала програма «12 статей». За роки війни вона виходила друком 24 рази і була дуже популярною. У ній селяни вимагали повернути загарбані дворянами землі й пасовища, скоротити панщину й оброк, знищити особисту залежність, зменшити податки. Вони виступали також проти сплати церковної десятини, наполягали на праві самим обирати священика.

Документ

XVI ст. З селянської програми «12 статей»

По-перше, наше уклінне прохання і бажання мати право всією громадою обирати собі священика й усувати його.

По-друге, ми згодні давати справедливу зернову десятину, але лише так, як належить. Адже якщо її потрібно давати Богові та його людям, то вона дістається священику, якщо він звіщає правильне слово Боже. Надалі ми бажаємо, щоб цю десятину збирали наші церковні старости і давали б належне утримання священику, обраному всією громадою. Малої ж десятини ми не хочемо давати зовсім.

По-третє, до цього часу звичним було вважати нас «власними» людьми. Беручи до уваги, що Христос пролиттям своєї дорогоцінної крові звільнив усіх нас, тому відповідає Письму, аби ми були вільними.

По-п'яте, наші пани привласнили всі ліси. Ось наша думка: ліси повинні знову перейти в користування всієї громади.

По-шосте, ми зазнаємо великого обтяження від панщини, яка зростає і збільшується щодня. Ми бажаємо, щоб нас не приневолювали так сильно.

По-десяте, дехто привласнив громадські луки, а також рілля. Ці землі ми хочемо знову повернути в наше спільне користування.

У перебігу Селянської війни свою програму підготували також ватажки тієї частини бюргерства і дворянства, яка приєдналася до повсталих. Це був проект імперської реформи, спрямованої на централізацію країни. Передбачалося, що вся влада в державі зосередиться в руках імператора, всевладдю князів буде покладено край, а самі вони перетворяться на державних посадовців. Духовенство усувалося від світської влади, церковне майно підлягало секуляризації. З цього фонду планувалося надати землю рицарям, які натомість мусили нести військову службу державі. Велика увага приділялась інтересам городян. Для сприяння розвитку ремесла, торгівлі та підприємництва пропонувалася низка заходів: скасування мит між окремими німецькими князівствами, введення єдиних міри, ваги і монетної системи. Вважалося, що бюргерство отримає право брати участь у розробці державних законів. Прагнення селян також були враховані. Їм програма обіцяла скасування особистої залежності та звільнення від повинностей, щоправда, тільки за умови виплати великого викупу. Внести його могли не всі, а лише заможні селяни.

Створюючи проект імперської реформи, його автори сподівались об'єднати німецьке суспільство на основі загальнодержавних інтересів. Але розходження в лавах повстанців і розгром частини селянських загонів зробили це неможливим. Утім, перші невдачі не зупинили рух. Під знаменами повстанців продовжували збиратися тисячі людей. Центр війни перемістився до Тюрінгії, де перебував Мюнцер. Він натхненно закликав селян до боротьби, пророкував швидкий кінець «безбожним тиранам» і перехід влади до простого народу. Вирішальна битва відбулася біля міста Франкенхаузен.

Титульний лист «12 статей». XVI ст.

Альбрехт Дюрер. Троє селян. 1497–1500 рр.

Кінець Селянської війни. Гравюра. XVI ст.

Перед її початком князі вступили в переговори з повсталими, пообіцявши, що дозволять їм розійтися по домівках, якщо вони видадуть Мюнцера. Серед селян почалося замішання, але якраз у цей момент на небі з'явилася веселка. Мюнцер переконав селян, що це добрий знак – сигнал про підтримку з боку небесних сил. Адже веселка, яка з'єднувала землю і небо, була зображена і на знаменах селянських повстанців.

Поки селяни слухали проповідь Мюнцера, ворог оточив їх. Вдарили гармати, після перших пострілів зчинилася паніка. Безпорадне селянське військо розбіглося в різні боки і було безжально знищене. Пораненого Мюнцера схопили, піддали тортурам і стратили. Невдовзі один за одним були ліквідовані інші осередки опору. Учасники погано озброєних і неорганізованих селянських загонів не мали належної військової підготовки і не могли протистояти важкій артилерії, кінноті та вимуштруваній піхоті князів. Розгром повстання супроводжувався незліченними жертвами. Повну підтримку діям князів висловив Лютер. Він писав, що бунтівників необхідно безжально знищувати, інакше вони загублять державу. З цього моменту Лютер поєднав свою долю з князівською владою.

Подекуди налякане дворянство пішло селянам на поступки, але в цілому їхнє становище погіршилось. Не здійснились і прагнення тих, хто сподівався на проведення політичної реформи і створення єдиної Німеччини. Переможцями у боротьбі вийшли князі. Після придушення селянських виступів у їхніх руках опинилася не тільки доля церкви, а й доля Німеччини в цілому.

Від протистояння до релігійного миру. Покінчивши з Селянською війною, князі, прихильники Лютера, продовжили Реформацію. У своїх землях вони очолили церкву, і тепер самі вирішували, яку релігію сповідатиме підвладне їм населення. Світські правителі секуляризували церковні землі і привласнили багатства монастирів. Відповідно до вимог Реформації в їхніх володіннях перебудовувалася шкільна та університетська освіта.

Все це дуже посилювало владу князів. Занепокоєний імператор Карл V переконав рейхстаг прийняти рішення про повсюдне відновлення католицького богослужіння. У відповідь 5 князів і 14 міст висловили йому свій протест. З цього моменту прибічників Реформації почали називати **протестантами**. Так відбулося народження протестантизму. (Сьогодні протестантами вважають усіх прихильників Реформації, а національні церкви, які не визнають влади папи римського, носять назву протестантські.)

У 1530 р. на рейхстазі в місті Аугсбурзі найближчий соратник Лютера – Філіпп Меланхтон (1497–1560) вручив імператору документ, відомий

під назвою «Аугсбурзьке віросповідання». У ньому були викладені основи лютеранства. Главою церкви замість папи ставав князь. Помітно спрощувались обряди: зберігалися тільки два таїнства – хрещення і причастя, а пишна католицька меса замінювалася проповіддю священика. Проповіді відводилася центральна роль у церковній службі. У лютеранській церкві залишався клір, але сама вона ставала «дешевою»: відмовлялася від надмірного оздоблення, розкішного вбрання, вшанування ікон і святинь.

Карл V відхилив пропозицію вступити в переговори стосовно «Аугсбурзького віросповідання» і разом з католицькими князями почав війну проти лютеран. Німеччина розкололася на два ворожі релігійні табори. Виснажлива боротьба закінчилася лише у 1555 р. підписанням **Аугсбурзького релігійного миру**. Імператор був змушений визнати рівноправність католиків і лютеран. Карл V дозволив кожному з князів вводити у своїх землях ту релігію, якої дотримувався сам місцевий правитель. У життя увійшов принцип: «Чия влада, того й віра». Частина князівств, розташованих переважно в центрі і на сході Німеччини (Саксонія, Пруссія, Бранденбург та інші), стали протестантськими, решта залишилася католицькими. Це остаточно закріпило роздробленість Німеччини і на тривалий час поховало сподівання на її політичне об'єднання.

Лукас Кранх Старший.
Філіпп Меланхтон. 1523 р.

Рейхстаг в Аугсбурзі. Гравюра. 1650 р.

1. Чому Реформація почалася саме в Німеччині? Чи можна вважати її випадковим явищем, початок якому поклали тези проти індульгенцій?
2. Чому вчення Лютера, яке отримало назву «виправдання вірою», становило загрозу для католицької церкви?
3. Чим відрізнялося розуміння Реформації Мюнцером від її тлумачення Лютером?
4. Які наслідки мав для Німеччини Аугсбурзький релігійний мир?

ЗАВДАННЯ

1. Спираючись на текст параграфа, з'ясуйте причини, які свідчили про назрівання в Європі Реформації.
2. Користуючись уривком з селянської програми «12 статей», визначте, як відображені в її положеннях ідеї Реформації. Проти порушення яких прав виступали селяни? Як вони пояснювали законність вимоги про повернення їм особистої свободи?

§9. ПОШИРЕННЯ РЕФОРМАЦІЇ ТА КАТОЛИЦЬКА РЕФОРМА

Жан Кальвін і Реформація в Женеві. Хвилі Реформації розійшлися по всій Європі. У середині 30-х років XVI ст. її важливим центром стала Швейцарія. На відміну від Німеччини, вона не знала тиску імператорської і князівської влади і значно слабше відчувала вплив католицької церкви. Це дозволило швейцарським реформаторам діяти рішучіше за лютеран.

Розвиток Реформації у Швейцарії пов'язаний з ім'ям **Жана Кальвіна** (1509–1564).

■ Жан Кальвін

Жан Кальвін народився у Франції в сім'ї юриста. У 14 років вступив до університету, отримав прекрасну гуманістичну і правову освіту. Після того як у Франції почалися жорстокі переслідування прибічників Реформації, Кальвін був змушений залишити батьківщину. На запрошення магістрату Женеві він став проповідником у цьому великому торговельно-банківському місті.

Суворий аскет із залізною силою волі, Кальвін був людиною рідкісної працездатності: повне зібрання його творів становить 59 томів.

Головний твір Кальвіна – «Настанова в християнській вірі» – містить струнку систему релігійних поглядів, яка заклала основу нового напрямку в протестантизмі. Кальвін стверджував, що людина не є вільною у виборі свого життєвого шляху. Її доля заздалегідь визначена Богом: одні приречені на вічне прокляття й скорботу, іншим даровані спасіння та вічне

блаженство. Змінити цей вирок або уникнути його ніхто не може. Проте якщо людина правильно виконає своє життєве покликання, вона може сподіватися на спасіння. Тому необхідно бути активним, завзятим, багато працювати і не відступати перед труднощами. Кожна людина – від правителя держави до звичайного слуги – має виявити всі здібності, закладені в неї Богом, і прагнути досягти успіху в тій справі, якою займається. Саме в цьому полягає її головне служіння Богові та віра в нього. Лінощі – це найбільша вада, а заслуги, багатство, успіх і навіть звичайна вдячність є виявом божественної прихильності, знаком майбутнього спасіння душі.

Вчення Кальвіна переконувало в необхідності старанно і плідно працювати, націлювало на виховання в людині дисципліни, зібраності, вольових якостей. Воно знайшло розуміння і підтримку з боку ощадливого бюргерства і ранніх підприємців. Настанови женевського проповідника якнайкраще відповідали духу і потребам часу – добі зародження капіталізму.

Разом з тим Кальвін вимагав від віруючих помірності у витратах грошей на харчування, одяг, прикрашання житла. Він вважав, що людина працює і накопичує гроші не для того, аби бездумно розважатись, а для здобуття Царства Небесного. У Женеві було різко скорочено число святкових днів і встановлено суворий контроль за поведінкою мешканців. Їм заборонялося не лише грати в азартні ігри й танцювати на бенкетах, а й читати розважальну літературу, дивитися вистави, супроводжувати музикою процесії. Женевці мусили вдягатися у скромне темне вбрання та відмовитися від усіляких коштовностей. Особливо суворо наглядали за відвідуванням церковних служб, заохочували доноси сусідів на порушників цього правила. Неслухів виганяли з міста, а інколи навіть страчували. За свою суворість і непримиренність Кальвін отримав прізвисько «женевський папа».

Ще недавно весела й радісна Женева, де вирувало життя, перетворилася на похмуре місто з настороженими та підозрілими мешканцями. Не дивно, що противники Кальвіна зробили все, аби добитися його вигнання. Однак через два роки, коли до влади в магістраті прийшли прибічники Кальвіна, проповідника покликали назад. Повернувшись до міста, він незворушно продовжив свою проповідь саме з того слова, на якому зупинився, коли мусив залишити Женеву.

Кальвіністська церква. Устрій кальвіністської церкви помітно відрізнявся не лише від католицької, а й від лютеранської. Вона не мала церковної ієрархії. Усі справи вирішувала община, яка об'єднувала декілька десятків віруючих. Вони обирали керівника общини – **пресвітера**. Кожна община була самостійною і незалежною від інших, але між собою вони підтримували зв'язки для обміну досвідом, а в разі необхідності й для спільних дій. Пресвітери мали право втручатись у сімейне та особисте життя членів общини і навіть карати їх. Часом такий суворий контроль і заохочення доносів на сусідів закінчувалися гострими конфліктами між городянами.

Не існувало в кальвіністів і зведеного в сан духовенства. Правив службу і читав проповідь **пастор**, якого обирали з числа людей освічених і красномовних. Періодично пресвітери і пастори проводили спільні збори. Вони називалися **консисторією**, яка була вищим органом керівництва духовними й світськими справами общини. Кальвіністський церковний

культ вимагав виняткової простоти й суворості. З храмів видаляли вівтарі, розп'яття, свічки, пишний одяг і прикраси. Заперечувалося вшанування ікон і реліквій, використання органної музики. Ніщо не повинно було відволікати від зосередженої молитви.

Кальвіністська церква мала демократичнішу, порівняно з іншими, організацію, і це викликало симпатії до неї простих людей. Частину дворянства, незадоволеного посиленням королівської влади, приваблювало те, що Кальвін визнавав за підданими право на повалення правителя. Женевський реформатор стверджував: якщо правитель заважає справі віри, опір йому – священний обов'язок. Ділові кола гідно оцінили ідеали праці, накопичення і ощадливості, закладені у вченні Кальвіна. Всі ці достоїнства забезпечили кальвінізму безліч прихильників. Поряд з лютеранством він поширився на значні території. До кальвінізму прилучилася частина населення Англії, Франції, Нідерландів, Німеччини, Скандинавських країн, Шотландії, Угорщини, Чехії, Польщі. Згодом ті європейці, кому через релігійні переконання довелося рятуватися від переслідувань властей та емігрувати, перенесли ідеї кальвінізму до Америки.

Наступ на Реформацію. За всю свою довгу історію католицька церква не знала такого глибоко потрясіння, яким стала для неї Реформація. За підтримки правителів католицьких країн папський Рим почав активну боротьбу з «протестантською єрессю». Система заходів, спрямованих на припинення і викоренення реформаційних ідей і рухів, отримала назву **Контрреформація**.

Початок наступу на Реформацію ознаменувався відродженням середньовічної інквізиції, у вогнищах якої загинули сотні «протестантських єретиків». Інквізитори взяли під свій контроль книговидавництво. Без їхнього дозволу не можна було надрукувати жодного твору, а «шкідлива» література вносилася до спеціального «Індексу заборонених книжок» і підлягала спаленню.

Надійним провідником політики Контрреформації у життя стало «Товариство Ісуса», або Орден єзуїтів, заснований у 1540 р. Ігнатієм Лойолою (1491–1556).

■ Ігнатій Лойола

Ігнатій Лойола походив зі знатного іспанського роду, і в юності вів досить легковажне життя молодого придворного. Ставши офіцером, колишній паж виявив справжні чудеса хоробрості, але в одній з битв отримав важке каліцтво, яке надовго прикувало його до ліжка. У замку брата, де Лойола лікувався, не знайшлося жодного з улюблених ним рицарських романів, що змусило його читати «Життя святих».

Після всіх перенесених страждань життя справили на Лойолу величезне враження. Він розпочав нове життя: відмовився від розкоші і вступив до університету, де терпляче зносив глузування студентів над своєю «темнотою» і поважним віком. Невдовзі Лойола вирішив заснувати новий орден.

Головне завдання «Товариства Ісуса» – зміцнення католицької церкви в боротьбі з єрессю. На відміну від членів інших чернечих орденів, єзуїти не мали монастирів і жили поряд зі звичайними людьми. Вони могли володіти майном і повністю підпорядковувалися владі папи, беззаперечно виконували всі його розпорядження. В Ордені панувала жорстка сувора дисципліна, очолював його довічно обраний генерал.

1549 р. Із твору Ігнатія Лойоли «Духовні вправи»

Хоча дуже похвально служити Богові з чистої любові, однак потрібно старанно рекомендувати також і страх перед Божественною величчю, і не лише той страх, який ми звемо синовнім, але й той страх, який зветься рабським.

Необхідно, аби віра в Бога була настільки великою, що людина, не вагаючись, вирушила б у море на дощці, якщо в неї немає корабля!

Якщо церква стверджує, що те, що нам здається білим, є чорним, – ми повинні негайно визнати це!

Треба відмовитися від нашої власної волі для того, аби перейнятися Божественною волею, висловленою начальником... У цьому полягає найвища ступінь покорі: треба не лише хотіти так, як хоче начальник, треба відчувати так само, як він, треба підкоряти йому своє судження настільки, щоб благочестива воля могла підкорити розум.

Папі необхідно підкорятися без усіляких розмов, навіть заради гріха, і треба вчинити гріх, смертний чи простий, якщо начальник того вимагає в ім'я Господа нашого Ісуса Христа.

Підлеглий повинен дивитися на старшого, як на самого Христа. Він повинен коритися старшому... як палиця, яка підкоряється всьому рухові, як куля з воску, який можна змінювати й розтягувати в усіх напрямках...

У боротьбі за душі та уми віруючих важливим напрямом діяльності Ордену стала освіта. Єзуїтські школи відкривалися по всій Європі. Їхня популярність пояснювалася високою якістю навчання, яке до того ж було безкоштовним. «Воїни Христові» активно займалися й місіонерством. У XVI–XVII ст. вони проникли в Індію, Японію, Китай, Південну Америку та інші райони, де проповідували католицизм серед місцевого населення. Велику увагу Орден приділяв благодійності. Турбуючись про хворих та знедолених, він створив мережу лікарень і притулків для старих та дітей-сиріт.

Єзуїти повсюди виділялись освіченістю, вишуканими манерами, здатністю виконувати відповідальні таємні доручення. Вони потрапляли в оточення монархів і в інтересах папства впливали на їхню державну політику. Їхні спритність і вміння підпорядковувати людей своїй волі зробили поняття «єзуїт» символом хитрості й безпринципності. Недарма старовинне прислів'я говорило про єзуїтів: «Мед на язичі, молоко на словах, жовч у серці, омана насправді».

Папа Павло III благословляє орден «Воїни Христові»

■ Церква єзуїтів у Відні. 1626 р.

Католицька реформа. Реформація розколола католицький світ навпіл, але в середині XVI ст. чимало європейців сподівались, що ситуацію ще можна виправити. Необхідно лише, щоб у пошуках примирення обидві сторони зробили крок назустріч одна одній. Так думали не лише звичайні віруючі, а й частина кардиналів та єпископів. З їхнього середовища дедалі наполегливіше лунали голоси тих, хто закликав святий престол до проведення реформи церкви.

Римські папи довго вагалися, перш ніж погодитися на перетворення. Нарешті в 1545 р. папа Павло III скликав у місті Тренто (латинізована

назва – Тридент) вселенський **Тридентський собор**, який з перервами засідав до 1563 р., тобто цілих 18 років.

Із самого початку учасники собору розкололися на дві групи – прибічників католицької реформи та її противників. У запеклих дискусіях перемогли останні. Під їхнім тиском були закріплені основні положення католицької віри, які хотіли знищити протестанти: непорушність церковної ієрархії, меси і сповіді; збереження семи таїнств, поклоніння святим та іконам; підтвердження посередницької ролі церкви і верховної влади папи всередині неї. Разом з тим папству довелося скасувати продаж індульгенцій, а для забезпечення майбутнього католицької церкви створити мережу духовних семінарій. В їхніх стінах мали готувати католицьких священиків нового типу, які своєю освітою не поступалися протестантським проповідникам.

Тридентський собор заклав основу для оновлення католицизму і зміцнення церковної дисципліни. Він показав, що розрив з протестантизмом став остаточним.

Тридентський собор. XVI ст.

1. Чому і які верстви населення підтримали вчення Кальвіна? Які з його настанов не втрачають значення й сьогодні?
2. Чим католицька церква відрізнялася від лютеранської та кальвіністської?
3. Чому папству довелося провести реформу католицької церкви?
4. Чи можна вважати, що Тридентський собор укріпив владу папи?

ЗАВДАННЯ

1. Порівняйте вчення Лютера і Кальвіна. Знайдіть у них спільні риси та відмінності.
2. Спираючись на зміст «Духовних вправ» Ігнатія Лойоли, розкажіть про взаємостосунки між членами Ордена єзуїтів. Чи сприяли встановлені Лойолою норми поведінки досягненню головної мети єзуїтів – зміцненню католицької церкви в боротьбі з єрессю?

Тема 5

ЄВРОПЕЙСЬКІ
ДЕРЖАВИ
В XVI – ПЕРШІЙ
ПОЛОВИНІ
XVII СТ.

§10. ФРАНЦІЯ НА ШЛЯХУ ДО АБСОЛЮТИЗМУ

§10 ФРАНЦІЯ НА ШЛЯХУ
ДО АБСОЛЮТИЗМУ

§11 МОГУТНІСТЬ
І ЗАНЕПАД
ІСПАНІЇ

§12 НІДЕРЛАНДИ
В БОРОТБІ
ЗА СВОБОДУ

§13 АНГЛІЯ В ДОБУ
ТЮДОРІВ

§14 МІЖНАРОДНІ
ВІДНОСИНИ:
НА ПОЛЯХ БИТВ
І В ПАЛАЦАХ
МОНАРХІВ

Народження абсолютизму. На межі XV–XVI ст. країни Західної Європи вступили в новий етап свого розвитку. У них відбувалося формування абсолютної монархії – такої форми державної влади, коли особисте правління государя стає практично необмеженим.

Успішно подолавши останні спроби феодалів зберегти свою незалежність, правителі централізованих країн нерідко припиняли скликання органів станового представництва. Вони переходили до використання нових важелів управління державою. Головним серед них був бюрократичний апарат – численне чиновництво. За свою службу воно отримувало платню з королівської скарбниці й тому було віддане трону. Крім того, монарх спирався вже не на підтримку васалів, як раніше, а на постійне військо. Законодавство, податкова і зовнішня політика також зосередилися в руках королівської влади. Інколи вона підпорядковувала собі ще і церкву.

Абсолютизм склався у великих централізованих державах – Франції, Англії та Іспанії. У Данії та Швеції його становлення було повільнішим і неодноразово переривалося спалахами феодалної вольниці. В Італії та Німеччині сформувався «князівський» абсолютизм. Там зміцнення монархічної влади відбувалось у межах окремих територіальних володінь, що заважало національному об'єднанню цих країн. Найбільш завершеної форми абсолютизм набув у Франції.

У XVI ст. Франція вступила сильною об'єднаною державою. Її населення становило понад 15 млн

чоловік, причому 300 тис. мешкало в столичному Парижі – одному з найбільших міст Західної Європи. Об'єднавши країну територіально, королівська влада прагнула досягти політичної централізації – охопити свої володіння єдиною системою управління, а всіх підданих підпорядкувати монарху.

Помітне зміцнення королівської влади пов'язане з ім'ям обдарованого, освіченого та енергійного монарха **Франціска I** (1515–1547). Він ніколи не скликав Генеральних штатів і в проведенні державної політики спирався на Королівську раду, яку тримав під невиспущим контролем. Найважливіші справи монарх вирішував у вузькому колі наближених осіб і першим ввів у свої накази фразу: «Така моя добра воля». Французи любили Франціска I, бо він відповідав усім традиційним уявленням про короля: був справжнім лицарем, здібним воєначальником і відважним героєм.

За правління Франціска I в мальовничих околицях Парижа і на берегах Луари піднялися прекрасні просторі замки. Королівські резиденції Шамб́ор і Фонтенб́ло, побудовані в новому ренесансному стилі й обнесені розкішними парками та садами, втілювали велич і могутність монаршої влади. Витонченим і блискучим став королівський двір. До нього в пошуках посад, слави і грошей стікалося численне дворянство. Трон оточували нащадки знатних родин і родичі правлячої династії – принци і герцоги, які переважали в Королівській раді, управляли провінціями, командували військом і флотом. По «королівські милості» до столиці вирушало також середнє та дрібне дворянство – «дворянство шпаги». Його привілеєм залиша-

Жан Клуе. Портрет Франціска I.
1525–1530 рр.

Замок Шамбор. Франція. XVI ст.

лася військова служба, несення якої звільняло від податків. Для багатьох «дворян шпаги» офіцерська платня складала чи не єдине джерело існування. Вони бажали, щоб король якомога частіше водив їх у військові походи та щедро нагороджував здобиччю.

Але справжньою опорою короля був численний бюрократичний апарат. Ніде в Європі він не зростав так стрімко, як у Франції: на початку XVI ст. в країні налічувалося 8 тис., а в середині XVII ст. – уже 46 тис. чиновників. У нагороду за вірну і ревну службу частина з них отримала дворянське звання. Так утворилося «дворянство мантиї». У самій його назві крився натяк на те, що в минулому ці люди носили мантию, тобто працювали юристами або секретарями. «Старе» родовите дворянство ставилося до вихідців з «неблагородних» станів з презирством, але змушене було рахуватися з їхнім впливом і важливою роллю в державних справах.

/Франциск I рішуче втрутився в політику церкви і добився від Ватикану передачі йому права призначати єпископів. Король віддавав церковні посади своїм наблизеним або подовгу залишав їх незайнятими, а всі прибутки від них привласнював. Так французька церква опинилася під контролем короля, що також сприяло посиленню його влади.

■ Франсуа Клуе. Генріх II. 1559 р.

Син Франциска I, Генріх II (1547–1559), слідом за батьком відмовився від скликання Генеральних штатів. Він став першим французьким королем, до якого вже почали звертатися «Ваша Величносте». Раніше такої честі удостоювались лише імператори.

Посилення абсолютистської влади французьких монархів супроводжувалося активізацією зовнішньої політики. Оточена з усіх боків володіннями Габсбургів, Франція прагнула вирватись із цих лещат і приєднати до своїх територій Північну Італію. Упродовж 1494–1559 рр. вона вела Італійські війни, які забезпечували постійне заняття й основне джерело прибутку не одному поколінню «дворянства шпаги», але зрештою закінчилися для Франції невдало. Роздратовані підсумками війн тисячі дворян повернулися до своїх убогих замків,

зосереджених здебільшого на півдні країни. Їхнє невдоволення могло прорватися будь-якої миті.

Релігійні війни. У першій половині XVI ст. у Францію активно проникали реформаційні ідеї, головним чином із сусідньої Швейцарії. Найбільшої популярності набув кальвінізм. Французьких кальвіністів називали **гугенотами** (від перекрученого нім. «айдгеноссе» – *співтовариш*). Ними ставали переважно городяни – від заможних бюргерів до дрібних ремісників і торгівців. Кальвіністську віру приймали також селяни і чимало дворян, які залишилися без діла після закінчення Італійських війн. Особливо напружена ситуація склалася на непокірному півдні, де зберігалася пам'ять про альбігойську ересь і колишню самостійність краю, а дворянство

перебувало в опозиції до дому Валуа. Її визнаними вождями стали представники побічної лінії правлячої династії – король Наварри Антуан Бурбон з сином Генріхом.

Закінчення Італійських війн співпало зі змінами на французькому престолі. Від смертельного поранення на рицарському турнірі помер Генріх II. Трон від короля-воїна перейшов до його старшого сина – хворобливого 15-річного **Франціска II**. Фактично влада опинилась у руках трьох братів – лотаринзьких герцогів **Гізів**, яким дружина монарха, юна шотландська королева **Марія Стюарт**, доводилася племінницею. Герцоги користувалися безмежним впливом при дворі та вважали себе захисниками «справжньої» католицької віри.

У 1560 р. Франціск II несподівано помер. Його молодший брат – король **Карл IX** (1560–1574) і королева-мати **Катерина Медічі** намагалися дотримуватися політики віротерпимості. Гугенотам було дозволено проводити богослужіння, але тільки за межами міст. Це не могло їх вдовольнити: адже серед гугенотів переважали городяни. Разом з тим поступка викликала обурення католиків. У такій атмосфері загального занепокоєння розігралися трагічні події в шампанському містечку Вассі. Франсуа Гіз, проїжджаючи там з невеликим загоном, вчинив різанину мирних гугенотів, які зібралися для спільної молитви всередині міста. У відповідь протестанти перейшли до не менш безжальних розправ з католиками. Почалися релігійні війни (1562–1598), які називають також громадянськими, оскільки в їхньому вогні брат ішов на брата, а син – на батька. Країна поринула у вир насильства.

■ Франсуа Клуе. Катерина Медічі

Задля загального примирення було вирішено укласти шлюб між сестрою короля Маргаритою Валуа і вождем гугенотів Генріхом Наваррським. Для участі у святкуванні весілля до Парижа з'їхалися сотні дворян-гугенотів. Вони й гадки не мали, що після декількох днів пишних урочистостей на них чекає організована Гізами брутальна розправа. У ніч на **24 серпня 1572 р.**, у свято Св. Варфоломія, із дзвіниць усіх паризьких церков зазвучав набат – сигнал до дій. Почалося дике й безжальне побиття озброєних гугенотів, будинки яких заздалегідь позначили білими хрестами. Нещасних застигали зненацька і вбивали прямо в ліжках. Різанина продовжувалася декілька днів і перекинулася у провінції. Вона супроводжувалася практично масовими грабунками: у працюючих заможних гугенотів було що взяти, а охочих скористатися плодами чужої праці не бракувало. Всього загинуло близько 30 тис. чоловік, серед них один з лідерів гугенотів, відважний адмірал Коліньї.

Генріх Бурбон був змушений прийняти католицизм, але зміг втекти і знову згуртував навколо себе гугенотів. Майже увесь південь Франції повстав. Гізи також активізували свою діяльність і створили масову озброєну організацію – Католицьку лігу. З її допомогою вони сподівалися не лише розправитися з гугенотами, а й оволодіти престолом. Це добре

Франсуа Дюбуа. Варфоломіївська ніч. 1572–1584 рр.

розумів новий король – **Генріх III** (1574–1589). Він оголосив себе главою Католицької ліги та перейменував її на Королівську лігу.

Тоді Генріх Гіз, надзвичайно популярний серед парижан, заснував і озброїв **Паризьку лігу**. Король спробував її розігнати, але Париж відповів на це повстанням. Генріх III втік зі столиці й організував убивство Генріха Гіза та його брата кардинала. У Парижі піднявся шквал обурення. Похорон Гізів перетворився на грандіозну ходу, учасники якої за сигналом гасили свічки і кричали: «Так само погасить Господь династію Валуа!» Невдовзі

Паризька ліга розбила загоны короля. Водночас із півдня на нього насувалося велике військо Генріха Наваррського. У Генріха III не залишилось іншого вибору, як укласти з ним союз. Разом вони виступили на Париж, але в цей момент король загинув від руки фанатичного монаха-домініканця.

Законним спадкоємцем престолу став Генріх Бурбон. Йому довелося ще чимало поборотися за корону, перш ніж у 1598 р. він почав облогу Парижа. Не бажаючи руйнувати місто, Генріх спалив усі навколишні млини і розібрав мости. Це паралізувало постачання столиці харчами, проте Париж усе одно відмовився відчинити ворота перед гугенотом. Тоді Генріх зробив блискучий політичний крок: заявив, що «Париж вартий меси», і прийняв католицизм. Не зустрівши опору, він увійшов до столиці і став королем Франції під іменем **Генріха IV** (1589–1610). На французькому троні утвердилася династія Бурбонів.

Франс Поурбюс
Молодший. Генріх IV

Після шестирічного безвладдя престол опинився в міцних руках розумного й обережного правителя. Одразу ж Генріх IV видав **Нантський едикт**, за яким католицька віра була визнана офіційною, а католицькому духовенству повернули всі його колишні права і майно. Водночас гугенотам дозволили проводити богослужіння по всій країні, за винятком Парижа і деяких великих міст, а також нарівні з католиками обіймати державні посади. Аби гарантувати виконання цих умов, король передав гугенотам близько двохсот фортець і замків, у тому числі Ла-Рошель – порт на західному узбережжі Франції.

Пішовши на поступки гугенотам, Генріх IV дав країні перепочинок і зупинив її розорення. Прагнучи відродити Францію, король та його перший міністр Сюллі послідовно проводили **протекціонізм** – політику, спрямовану на підтримку національного виробництва та торгівлі. Вони заохочували розвиток мануфактур з виготовлення шовку, полотна, гобеленів, фаянсових виробів, шпалер. Генріх IV зменшив податки і тим покращив становище селян. Він мав на меті, щоб у його «королівстві не знайшлося такого бідного селянина, в горщику якого не варилася би курка до недільного обіду». У народній пам'яті й сьогодні зберігається образ «доброго короля Анрі», який не дуже утискував народ, був відважною, веселою і життєлюбною людиною.

Генріх Наваррський, один з кращих полководців Європи, досвідчений політик і далекоглядний дипломат, спромігся змінити долю цілої країни. Проте в 1610 р. його життя обірвав кинджал фанатичного католика.

Франція за Рішельє. Сину Генріха IV було всього 9 років, коли він став королем **Людвіком XIII**. Скориставшись малолітством короля і нездатністю його матері, королеви-регента **Марії Медічі**, управляти державою, французьке дворянство повністю вийшло з-під контролю влади. В країні запанувало політичне безладдя.

Порядок навів перший міністр Людовіка XIII кардинал **Рішельє** (1585–1642). Попри гучні титули, він безжально розправлявся із заколотниками. Непокірні аристократи ненавиділи кардинала, але Рішельє непохитно стояв на сторожі державних інтересів. Шалене обурення знаті викликав і виданий міністром закон про заборону дуелей – масового явища серед дворянської молоді, яка в такий дивний спосіб прагнула продемонструвати свою мужність, благородство і честь. Тільки за 20 років правління Генріха IV на дуелях загинуло близько 12 тис. дворян. Кардинал Рішельє заявив, що обов'язок підданих – не знищувати один одного, а проливати свою кров за короля і батьківщину.

Важливим завданням кардинала було також втихомирення гугенотів. Скориставшись ослабленням королівської влади, вони створили на півдні

Філіпп де Шампень. Портрет кардинала Рішельє. 1635 р.

Франції справжню «державу в державі», мали власну систему оборони і навіть флот, користувалися підтримкою Англії та Голландії. Коли в оплоті гугенотів Ла-Рошелі стався заколот, Рішельє оточив фортецю і два роки тримав її у щільній облозі. Після капітуляції захисників Ла-Рошелі король, за порадою Рішельє, зберіг їм життя і право сповідати протестантську віру. Проте в гугенотів відібрали всі фортеці й позбавили їх політичних привілеїв, наданих Нантським едиктом. Гугенотська «державу в державі» припинила існування, але релігійні гоніння не застосовувались. Рішельє мав усі підстави говорити: «З того часу релігійні відмінності ніколи не заважали мені надавати різні добрі послуги гугенотам. Я розрізняв французів тільки за ступенем їхньої вірності».

Перший міністр підпорядкував королю місцеве управління, створивши нову важливу посаду – інтенданта. Ними ставали освічені люди незначного походження, які контролювали діяльність органів влади і втручались у всі сфери життя в провінціях. Вони отримували призначення від уряду, повністю від нього залежали і були слухняними виконавцями розпоряджень кардинала-міністра.

Із приходом Рішельє до влади відбулися серйозні зміни у зовнішній політиці Франції. Кардинал відстоював ідею «європейської рівноваги» і виступав проти прагнення Габсбургів головувати в Європі. Завдяки дипломатичному, а згодом і військовому втручання Франції Тридцятилітня війна (1618–1648) закінчилася повним крахом Австрії та Іспанії. Франція приєднала до своїх володінь Лотарингію, Ельзас та інші землі, її вплив на міжнародній арені надзвичайно зріс.

Рішельє вважав, що «освіченість – найкраща окраса держави». У 1635 р. він заснував знамениту Французьку академію, всіляко підтримував письменників, художників і вчених. Кардинал і сам писав вірші, а його п'єси з успіхом йшли на сцені. За сприяння Рішельє почала виходити перша французька газета, яку міністр використовував для пропаганди своєї політики.

ПОДРОБИ

Стосунки між Людовіком XIII та його першим міністром були непростими. Якось вони разом виходили з королівського кабінету. Біля самого порога король раптом зупинився і, звертаючись до Рішельє, уїдливо сказав: «Проходьте першим, всі й так говорять, що саме Ви – справжній король». Інший би розгубився, але не Рішельє. Він підхопив підсвічник і впевнено рушив далі зі словами: «Так, сір, я йду попереду, аби освітлювати Вам дорогу».

Документ

XVII ст. 3 «Політичного заповіту» Рішельє

Я обіцяв Вашій Величності всю свою майстерність і весь авторитет, аби знищити партію гугенотів, зламати пиху вельмож, привести всіх підданих до виконання їхніх обов'язків і піднести Ваше ім'я серед іноземних націй на той рівень, на якому воно має перебувати.

Дворянство необхідно розглядати як один з найславніших нервів держави, здатний багато сприяти її збереженню і зміцненню. Ті дворяни, які відстали від доблесті предків і ухиляються від того, щоб служити короні шпагою і життям, заслуговують бути позбавленими переваг свого походження і змушеними нести частину тягаря народу.

Якби народ надто благоденствував, його не можна було б утримати в межах його обов'язків. Його варто порівнювати з мулом, який, звикнувши до тягаря, псується від тривалого відпочинку більше, ніж від праці.

Людовіку XIII випала скромна роль бути королем при своєму всесильному міністрі. Так уже трапилось, що кардинал Рішельє краще за монарха розумів інтереси Франції, та й самої королівської влади. Упродовж 18 років він тримав у своїх руках політику Франції і служив головній меті – благу і величчю держави. За нього Франція почала перетворюватися на наймогутнішу державу Європи.

1. Які характерні риси притаманні абсолютній монархії?
2. Чому саме французький південь став районом активного поширення кальвінізму?
3. Що стало приводом для розправи, вчиненої Франсуа Гізом у Вассі? Чому ці події поклали початок релігійним війнам і що дає підстави вважати війни громадянськими?
4. Чи справедливо кажуть про Генріха IV, що йому вдалося змінити долю Франції?

ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення таким поняттям: абсолютизм, «дворянство шпаги», «дворянство мантиї», гугеноти.
2. Порівняйте політику щодо гугенотів, яка проводилась у Франції за часів Генріха IV і Рішельє, визначте причини і характер її змін.
3. Уважно прочитайте уривок з «Політичного заповіту» Рішельє. З'ясуйте, в чому кардинал бачив свої заслуги перед Францією і королем. Яку роль у житті держави відводив Рішельє дворянам і яку – простому народу?

§ 11. МОГУТНІСТЬ І ЗАНЕПАД ІСПАНІЇ

Іспанія на межі XV–XVI ст.: влада та віра. Наприкінці XV ст. була відвойована остання твердиня мусульман на Піренейському півострові – Гранадський емірат. Іспанія об'єдналася під владою Ізабелли Кастильської та Фернандо Арагонського і перетворилася на одну з провідних країн Європи. В результаті успішних війн іспанська корона приєднала Південну Італію, а організація експедиції Колумба принесла їй величезні володіння за океаном і постійне надходження великої кількості золота й срібла.

Серед підданих «католицького подружжя» були не тільки християни, а й численні мусульмани та іудеї. Об'єднавши країну територіально, Фернандо та Ізабелла вирішили встановити в ній релігійну єдність. Почався наступ на іновірців. Його ударною силою виступила інквізиція. Вона влаштовувала жахливі розправи над іновірцями та єретиками, лицемірно прикриваючись при цьому гаслами боротьби за чистоту християнської віри.

Першою жертвою стали євреї. За королівським наказом 1492 р. вони мусили або перейти у католицизм, або, в разі відмови, виїхати з країни. Переважна більшість іудеїв не зреклася віри батьків і обрала вигнання. До тих же, хто хрестився, ставилися зневажливо і називали їх «мар'янами» (свинями). Власті постійно висували проти них звинувачення в таємному сповіданні колишньої віри і застосовували жорстокі гоніння.

Документ

XVI ст. Невідомий автор про вигнання євреїв

Ваше рішення вигнати євреїв призведе до згубних наслідків! Подумайте, чого воно вам буде варте. Хто дав туркам таку міць і де вони відшукали таких умілих майстрів для виготовлення гармат, луків, ядер, мечів, великих і малих щитів, які дають змогу їм мірятися силами з іншими народами, якщо не серед євреїв, від яких іспанські королі очистили свою країну?!

Наступний удар обрушився на ті рештки переможених мусульман, які залишилися в Іспанії. Їх також насильно змусили перейти в католицьку віру. Але цей крок не врятував морісків (так називали навернених у християнство арабів) від знущань, переслідувань і остаточного виселення на початку XVII ст. Вигнання євреїв і морісків обернулося для Іспанії втратою вчених і поетів, лікарів і фінансистів, умілих ремісників і землеробів. Економіці та духовному життю країни було завдано величезної шкоди. В атмосфері релігійної нетерпимості католицькі фанатики безжально знищували безцінний культурний спадок арабської Іспанії.

■ Тиціан Вечелліо. Карл V. 1548 р.

Іспанія під владою імператора Карла V. За таких умов до влади в Іспанії прийшов Карл Габсбург (1516–1556). Він був онуком Фернандо та Ізабелли по материнській лінії і успадкував від них Іспанію, володіння в Італії та Новому Світі, а від діда з батьківського боку – німецького імператора Максиміліана I – Австрію, Нідерланди та чималу частину німецьких та чеських земель. У 1519 р. за допомогою підкупу Карл I домогся свого обрання імператором. Відтепер іспанський король став імператором Карлом V. Про його володіння, розташовані в Європі та Америці, говорили, що в них «ніколи не заходить сонце». Управляти такою велетенською державою і тримати під контролем її розкидані території було не просто.

XVI ст. З «Автобіографії» міністра Гаттінарі

У 1519 р. довелося мені клопотатися перед курфюрстами про увінчання короля Карла імператорською короною. І сказав я їм, що імператорська влада має право претендувати на панування над цілим світом, бо так повелів сам Господь наш. Якщо імператорська влада опиниться в руках слабосильного князя, то від цього нічого, крім шкоди, не вийде. Проте зовсім іншим буде результат у разі переходу імператорського титулу до могутнього короля, основу влади якого становлять великі багаті країни. Він не тільки піклуватиметься і всіляко оберігатиме свої спадкоємні землі, але, приєднавши до них нові, так збільшить володіння імперії, що досягне світового панування.

Карл прибув до Іспанії з Нідерландів у супроводі численних радників-фламандців. Вони зайняли ключові державні посади і відтіснили на задній план іспанську знать. Це викликало в неї роздратування, яке особливо посилювалося, коли почався наступ влади на привілеї грандів і міст. Кортеси збиралися рідко, сам король здебільшого знаходився в Нідерландах, Німеччині або у військових походах. Постійне ведення війн вимагало дедалі нових коштів і вело до зростання податків. Якщо дворянство було від них звільнене, то безліч селян і городян розорявалось прямо на очах. Найбагатший король Європи мав найбідніших підданих.

У 1520 р. загальне невдоволення вилилось у повстання комунерос (міських комун). Його центром стало місто Толедо – старовинна резиденція кастильських королів і центр ремісничого виробництва. Учасники пов-

стання направили петицію королю. Вони вимагали, щоб Карл оселився в Іспанії, регулярно скликав кортеси, ввів податки для дворян і зменшив їх для інших станів, усунув з державних посад іноземців. Через два роки повстання вдалося придушити. Молодий монарх продовжив свій шлях до абсолютної влади в Іспанії, залишаючись по суті чужим для країни. Більшу частину тривалого правління він провів у військових походах і нечасто заглядав у своє королівство.

Великих зусиль вимагало від Карла V протистояння зовнішнім ворогам. Головним серед них була Франція. Вона прагнула переважати в Європі і не бажала миритися з тим, що майже з усіх боків її землі були затиснуті володіннями Габсбургів. Прорвати іспанське оточення – таку мету мала французька корона. Другою серйозною небезпекою були турки. Вони впритул наблизилися до володінь Карла V у Центральній Європі і загрожували подальшим просуванням на захід. Імператор як визнаний світський голова християн очолив захист європейських народів від османської навали. Нарешті, третім ворогом Карла V стала Реформація. До кінця життя він неухитно захищав католицьку віру і боровся з протестантами.

Військові потреби поглинали величезні кошти. Їх витягували з населення Іспанії, яке ледве витримувало непосильний тягар постійно зростаючих податків. Це не могло не підірвати сили країни. Невдоволення Карлом посилювалось. У безперервних війнах на його долю неодноразово випадали перемоги, але досягти головної мети – створити світову католицьку імперію – імператору не вдалося. Постарілий і зломлений невдачами Карл V зрікся влади.

Його молодший брат Фердинанд успадкував Австрію, Чехію, частину угорських і німецьких земель, а також імператорський титул. Син Філіпп отримав Іспанію з її володіннями в Америці, більшу частину Італії та Нідерланди. Рід Габсбургів розпався на дві гілки – австрійську та іспанську.

«Обережний король» Філіпп II. Ще за життя батька Філіпп II (1555–1598) набув чималого політичного досвіду, управляючи Іспанією за відсутності Карла V. «Обережний король» (так за повільність у прийнятті рішень називали Філіппа сучасники) успадкував наймогутнішу державу Західної Європи.

■ Хуан Пантоха де ла Крус.
Філіпп II. XVI ст.

Філіпп не любив суєти великих міст і зробив столицею Іспанії маленький Мадрид, розташований у центрі країни. Але скоро й там для монарха стало надто шумно. Йому підшукали усамітнену і дуже гарну місцевість у горах поблизу Мадрида і побудували там Ескоріал. Цю світлу і строгу споруду нерідко називали «восьмим чудом світу». Вона слугувала водночас палацом, усипальницею і монастирем. Для прикрашення Ескоріалу Філіпп II зібрав величезну колекцію творів мистецтва, у тому числі шедеври Тиціана, Веронезе, Босха. Король дуже пишався своєю колекцією географічних карт і багатою бібліотекою, де зберігалася безліч безцінних старовинних рукописів.

Ескоріал. Поч. XVII ст.

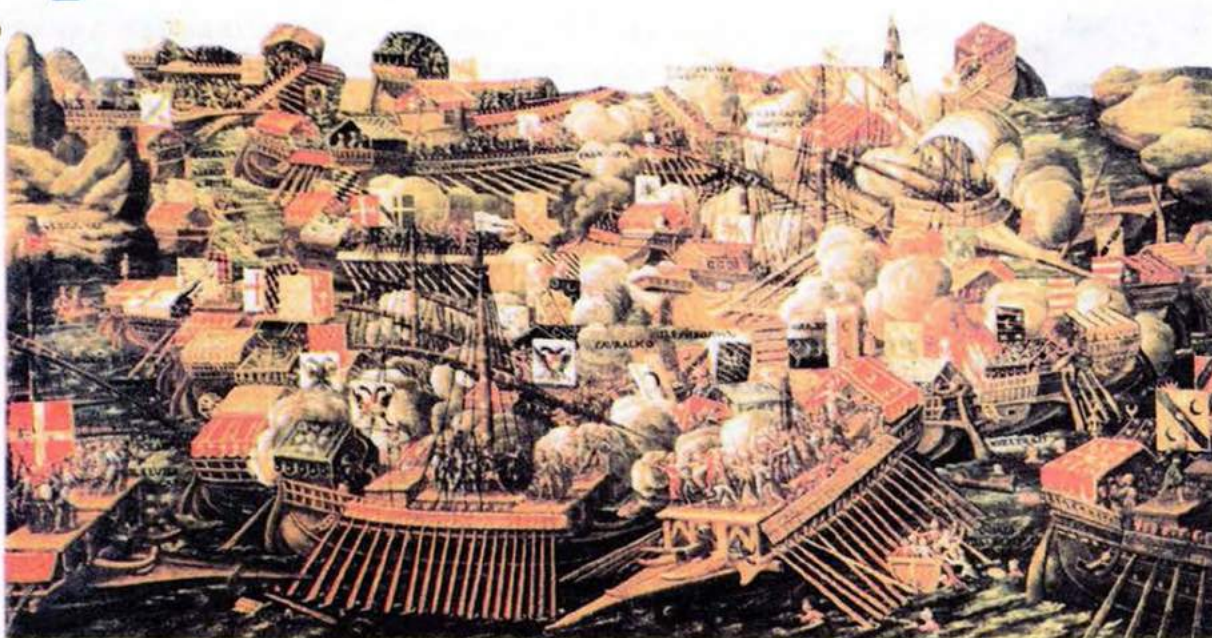
Монарх рідко залишав Ескоріал і, зачинившись у своїх покоях, багато працював. Він вникав у всі державні справи і встигав читати фантастичну кількість ділових паперів, за що навіть отримав прізвисько «паперовий король». Філіпп II чимало зробив для впорядкування законів і вдосконалення управління країною.

У роки його правління головним ворогом Іспанії стала Англія. Вона прагнула проникнути в Новий Світ, але Філіпп не хотів ні з ким ділитися прибутками від своїх колоній і не давав британським торговим кораблям перетнути Атлантику. У відповідь англійські пірати грабували навантажені золотом і сріблом іспанські судна. Між двома країнами йшла неоголошена морська війна. У 1587 р. Іспанія підготувала вторгнення на Британські острови. Її флот стояв у порту Кадіс і чекав наказу до відплиття. Але трапилося несподіване: англійський адмірал Френсіс Дрейк завдав удару першим. Його ескадра атакувала іспанський флот човнами, набитими вибухівкою, і спалила його. Дрейк зневажливо похвалявся, що він «підпалив бороду Філіппу II». Через рік біля берегів Англії був знищений новий іспанський флот – Велика армада. Іспанія ще залишалася потужною морською державою, але для успішної боротьби з Англією у неї вже не вистачало сил.

Філіпп був фанатичним католиком і непримиренним ворогом ересі. Король казав: «Я волів би краще зовсім не мати підданих, аніж мати як таких еретиків». Саме за його підтримки в Іспанії лютувала інквізиція, а на вогнищах гинули сотні її жертв. Однак у Нідерландах прагнення Філіппа покінчити з реформаційним рухом призвело до повстання, причому остаточно приборкати бунтівні провінції так і не вдалося. Здавалось, усі плани Філіппа були приречені на поразку. Його єдиною значною перемогою стала морська битва біля мису Лепанто у 1571 р. Тут з'єднаний флот Іспанії, Венеції і папства розбив турків і призупинив їхнє просування у Середземномор'я.

Занепад Іспанії. Великі географічні відкриття надали Іспанії нових можливостей. Країна постачала в колонії необхідні їм ремісничі товари

■ Битва біля Лепанто

та сільськогосподарські продукти, а звідти широким потоком вивозила дорогоцінні метали та сировину. Все це створювало умови для економічного піднесення Іспанії, де успішно розвивалося сільське господарство, в містах виникали перші мануфактури, розквітла колоніальна торгівля. Її провідним центром стала Севілья, яка перетворилася на одне з найбільших міст Європи. Ділове життя тут просто вирувало!

Проте минуло всього декілька десятиліть, і картина різко змінилася. Поява в Іспанії великої кількості дорогоцінних металів, безперервне карбування золотої і срібної монети викликала «революцію цін» – різке подорожчання продовольства і предметів першої необхідності. Усупереч цьому уряд заборонив селянам піднімати ціни на зерно. Вирощування пшениці стало не вигідним. Її посіви скоротилися, зернове господарство переживало кризу. Іспанія не змогла забезпечувати себе хлібом і мусила ввозити його з-за кордону. Ціни на хліб підскочили, а іспанська економіка почала потрапляти в залежність від інших країн. Величезної шкоди сільському господарству завдало також жорстоке вигнання півмільйона морисків. Створені їхньою працею іригаційні системи, фруктові сади, оливкові гаї та плантації цукрової тростини занепали.

Іспанські королі не розуміли того, що настав час застосовувати нові методи в економіці. Вони не використовували політику протекціонізму. У країні вироблялося багато овечої вовни, але з дозволу короля її вивозили за кордон: там іспанські дворяни-вівчарі продавали її дорожче, ніж на батьківщині. Для власного сукнарства сировини не вистачало, тому іспанські тканини коштували дорожче за іноземні. Місцеві мануфактури не витримували конкуренції і закривалися, а Іспанію заповнили дешеві тканини з нідерландських провінцій. Так іспанські королі самі знищили умови для розвитку вітчизняної текстильної промисловості.

Хоча з Америки надходило багато золота й срібла, гроші не вкладались у виробництво. Іспанське дворянство використовувало їх для власних потреб і розплачувалося ними за іноземні товари. З їхніх гаманців іспанські

капітали перетікали в інші країни. Чимало грошей витрачалося на обслуговування королівського двору, будівництво палаців і церковних споруд. Але основні кошти поглинало утримання війська. Не процвітання власної держави, а безперервна боротьба з протестантами по всій Європі стала головною метою іспанських монархів. Вона вимагала дедалі нових витрат і вела до небаченого зростання податків. Саме це найбільше руйнувало промисловість і сільське господарство Іспанії.

Економічний занепад викликав загальне ослаблення країни. У середині XVII ст. Іспанія перетворилася на другорядну європейську державу.

1. Чому Карл V залишався чужим для Іспанії? Чи можна вважати, що його поведінка вплинула на вимоги повстання комунерос?
2. Який сенс вкладав Філіпп II у слова: «Я волів би краще зовсім не мати підданих, аніж мати як таких єретиків»?
3. Що нового вніс у зовнішню політику Іспанії Філіпп II порівняно із Карлом V?
4. Які причини зумовили економічний занепад Іспанії наприкінці XVI–XVII ст.?

ЗАВДАННЯ

1. Покажіть на карті кордони тих територій, які після зречення Карла V відійшли до іспанських, а які – до австрійських Габсбургів.
2. Використовуючи документ про вигнання євреїв з Іспанії, поміркуйте, які наслідки мали для Іспанії розправи з іновірцями.
3. За допомогою уривка з «Автобіографії» іспанського міністра Гаттінарі визначте головну політичну мету Карла V. Чому міністру довелося вести переговори з курфюрстами? Чи можна зробити якісь висновки з його слів про небажаність обрання імператором «слабосильного князя»?

§ 12. НІДЕРЛАНДИ В БОРОТЬБІ ЗА СВОБОДУ

Нідерланди у складі імперії Карла V. Нідерланди (дослівно – «низові землі») розкинулись у нижній течії річок Рейну, Маасу і Шельди. Тут жили невтомні трудівники. З покоління в покоління вони осушували болота, вирубували лісові хащі, а на їхньому місці розбивали ниви та пасовища. Нідерландці побудували дамби, щоб змусити море відступити і залишити людям родючий ґрунт. На прибережних рівнинах вони спорудили вітряки, через які безперервний вітер з моря віддавав частину своєї енергії млинам і насосам. Завзята праця перетворила бідний край на один з найбільш квітучих та густонаселених куточків Європи.

Центральні райони країни – Брабант і Фландрія – славилися своїм сукнарством. З іспанської та англійської вовни на місцевих мануфактурах виготовляли якісні й дешеві тканини, які розходилися далеко за межі країни. Жителі північних земель – Голландії та Зеландії – займалися кораблебудуванням та рибальством. Населення південних провінцій постачало сільськогосподарську продукцію. У міському виробництві і в селі успішно розвивалися нові капіталістичні відносини.

Виробництво цукру. Нідерландська гравюра. XVII ст.

Зручне географічне розташування Нідерландів сприяло розвитку міжнародної торгівлі. У країні діяла налагоджена система прекрасно обладнаних портів. Ріками здійснювався товарообмін з Німеччиною і Францією, а морем – із Англією, країнами Балтії і Московією. У великих містах існувало чимало банків і бірж, а найбільший нідерландський порт Антверпен став важливим центром торгового і фінансового життя Європи. На його вулицях можна було почути різні мови і зустріти комерсантів із найвіддаленіших країн. 17 провінцій Нідерландів по праву вважалися найбагатшою частиною Іспанського королівства. Податки з них приносили Іспанії у 7 разів більше прибутків, ніж золото і срібло Нового Світу.

Карл V управляв Нідерландами через свого намісника. Король завбачливо зберіг вольності міст і представницький орган країни – Генеральні штати, надав нідерландському купецтву широкі можливості для торгівлі в Іспанії та Новому Світі. Така політика дозволяла Карлу V утримувати в Нідерландах спокій, але наприкінці його правління ситуація почала змінюватися. Збільшення податків дедалі частіше нагнітувалося на обурення населення. Дворянство дратувало те, що іноземці відтіснили його від керівництва країною. До того ж у Нідерландах, де проживало багато про-

Ян Вільденс. Вигляд Антверпена. Поч. XVII ст.

тестантів (переважно кальвіністів), було введено інквізицію і почалися гоніння на єретиків. Усі ці проблеми загострилися після приходу до влади Філіппа II.

Початок визвольного руху. Філіпп II управляв своїми володіннями з Мадрида. Король погано знав Нідерланди і турбувався лише про те, аби витягти з них якомога більше коштів для потреб Іспанії. Він безжально розорював країну: переклав на неї утримання іспанського війська, скасував пільги нідерландських купців, позичав і не повертав гроші нідерландським банкам. Прагнучи викоренити кальвінізм, Філіпп розгорнув масове переслідування протестантів.

Нідерландці розцінювали дії короля-іспанця як політику, спрямовану на їхнє національне гноблення. Країну охопило масове обурення. Серед невдоволених було чимало дворян, лідерами яких стали принц **Вільгельм Оранський**, граф Егмонт і адмірал Горн. Вони виступали за припинення релігійних гонінь і повернення старовинних вольностей, а свої вимоги передали намісники короля Маргариті Пармській. Щоб показати, до якого злиденного становища дійшли нідерландці, дворяни при врученні документа навмисно вдяглись у бідний одяг.

■ Антоніс Мор Дасхорст.
Вільгельм I Оранський

■ Пітер Брейгель Старший. Іспанські солдати грабують нідерландське село. 1566 р.

■ Антоніс Мор Дасхорст.
Портрет герцога Альби

Один з придворних презирливо обізвав їх **гьозами** – жебраками, але ті, кому адресувалась образа, підхопили слово і використали його на свій лад. Невдовзі так з гордістю почали називати себе всі борці за незалежність Нідерландів.

Визвольний рух почався влітку 1566 р., коли по всій країні розгорнулося повстання іконоборців (противників ікон). Під заклики кальвіністів вони громили католицькі церкви, знищували ікони і статуї святих: усього постраждало понад 5 тис. церков. Повстання вдалося придушити, але воно змусило намісницю пом'якшити закони проти еретиків. Таке рішення не влаштовувало Філіппа. Він усунув Маргариту, а на її місце поставив **герцога Альбу** – жорстокого фанатика, який обіцяв вогнем і мечем викоренити єресь і привести Нідерланди до повної покори своєму монарху.

Герцог Альба проти гьозів. Улітку 1567 р. каральне військо герцога Альби увійшло в Нідерланди, де іспанські солдати поводитись як у завойованій країні. Для розправи з нев-

доволеними була створена «Рада у справах про заколот», яку в народі називали «кривавою». Вона тисячами виносила смертні вирoki. Егмонт і Горн загинули на ешафоті, а Вільгельм Оранський і частина його прибічників втекли за кордон. Всі, хто хотів врятуватись, залишали країну. Майно жертв кривавих розправ йшло на користь короля, в Нідерландах зростала кількість розорених і безробітних. Країна опинилася на межі економічної катастрофи. Спроба Альби ввести нові податки поклала край народному терпінню.

Нідерландці піднялися на партизанську боротьбу. Вони йшли в глухі ліси і створювали загони «лісових гьозів», які розправлялися з іспанцями на суші. «Морські гьози» топили іспанські судна і нападали на прибережні фортеці. Принц Оранський підтримав народну боротьбу і пішов на союз із гьозами. Мужня і авторитетна людина, він був справжнім патріотом Нідерландів. Обдарований політик, принц ніколи не говорив зайвих чи необережних слів і вмів майстерно приховувати свої справжні наміри. За це він отримав прозвання «Мовчазний».

Навесні 1572 р. кораблі «морських гьозів» захопили порт Бріл, що стало сигналом до загального повстання північних провінцій. Принц Оранський повернувся в Нідерланди і очолив визвольну боротьбу. Для її придушення герцог Альба кинув на північ усі сили, але голландські міста чинили іспанцям героїчний опір. З великою мужністю стримували багатомісячну облогу мешканці Лейдена. Коли місто опинилося на краю загибелі, його жителі відважилися на відчайдушний крок. Вони зруйнували греблі на березі моря і затопили прилеглі землі, змусивши ворога відступити.

Франц Гогенберг. Вигнання єзуїтів із Харлема. Гравюра. 1605 р.

Документ

1573 р. З донесення герцога Альби Філіппу II про облогу міста Харлема

Не знайшлося жодної людини, яка захотіла б відбувати морську службу: всі матроси були заодно з повстанцями... Захисники міста поводитись як справжні воїни... Їхні інженери творили нечувані речі... Ніколи не бачили настільки прекрасно захищеного пункту... Це найкривавіша війна, якої давно вже не було... зростання числа цих зрадників – це справжнє диво!.. Особливо збиває мене з пантелику, коли я бачу, з якими зусиллями Ви, Ваша Величносте, знаходите нових вояків і з якою легкістю люди віддають своє життя й своє майно в розпорядження цих заколотників.

Народження Республіки Сполучених Провінцій. Після декількох років боротьби виснажені південні провінції пішли на угоду з Філіппом II. Вони погодилися повернутись під владу Іспанії за умови виводу з їхніх територій іспанських військ і збереження деяких привілеїв. На противагу півдню північні провінції стояли за продовження визвольної боротьби до переможного кінця. У 1579 р. в місті Утрехті вони домовились про об'єднання в **Утрехтську унію**, яка поклала початок повному розриву з Іспанією. У 1581 р. владу Філіппа II в Нідерландах було скинуто. Правителем країни (статхаудером) збиралися зробити Вільгельма Оранського, але підступне вбивство принца зруйнувало ці плани. Посада перейшла до його сина, талановитого полководця Морица Насауського, а вищим органом влади стали Генеральні штати. Північні провінції оголосили себе **Республікою Сполучених Провінцій**.

Іспанія відмовилася визнати Республіку і продовжувала воювати з нею. Сполученим Провінціям довелося досить довго відстоювати свою самостійність. Після невдалих спроб повернути владу над Нідерландами Іспанія у 1609 р. підписала з ними перемир'я на 12 років. Фактично вона визнала незалежність нової європейської країни. Одночасно перемир'я означало

розкол раніше єдиних провінцій на дві частини. Південні провінції залишились у володіннях іспанського короля і згодом склали основу сучасної держави Бельгії. Тільки в 1648 р. іспанці офіційно визнали незалежність Республіки Сполучених Провінцій. На той час в економічному та військовому відношеннях вона стала однією з найсильніших держав Європи.

■ Франс Халс. Голландська родина на природі

Піднесення Голландії. Звільнення від іспанського володарювання відкрило перед Сполученими Провінціями простір для економічного росту. У господарстві країни успішно розвивався ранній капіталізм. У великих містах виникли централізовані мануфактури, які виготовляли цукор-рафінад, пиво, полотно, шовк, скло. Високою якістю славилася продукція нових галузей – шліфування скла для оптичних приладів і огранювання діамантів. Найрозвиненішою провінцією Республіки Сполучених Провінцій була Голландія, тому так невдовзі почали називати всю країну.

Важливий внесок у господарське піднесення Голландії зробили переселенці. Десятки тисяч людей, рятуючись від релігійних гонінь, втікали сюди з південних провінцій, а також із Франції та Німеччини. Вони привозили з собою грошові капітали, таємниці ремесла і прагнення вести активне життя на новому місці. Завдяки їхньому досвіду відродилось і розквітло майже знищене сукнарство Лейдена, а на якісні голландські сукна виник широкий попит по всій Європі. Розвитку капіталізму дуже сприяло те, що в Республіці утвердився кальвінізм, який заохочував до збагачення за допомогою наполегливої праці.

■ Вернер ван дер Вальхерт. Настоятельниці амстердамського шпиталю

Значних успіхів досягло суднобудування. Країна створила найпотужніший у Європі флот у складі 4300 кораблів. Він удвічі перевищував чисельність узятих разом флотів Англії та Франції. Це дозволяло Сполученим Провінціям конкурувати з провідними державами і вести активну світову торгівлю. Її визначним центром стало голландське місто Амстердам. У його порту сходилися велетенські товарні потоки з різних країн і континентів. Широкого розмаху досягла також діяльність Амстердамського банку і торгової біржі.

Поява флоту дозволила Голландії на межі XVI–XVII ст. включитись у боротьбу за колонії. Була створена голландська Ост-Індська компанія, яка почала наступ на панування іспанців і португальців у районах вивозу прянощів. Їй вдалося повністю витіснити конкурентів з Індонезії і частково – з Індії. Голландці заснували колонії в Африці і постачали невільників у Новий Світ. В Америці вони захопили землі в Гудзоновій затоці та створили колонію Новий Амстердам (майбутній Нью-Йорк).

Документ

XVII ст. Англійський економіст Томас Мен про піднесення Голландії

Я міг би навести за взірць різні держави християнського світу, які, маючи зовсім мало власних територій, усі досягли великого багатства і могутності своєю ретельною торгівлею з іноземцями. Серед них Сполучені Провінції Нідерландів є зараз найкращим і славним взірцем.

Відколи вони скинули з себе ярмо іспанського рабства, як чудово розвинули вони свої здібності! Які великі кошти вони отримали, щоб захищати свою свободу проти могутності такого великого ворога! І чи відбулося все це завдяки їхній безперервній старанності в торгівлі? Чи не є їхні провінції складами товарів для більшості країн християнського світу, завдяки чому їхнє багатство, судноплавство, моряки, ремесла, народ, а тому і суспільні прибутки ... зросли до дивовижних розмірів? Якщо ми порівняємо часи їхнього поневолення з їхнім нинішнім станом, то вони видадуться нам іншим народом...

Усьому світові дивом здається, що така маленька країна... маючи обмаль природних багатств, їстівних припасів, лісу або інших необхідних для війни і миру припасів, попри це має все у такому надзвичайному достатку, що, крім своїх власних потреб (дуже великих), ... продає іншим державам судна, артилерію, снасті, зерно, порох, кулі тощо.

1. Чому нідерландські провінції вважалися найбагатшою частиною Іспанського королівства?
2. Чи існував зв'язок між кальвіністською вірою та розгортанням національно-визвольного руху в Нідерландах?
3. Які верстви нідерландського населення брали участь у національно-визвольному русі? Чим можна пояснити використання партизанських методів боротьби?
4. Які чинники сприяли піднесенню Голландії?

ЗАВДАННЯ

1. Виходячи зі змісту донесення герцога Альби Філіппу II, дайте оцінку атмосфері, яка склалась у Нідерландах після введення іспанських військ. Чи відчувається у словах герцога мимовільна повага до нідерландських повстанців?

2. Охарактеризуйте стан економіки Голландії на підставі спостережень Томаса Мена. Чому він вважав, що після звільнення від іспанського панування голландці стали іншим народом? Що, на думку Мена, спричинило швидкий розвиток країни?

§ 13. АНГЛІЯ В ДОБУ ТЮДОРІВ

Зміни в економіці та суспільстві. М'який клімат і тучні пасовища дозволяли англійцям вирощувати особливу породу овець. Із їхньої довгої і тонкої вовни ткали прекрасні сукна, які заслужено називали «гордістю і головним багатством англійської нації». Якісні вовна й тканини мали широкий попит, завантажені ними кораблі регулярно постачали свій товар до Нідерландів, Німеччини, Іспанії та інших країн. Вивозити так багато сукон Англії вдавалося тому, що їх виготовленням займалися численні мануфактури. Помітних успіхів досягли також кораблебудування, виплавка металів, галузі з випуску скла, паперу, мила, пороху.

Зручне розташування країни на перехресті торгових шляхів з Північної Європи до Середземномор'я сприяло успіхам англійської торгівлі. Її обсяги стрімко збільшилися у зв'язку з Великими географічними відкриттями, коли головні торгові магістралі перемістилися на узбережжя Атлантичного океану і англійські порти вийшли на передній план. З розмахом торгівлі багатіло купецтво й зростали міста. Потужним портом міжнародного значення став Лондон. Сюди постійно прибували торгові судна з різних країн, тут ніколи не змовкав говір різномовного купецтва. За сто років населення англійської столиці збільшилось учетверо і до 1600 р. досягло близько 200 тис. чоловік.

Важливі зміни відбувались і в англійському суспільстві. Усередині дворянства утворилися дві великі групи. Одні дворяни продовжували вести звичний спосіб існування: жили на платежі від селян, несли придворну або військову службу. Усі інші заняття вони вважали нешляхетними і ставилися до них із презирством. Таких людей називали **старими дворянами**. Вони не цікавилися господарством і залишалися осторонь від ділового життя. Тому їхні прибутки падали, а самі вони розорявались.

На відміну від них, **нові дворяни**, або **джентрі**, активно займалися прибутковим вівчарством, створювали у своїх маєтках мануфактури з виробництва сукон і вели торгівлю. Їхні діти вже прагнули отримати університетську освіту та піти на державну службу. Нове дворянство швидко збагачувалось і слугувало зразком для наслідування, його лави постійно збільшувались, а вплив зростав.

Розширення попиту на вовну зробило вівчарство дуже вигідною і прибутковою справою. Воно приваблювало заможних селян і великих земле-
власників – **лендлордів**. Але в Англії майже вся дворянська земля була роздана для обробки селянам-общинникам, права яких захищав старовинний звичай. Вільного простору для пасовищ не вистачало. Багатші селяни при першій-ліпшій нагоді скуповували ділянки збіднілих сусідів. Лендлорди ж силою зганяли селян із землі й обгороджували її на знак того, що вона більше не належить селянській громаді. Потім рілля засівали травою і

Р. Коллінз. Англійська родина за чаєм

перетворювали на пасовище. Селянські домівки при цьому руйнували, а мешканців викидали на вулицю.

Насильницький згін селян із землі став повсюдним і отримав назву **обгороджування**. Там, де раніше вирощували врожаї тисячі селян, тепер паслися отари овець під наглядом лише одного пастуха. Вівчарські господарства були вже не феодальними, а капіталістичними: вони мали тісний зв'язок з ринком і використовували працю найманих сільськогосподарських робітників – батраків. Обгороджена земля приносила лендлордам значно вищі прибутки, ніж селянські повинності. Зате становище селян внаслідок обгороджувань різко змінилося. Вони втратили землю, а разом з нею і можливість вести власне господарство. У них не залишалось іншого вибору, ніж жебракувати або ставати злочинцями та промишляти крадіжками та розбоєм.

Знедолені селяни перетворювались на **пауперів** – людей, повністю позбавлених засобів для існування. Їх можна було побачити по всіх кутках Англії – цілі натовпи бездомних та безробітних жебраків і волоцюг, які неодноразово піднімали повстання. Власті жорстоко розправлялися з пауперами: за бродяжництво їх таврували, били, калічили та навіть страчували. Це змушувало братися за будь-яку роботу, нерідко лише за харчі. Англійські селяни, ставши жертвами обгороджувань, перетворилися на дешеву робочу силу. Вони наймалися робітниками на мануфактури або батрачили у багатих фермерів.

Так в Англії під впливом зростання попиту на вовну відбувся **аграрний переворот** – руйнування традиційних відносин між селянами і сеньйорами-

лендлордами. З появою внаслідок цього дешевої робочої сили були створені умови для швидкого розвитку капіталізму.

Документ

XVI ст. 3 «Утопії» Томаса Мора

Ваші вівці... зазвичай такі лагідні ... кажуть, стали такими ненажерливими і неприборканими, що поїдають навіть людей, розорюють і спустошують поля, будинки та міста. Саме у всіх тих частинах королівства, де добувають тоншу, а тому ціннішу вовну, знатні аристократи і навіть деякі абати, люди святі, не вдовольняються тими щорічними прибутками й відсотками, які зазвичай давали маєтки їхнім предкам... У своїх маєтках вони не залишають нічого для ріллі, віддають усе під пасовиська, зносять будинки, руйнують міста, залишаючи храми тільки для свинячих стійл. Ці милі люди перетворюють на пустелю всі поселення та кожну п'ядь обробленої землі...

Таким чином, відтоді як усього один ненажера, ненаситна і жорстока болячка вітчизни, знищує межі полів, оточує суцільним парканом декілька тисяч акрів, він викидає геть утримувачів, позбавляє їх – чи обплутаних обманом, чи пригнічених насиллям – навіть їхнього власного майна або, змучивши образами, змушує продати його.

Ганс Гольбейн Молодший.
Генріх VIII. 1539–1540 рр.

Генріх VIII і королівська Реформація. У 1485 р. після закінчення війни Троянд англійський престол перейшов до династії **Тюдорів**. Значне посилення держави і королівської влади відбулося за правління **Генріха VIII (1509–1547)**.

До його воцаріння Англія була другою за величиною європейською країною і помітно поступалася Франції, Іспанії та Німецькій імперії. Генріх успадкував величезну казну і став одним з найбагатших монархів Європи. Тепер його мета полягала в розв'язанні головного політичного завдання – перетворити Англію на провідну державу. Аби досягти цього, Генріх вирішив затьмарити сусідів-монархів пишністю свого двору. Не шкодуючи коштів, він будував численні палаци та прикрашав їх чудовими творами мистецтва. На його запрошення до Англії з'їхалися кращі

поети, художники та архітектори з усієї Європи. За підтримки короля в країні поширювались ідеї гуманізму і Ренесансу, а Томас Мор навіть отримав вищу державну посаду – лорд-канцлера.

Генріх VIII піклувався й про безпеку держави. Англія – острівна країна, тому вороже вторгнення загрожувало їй тільки з моря. Монарх особисто контролював надійність берегових укріплень і фортець. Він створив військовий флот, який сучасники називали «дерев'яними воротами Англії». Престиж країни помітно зріс. Генріх VIII надав справжнього блиску й величі англійській монархії і королівському двору. Він був високоосвіченою людиною і щедрим меценатом, але прагнення підкорити всіх своїй волі, підозрілість і жорстокість зробили його правління деспотичним.

Коли в Англію почали проникати реформаційні ідеї, Генріх VIII спочатку виступив проти них. Згодом король поміняв позицію, і сам на поліг на проведеної Реформації, яку через це називають королівською. Поштовхом для прийняття такого рішення стали обставини сімейного життя монарха. Генріх VIII та його дружина, іспанка Катерина Арагонська, мали тільки одну дитину – дочку Марію. Королю потрібен був син, спадкоємець престолу. Він замислив скасувати свій шлюб і одружитися із знатною молодою англійкою Анною Болейн. Дозвіл на розлучення міг дати лише папа римський. Проте він не наважився псувати стосунки з могутнім племінником Катерини, імператором Карлом V, і відмовив англійському монарху.

Розлючений Генріх VIII кинув виклик Риму. Він вирішив створити в Англії незалежну від папи церкву і підпорядкувати її собі. Під його тиском у 1534 р. парламент прийняв «Акт про супрематію» (верховенство), який оголосив короля єдиним главою і захисником англійської церкви. Монастирі було закрито, а монахів розігнано. Монастирські землі й майно, а також власність церкви перейшли до рук короля. Монарх розпоряджався ними на власний розсуд і робив щедрі дарунки своїм наблизеним, тобто з учення Лютера Генріх VIII узяв насамперед те, що могло укріпити королівську владу. Реформована англійська церква запозичила також ідею Лютера про «виправдання вірою» і відкинула частину таїнств. Але в цілому вона мала багато спільного з католицькою церквою: зберегла ієрархію духовенства та його пишне вбрання, вшанування ікон і святих, прикрашання церков, використання при богослужінні органної музики. Правда, ревні прибічники перетворень були невдоволені таким підходом. Вони закликали короля провести більш глибоку реформу та повністю відмовитися від «пережитків папізму».

Нова віра отримала назву «англіканська» і швидко перемогла. Це й не дивно: адже тим, хто відкрито відмовлявся її прийняти, загрожувала смертна кара. Не поступився своїми переконаннями і не погодився визнати короля главою церкви знаменитий гуманіст Томас Мор. Висока посада й слава вченого не змогли врятувати його від гніву Генріха VIII. Мор загинув на ешафоті. Проте попри всі розправи чимало англійців продовжували таємно сповідувати католицтво.

Воно було тимчасово відновлене за правління дочки Генріха VIII – **Марії Тюдор** (1553–1558). Королева жорстоко переслідувала протестантів, що викликало різке невдоволення нею з боку англійців. Ворожість до монархині посилилася після її одруження з Філіппом II Іспанським: англійці розцінювали шлюб як реальну загрозу потрапити в залежність від могутніх Габсбургів. Тому прихід до влади дочки Генріха VIII і Анни Болейн Єлизавети I Тюдор Англія зустріла з радістю. Нова государиня зробила остаточний вибір на користь англіканства. Її крок мав також важливі політичні наслідки: Англія стала оплотом європейських протестантів, а тому – головним ворогом католицької Іспанії.

Антоніс Мор Дасхора.
Марія Тюдор. 1554 р.

Маркус Герардс Молодший.
Єлизавета Англійська. 1600 р.

«Улюблениця народу» Єлизавета I. Правління королеви Єлизавети тривало 45 років (1558–1603) і увійшло в історію як «золота доба» Англії. Економіка й культура країни розквітли, а сама вона перетворилася на провідну європейську державу. Велика заслуга в цьому належала королеві – розумній правительці, мудрому політику й талановитому дипломату. Єлизавета була обдарованою людиною та отримала прекрасну освіту. Вона знала дев'ять мов, писала вірші, чудово грала на музичних інструментах. Монархія оточила себе непересічними особами. Її міністри й фаворити були поетами і філософами, воїнами і мореплавцями, героями і видатними політиками. Їхні здібності Єлизавета зуміла поставити на службу державі.

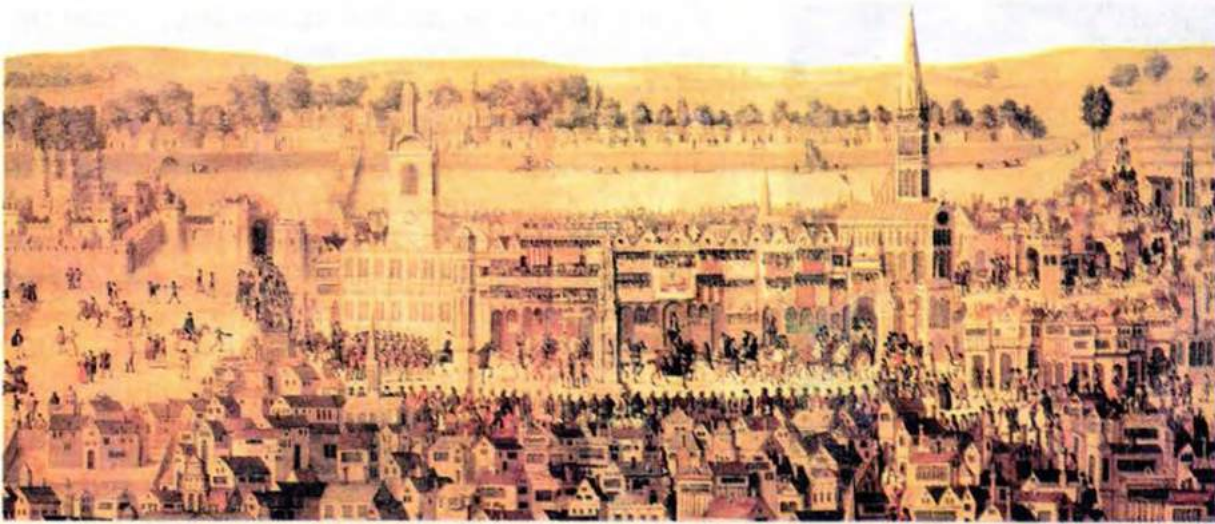
Щоб не допустити релігійних битв, які збурювали Німеччину, Швейцарію, Нідерланди й Францію, Єлизавета прагну-

ла залучити на свій бік і католиків, і протестантів. Королева не дозволяла знищувати ікони, грабувати та руйнувати католицькі церкви. На пропозицію відмовитися від органної музики при богослужінні Єлизавета жартома, але твердо порадила залишити її орган у спокої, а їй самій не заважати насолоджуватися музикою. Монархія запевняла своїх підданих, що піклуватиметься про всіх, незалежно від їх віросповідання. Ще вона любила публічно повторювати: «У вас може бути кращий государ, але ніколи не буде більш люблячого». Така позиція зробила Єлизавету дуже популярною, англійці не випадково називали свою королеву «улюбленицею народу».

Єлизавета проводила політику протекціонізму – заохочувала розвиток англійського виробництва й торгівлі. Користуючись тим, що релігійні гоніння в Європі змушували багатьох ремісників-протестантів залишати свою батьківщину, королева надавала притулок досвідченим фахівцям-іноземцям. В Англії поселилися гірничі майстри з Німеччини, нідерландські ткачі, французькі килимники, італійські складуви. Вони принесли з собою секрети своєї майстерності і сприяли виникненню нових або вдосконаленню старих галузей виробництва. Королева підтримувала винахідників і організаторів мануфактур, створювала вигідні умови для їхньої праці. Наслідком такої політики стало процвітання англійського виробництва. Англійські товари проникали в усі куточки світу. Заморську торгівлю вели купці, об'єднані у великі компанії: Ост-Індська торгувала з Індією, Гвінейська – з Африкою, Московська – з Росією. Розвивалися також зв'язки й в інших напрямках. Виникненню й діяльності торгових компаній сприяла королева. Вона була членом декількох із них, вкладала гроші в торгові операції й отримувала чималі прибутки.

За правління Єлизавети дуже зріс добробут англійців, одним із проявів якого стало активне домобудівництво. Щоб засвідчити особливу пошану до королеви, будинки нерідко планували у вигляді англійської літери

■ Лондон. XVI ст.

«Е». На відміну від попередніх тривожних правлінь, в Англії встановився спокій. У своїй внутрішній політиці Єлизавета прагнула зберегти атмосферу «веселої старої Англії» з її повагою до традицій і обережним ставленням до всього нового.

Англія готується стати володаркою морів. Зовнішню політику Єлизавета проводила з урахуванням торгових інтересів своєї держави. Головною суперницею Англії була Іспанія, яка заборонила англійським «єретикам» вести прибуткову торгівлю зі своїми колоніями в Новому Світі. Декілька англійських кораблів спробували прорватися до американських берегів, але потрапили до рук іспанців і стали жертвами жорстокої розправи. Аби помститись, англійці захоплювали та грабували іспанські кораблі. На океанських шляхах у Новий Світ розпочалася справжня, хоча й неоголошена війна.

У 1577 р. англійський пірат **Френсіс Дрейк** вирішив проникнути в іспанські володіння в Америці з боку Тихого океану, звідки його появи не чекали. Він перетнув Атлантику, вийшов у тихоокеанські води і несподівано атакував іспанські порти. Там Дрейк захопив величезний запас золота з кораблів, завантажених для відправки до Європи. Іспанці чатували на зухвалого пірата біля Магелланової протоки, але він, щоб врятувати здобич, спрямував свій корабель «Золота лань» в Індійський океан. Обігнувши Африку, Дрейк мимоволі здійснив друге в історії навколосвітнє плавання і в 1580 р. повернувся до Англії. Іспанський король Філіпп II вимагав, щоб Єлизавета повернула награбоване й покарала пірата. Королева, яка таємно вклала гроші в експедицію Дрейка, зробила інакший вибір. Вона прибула на «Золоту лань» і прямо на її борту власноруч посвятила безстрашного пірата в рицарі. Неоголошена війна розгорілася з новою силою.

■ Френсіс Дрейк.
Друга пол. XVI ст.

■ Марія Стюарт. XVI ст.

Відносини між двома країнами дедалі загострювались. Англія підтримувала повсталі проти Іспанії Нідерланди і переховувала в своїх портах бунтівних гьозів. У відповідь іспанці організували в Англії низку католицьких закладів. Конфлікт досяг межі в зв'язку з претензіями на англійський престол шотландської королеви **Марії Стюарт** – родички і спадкоємиці Єлизавети. Переконана католичка, Марія була вигнана з Шотландії, коли там почалася Реформація, і опинилася в Англії. Згодом вона взяла участь у змові проти Єлизавети і була страчена за вироком англійського суду.

Звістка про смерть Марії Стюарт викликала гнів ревного католика Філіппа II: він перейшов до рішучих дій. Іспанія зібрала величезний флот із 134 кораблів – Велику армаду. Всю

цю силу вона обрушила на «гніздо еретиків і піратів» – протестантську Англію, яка вже давно докучала іспанському королю і в Європі, і в Америці. Англія змогла виставити всього 100 суден, проте вони були маневреніші за іспанські й краще озброєні артилерією. Це допомогло англійцям успішно діяти проти громіздких і неповоротких кораблів армади. Остаточного удару іспанцям завдали жорстокі бурі, які потопили значну частину їхнього флоту. Додому повернулися залишки армади – лише третина її.

Англії святкували перемогу і на глум назвали переможену армаду «Непереможною». Морську могутність Іспанії було зломлено. Англія готувалася стати володаркою морів.

Документ

8 серпня 1588 р. Промова Єлизавети перед англійським військом

Як ви бачите, я зараз серед вас не для розваг чи забави, але сповнена рішучості у самій гущі і в запалі битви залишитися жити чи померти серед вас... в ім'я мого Господа, мого королівства, мого народу, моєї честі та моєї крові. Я знаю, що наділена тілом слабкої і тендітної жінки, але в мене серце і душа короля, і короля Англії. І я думаю, це брудна брехня... що Іспанець (Філіпп II) чи будь-який інший государ Європи можуть наважитися переступити кордони мого королівства... Я сама візьмусь за зброю, сама стану вашим генералом, вашим суддею і нагороджу кожного по заслугах на полі битви.

Присмерк «золотої доби» Єлизавети. Єлизавета любила повторювати, що вона піклується про свій народ і завжди готова прислухатися до думки його представників. Таке ставлення підвищувало авторитет англійського парламенту, дозволяло йому виступати ініціатором багатьох важливих законів. Вважалось, що вища влада в країні належить королю в парламенті, тобто монарх розділяє її зі станами. Тому, на відміну від інших європейських країн, де з посиленням абсолютизму станово-представницькі органи втрачали своє значення, в Англії парламент залишався активним.

Провідну роль у ньому відігравала палата общин, до якої входили переважно представники нового дворянства і буржуазії. Вони мали від Єлизавети необхідну підтримку у своїй економічній діяльності, а натомість також підтримували королеву. Це співробітництво дало тріщину на межі XVI–XVII ст., коли палата общин стала наполягати на своєму праві брати

участь у формуванні економічної політики держави. Під тиском парламенту Єлизаветі довелося піти на часткові поступки.

Невдоволення парламенту викликала також релігійна політика королеви. Посилилися виступи **пуритан** (від лат. – *чистий*) – прибічників подальшого очищення англіканської церкви від залишків католицизму і встановлення кальвіністських порядків. Насамперед вони вимагали скасувати єпископат і запровадити вибори священників громадою. Це означало б підірив влади англіканської церкви та її глави – королеви. Погодитись на такий крок Єлизавета не бажала. Стосунки між королевою і парламентом погіршились.

Єлизавета не мала дітей і була останньою представницею династії Тюдорів. Після її смерті англійський трон успадкував шотландський король **Яків (Джеймс) Стюарт** (1603–1625), син страченої Марії Стюарт. Він об'єднав під своєю владою Англію, Шотландію та Ірландію, поклавши початок триєдиному королівству – Великій Британії. За перших Стюартів розбіжності між королем і парламентом продовжували посилюватись. Згодом вони призвели до відкритого конфлікту – громадянської війни і повалення монархії.

■ Девід Мітенс Старший. Яків I. 1621 р.

1. У чому полягала різниця між старим і новим дворянством?
2. Що спільного мала англіканська церква з лютеранством, а що – з кальвінізмом? Як перехід до англіканства вплинув на становище королівської влади?
3. Чи заслужила Єлизавета право називатись «улюбленицею народу»?
4. Чи можна стверджувати, що Англія – абсолютна монархія? Які відносини існували між королівською владою і парламентом?

ЗАВДАННЯ

1. На підставі уривка з «Утопії» Томаса Мора з'ясуйте, як великий гуманіст ставився до обгороджуваль. Чому він вважав, що в Англії вівці «поїдають навіть людей»?
2. Проаналізуйте зміст промови Єлизавети перед англійським військом. Про які риси характеру королеви вона свідчить? Як могло це звернення вплинути на бойовий дух англійців? Чи дозволяє воно зрозуміти, чому Єлизавета була популярною в англійському суспільстві?
3. Дайте визначення понять: обгороджування, аграрний переворот, ленд-лорд, паупер, англіканство, пуританин.

§ 14. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ: НА ПОЛЯХ БИТВ І В ПАЛАЦАХ МОНАРХІВ

Характер міжнародних відносин. На початок XVI ст. політична ситуація в Європі помітно змінилась. У той час, коли Німеччина та Італія залишалися роздробленими, Франція, Іспанія і Англія перетворилися на

міцні централізовані держави, в межах яких склалися сучасні нації. Тут посилення монархії супроводжувалося використанням нових підходів до зовнішньої політики. Правителі централізованих держав уже не обмежувалися відносинами з окремими, переважно сусідніми, країнами, а поширювали свою зовнішньополітичну діяльність на всю Європу. Головним для них стає принцип «державного інтересу» – створення для власної країни найсприятливіших умов у відносинах з іншими державами. Якщо цієї мети не вдавалося досягти мирним шляхом, у хід ішла зброя.

Масштаби військових зіткнень зросли: країни протиставляли одна одній армії з десятків, а з XVII ст. – з сотень тисяч воїнів. Їх утримання вимагало величезних коштів і важким тягарем лягало на плечі платників податків. Саме тоді гроші почали називати «нервом війни».

Новою рисою міжнародних відносин став вплив на них релігійного чинника. Після Реформації населення Європи розкололося на католиків і протестантів. Прагнення допомогти одновірцям втягувало країни у міждержавні конфлікти. Войовничий католицизм становив стрижень зовнішньої політики Іспанії, головним противником якої стала протестантська Англія, а згодом, після звільнення від іспанського гніту, – Республіка Сполучених Провінцій. У таких умовах вистачало щонайменшого приводу, аби рядове непорозуміння переросло на міжнародний конфлікт.

Поява в міжнародних відносинах нових рис зовсім не означала повного зникнення старих звичаїв. Як і раніше, продовжував діяти середньовічний принцип династичних шлюбів і успадкувань. Його наслідком було періодичне перекроювання карти Європи. Інколи це вело до виникнення таких велетенських утворень, як багатонаціональна імперія Карла V. Окремі країни, включені до її складу, нерідко мали протилежні інтереси, що позбавляло державу Габсбургів внутрішньої єдності. Як і раніше, на зовнішню політику кожної країни впливали особисті симпатії чи антипатії її монарха.

Система політичної рівноваги. На початку XVI ст. наймогутнішими державами Західної Європи були Іспанія, Священна Римська імперія (у 1519 р. вони об'єдналися під владою Карла V) і Франція. Володіння Габсбургів майже з усіх боків оточували Францію, тому між двома країнами неодноразово виникали суперечки через прикордонні території. Їхні інтереси зіштовхувались також в Італії, де франко-іспанський конфлікт вилився в затяжні Італійські війни (1494–1559). Багата, але роздроблена Італія не змогла дати належної відсічі завойовникам і стала для них привабливою здобиччю. Військові дії велися з перемінним успіхом, однак остаточна перемога залишилася за Іспанією, після чого італійські держави надовго підпали під її вплив. Одразу після закінчення Італійських війн Франція поринула у вир релігійних війн і на тривалий час відійшла від активної зовнішньої політики. Головним ворогом Іспанії стала Англія. З приходом до влади Тюдорів вона отримала можливість впливати на хід європейських конфліктів і 1588 р. завдала важкої поразки Філіппу II.

У таких умовах важливо було не допустити переважання якоїсь із великих держав. Коли одна з них починала стрімко посилюватись, інші негайно укладали між собою союзи для стримування небезпечного суперника. До них зазвичай приєднувались також менш значні країни-сусіди, і всі разом вони створювали противагу грізному претенденту на головування. Це явище отримало назву «система політичної рівноваги».

Активним її учасником стала Османська імперія. Захопивши майже весь Балканський півострів, турки зламали героїчний опір Угорщини і

наприкінці XVI ст. розгорнули наступ на австрійські володіння Габсбургів. Невдовзі вони почали просуватись і в українські землі, які входили до складу Речі Посполитої. На тиск з боку Османської імперії запорозькі козаки відповіли військовими походами в турецькі володіння. Виник гострий польсько-турецький конфлікт, уладнати який вдалося завдяки втручання англійської королеви Єлизавети. Саме тоді між Англією і українськими землями встановилися перші політичні контакти.

Постійна загроза з боку могутньої Османської імперії істотно впливала на міжнародні відносини. Серед європейських країн посилювалося прагнення забути про релігійні суперечності і об'єднати весь християнський світ – католиків, протестантів і православних – проти грізного ворога. З цією метою неодноразово проводилися переговори про підготовку спільного хрестового походу проти турків. Водночас деякі правителі висували на перший план не міркування загальноєвропейської безпеки, а власну політику «державного інтересу». Прагнучи підтримувати в Європі політичну рівновагу, вони вступали в союзи з турками. Особливу активність виявляла Франція, сподіваючись у такий спосіб ослабити Габсбургів.

Народження постійної дипломатії. Ускладнення взаємовідносин між європейськими державами супроводжувалося змінами в дипломатичній діяльності. Раніше кожне посольство відряджалося з конкретним дорученням і одразу після його виконання припиняло своє існування. У XVI ст. така тимчасова форма дипломатичних зв'язків була вже недостатньою. Виникла потреба у створенні постійних дипломатичних представництв у інших країнах. Їхнє утримання вимагало чималих коштів, тому не всі держави могли собі це дозволити, але поступово система постійного представництва набула загального поширення.

Тогочасного посла не випадково називали «почесним шпигуном»: у країні перебування він збирав корисну для своєї держави інформацію. Регулярно,

інколи навіть двічі на день, він надсилав на батьківщину довгі звіти. Уряд отримував від послів повідомлення про стан військ, фінансові можливості, події внутрішнього життя інших країн. Усе це дозволяло вдало підбирати союзників, успішно використовувати слабкості противників, своєчасно вносити необхідні зміни в зовнішньополітичний курс. Інколи після поразки у війні дипломати буквально рятували свого монарха від принизливого договору.

Дипломатія стає справжнім мистецтвом. Складається певний порядок прийому послів і надання їм необхідних почестей – дипломатичний церемоніал. При його виконанні враховувалося значення кожної держави. Урочистий і помпезний прийом означав повагу до країни, представленої послом; стриманий і холодний – зневагу чи неприховане невдоволення її політикою.

Виникнення постійної дипломатії сприяло появі спеціальних трактатів, присвячених правам і обов'язкам посла, правилам його поведінки. Загальновизнаним став принцип посольської недоторканності. Важливими досягненнями позначився розвиток міжнародного права. Отримали наукове обґрунтування норми взаємовідносин між державами під час війни і миру, правила користування морями, поняття про непорушність міжнародного договору.

Загальноєвропейський конфлікт: Тридцятилітня війна. На початку XVII ст. вибухнула війна, яка, то затухаючи, то розгоряючись з новою силою, палала в Європі цілих 30 років – з **1618 до 1648 р.** Ця перша загальноєвропейська війна увійшла в історію під назвою 'Тридцятилітня. Вона визрівала довго і була викликана загостренням політичних протиріч і релігійного розбрату.

Ще з середини XVI ст. в Німеччині, з розгортанням Контрреформації, посилювався тиск католиків на протестантів. На допомогу католикам прийшли папа римський і Габсбурги – німецький імператор та іспанський король. Їхніх противників підтримували протестантські Англія, Республіка Сполучених Провінцій, Данія, Швеція, а також католицька Франція – із бажання не допустити посилення Габсбургів. На початку XVII ст. взаємних образ і претензій накопичилося так багато, що єдиним засобом розв'язання суперечок здавалося є війна.

Працька дефенестрація. Гравюра. XVII ст.

Приводом до неї стало повстання в Празі, де 23 травня 1618 р. озброєні захисники чеської незалежності розігнали уряд із прибічників Габсбургів. У відповідь велике католицьке військо вирушило проти повстанців і в 1620 р. розгромило їх у битві біля Білої Гори. По Чехії прокотилася хвиля масових вигнань протестантів і жорстоких розправ над бунтівниками. Потім війна перемістилася на територію Німеччини, де католики продовжували перемогати. Це створювало умови для встановлення панування Габсбургів на Балтиці та викликало занепокоєння у протестантських правителів Північної Європи. Воєнні дії проти Габсбургів почала Данія.

Документ

1627 р. Із донесення французького дипломата Фанкана про міжнародне становище в Європі

...Габсбурги знайдуть кошти створити та екіпірувати флот, аби тримати в шорах північ, тривожити південь; у них знайдуться сили не лише для того, щоб перешкоджати торгівлі датчан, англійців та французів, а й для того, аби захопити те, що їм не належить, і повернути те, що вони втратили. Ось чому вони поводяться так уперто і з таким піднесенням атакують всіма своїми силами короля Данії, міста Нижньої Саксонії, більшу частину яких вони вже зайняли.

Трохи не вистає їм для того, аби вони стали власниками всього, і вони доб'ються цього, якщо дозволити їм діяти без перешкод і якщо король Данії капітулює. Отже, вся Німеччина, якщо вона буде підпорядкована Габсбургам, допоможе піднятися останнім і стане для них міцним п'єдесталом для того, щоб спорудити на ньому монархію та взяти гору над усім християнським світом.

Для протистояння протестантам імператору Фердинанду II потрібна була власна армія. Її запропонував створити чеський дворянин **Альбрехт Валленштейн** – безстрашний воїн і талановитий полководець. Він набрав сотисячне військо, яке існувало за рахунок стягування коштів з місцевого населення, і завдав датчанам декілька нищівних поразок. Справа протестантів здавалася програною, але тут у війну вступила Швеція.

У 1630 р. військо під командуванням видатного полководця короля **Густава II Адольфа** почало свій наступ. На відміну від солдатів інших країн, дисципліновані шведи не грабували мирне населення і демонстрували високий бойовий дух. Переможним маршем вони пройшли всю Німеччину і в 1632 р. зустрілися з католиками у вирішальній битві біля містечка Лютцен поблизу Лейпцига. Під ударами доблесних шведів Валленштейн відступив, але в розпалі бою загинув Густав Адольф. Протестанти втратили свого кращого полководця, проте ненадовго пережив грізного противника і Валленштейн. Непомірне честолюбство штовхало його до оволодіння чеською короною, заради чого Валленштейн вступив у переговори зі шведами. Звинувачений у державній зраді, він був убитий за таємним наказом імператора.

Останньою у війну включилася Франція, яка раніше вела закулісну гру і підтримувала протестантів лише грошима.

■ Антоніс ван Дейк. Альбрехт Валленштейн

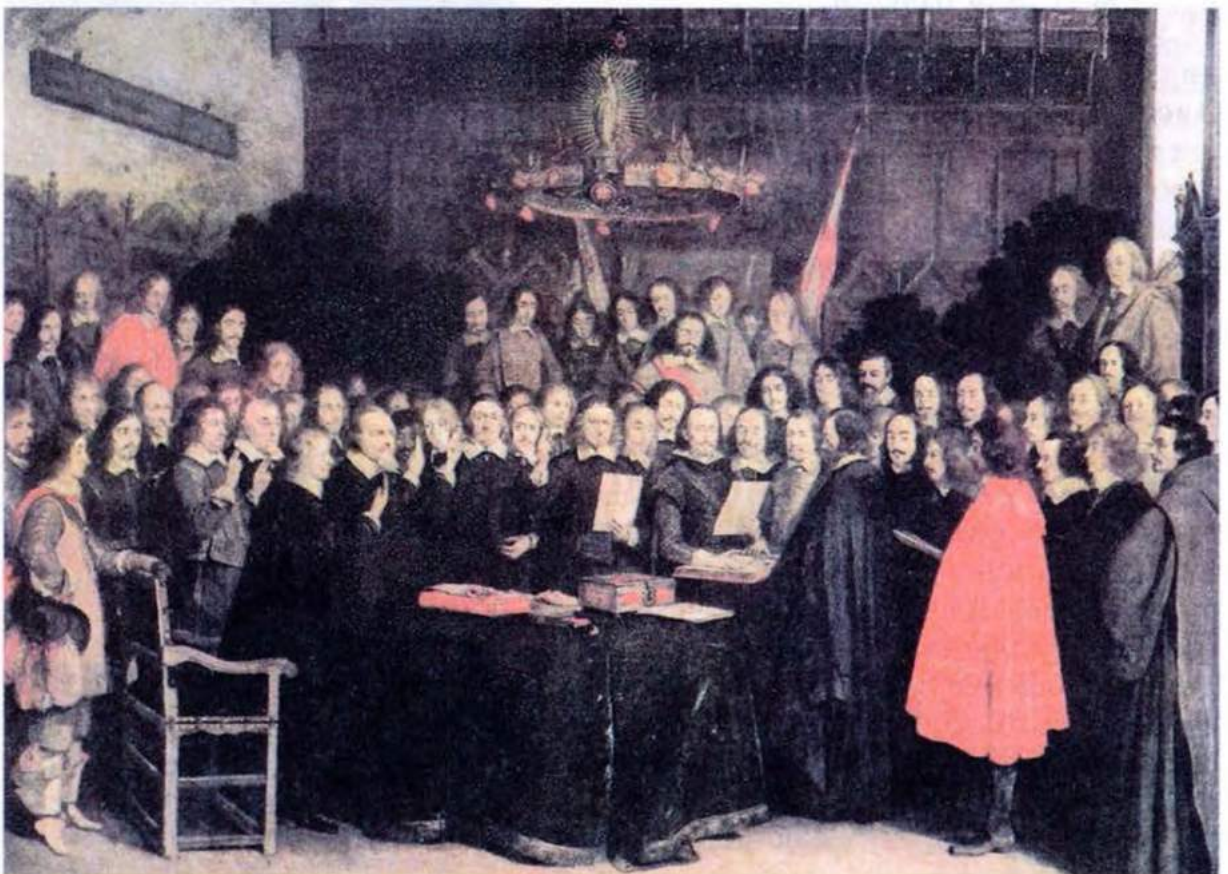
■ Антоніс ван Дейк. Густав II Адольф

■ Облога Магдебурга. Гравюра XVII ст.

Разом із Швецією вона провела низку успішних операцій. Становище протестантів поступово покращилось, однак у цілому війна протікала в'яло. Сили країн-учасниць були виснажені, землі Німеччини, Австрії та Чехії вкрай розорені, а їхнє населення скоротилось у декілька разів. Всією Європою дедалі голосніше почали лунаати заклики до миру.

■ Герард Терборх. Укладання миру в Мюнстері

Мирний конгрес проходив у німецькій Вестфалії і тривав близько семи років. Нарешті в 1648 р. вдалося підписати договір, який підвів підсумки Тридцятилітньої війни, – **Вестфальський мир**. Він закріпив нове співвідношення сил в Європі: переважання Іспанії та імперії відійшло в минуле, посилилися Швеція і Франція. За умовами договору до Швеції відійшов ряд територій у Північній Німеччині, що дозволило їй зайняти панівні позиції на Балтиці. Франція отримала більшу частину Ельзасу та Лотарингії і перетворилася на наймогутнішу в Європі державу. Європейські країни визнали незалежність Голландії і Швейцарії.

Найбільших збитків від війни зазнала Німеччина: частина її земель знелюдніла і буквально лежала в руїні. Вестфальський мир остаточно закріпив самостійність окремих німецьких князівств, тобто політичну роздробленість країни. Співвідношення сил за Вестфальським миром визначило ситуацію в Європі на наступні десятиліття. Тривала і виснажлива війна забрала безліч людських життів, принесла горе і розорення цілим народам. Її головним уроком стало розуміння того, що релігійні суперечки неможливо розв'язати збройним шляхом.

1. *Що змінилось у характері міжнародних відносин порівняно з Середньовіччям? Які нові та старі риси вони в собі поєднували?*
2. *Чому європейські країни прагнули підтримувати «систему політичної рівноваги»? Як їм вдавалося це робити?*
3. *Як на політичне становище в Європі впливала Османська імперія?*
4. *Чим були викликані і в чому полягали зміни в організації дипломатичної служби?*
5. *Чи випадково підсумком Тридцятилітньої війни стало нове співвідношення сил в Європі?*

ЗАВДАННЯ

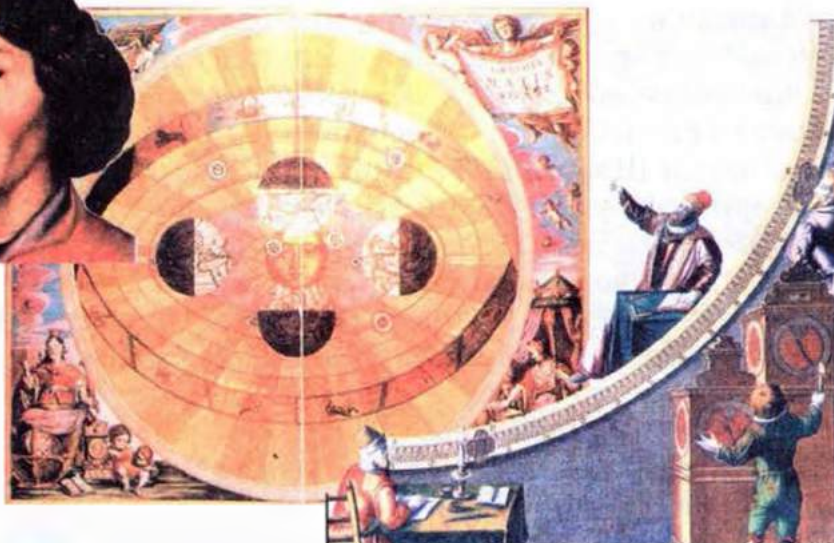
1. Спробуйте обґрунтовано пояснити, чому в XVI ст. дипломата називали «почесним шпигуном».
2. Спираючись на зміст наведеного документа, охарактеризуйте ставлення французького посла до Габсбургів. Як французький уряд міг відреагувати на таке повідомлення?

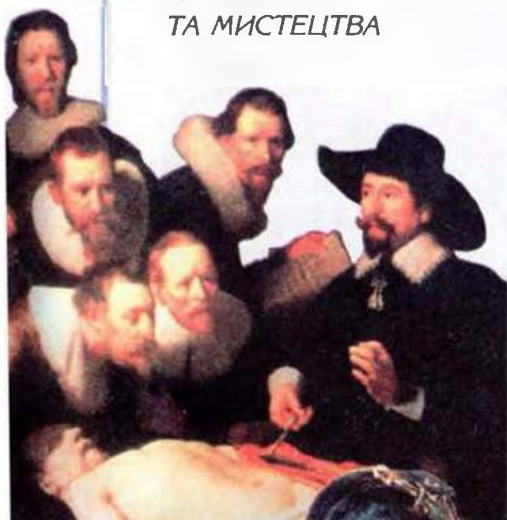
Тема 6

СВІТЛО
Й СУТІНКИ:
ЄВРОПЕЙСЬКА
КУЛЬТУРА
КІНЦЯ XVI
– ПЕРШОЇ
ПОЛОВИНИ
XVII СТ.

§15. ДОСЯГНЕННЯ НАУКИ
І ТЯГАР МАРНОВІРСТВА

§15 ДОСЯГНЕННЯ НАУКИ
І ТЯГАР МАРНОВІРСТВА

§16 НЕМЕРКНУЧІ ОБРАЗИ
ЛІТЕРАТУРИ
ТА МИСТЕЦТВА

Нова картина Всесвіту. На межі XVI–XVII ст. під впливом буремних подій епохи важливих змін зазнала європейська культура. Її розвиток відбувався під знаком суперечностей. З одного боку, розширилися знання європейців про світ, значних успіхів досягла освіта, справжнє піднесення переживала наука. З іншого – у полум'ї релігійних війн і атмосфері релігійної нетерпимості процвітали всілякі забобони, найбільш диким проявом яких стало «полювання на відьом».

У центрі уваги творців Відродження знаходилися людина та гуманітарні науки. На межі XVI – XVII ст. інтереси змістилися в іншу площину: численні винаходи й вдосконалення дали величезний запас нових знань і забезпечили поштовх до розвитку природничих наук. У цій галузі почався справжній науковий переворот. Поява нових розробок у сфері природничих наук диктувалась потребами зростаючого виробництва і практичної діяльності людини. Далекі морські подорожі сприяли успіхам астрономії. Застосування компаса спричинило вивчення явищ магнетизму. Успіхи фарбувальної справи, металургії, виготовлення ліків вели до накопичення нових знань з хімії. Необхідність визначати відстань метання ядра при стрільбі з гармати підштовхнула до вивчення законів падіння і руху тіл.

Водночас піднесення матеріального виробництва озброїло вчених новими знаряддями і засобами наукової роботи, підготувало винайдення на межі XVI–XVII ст. конче потрібних для розвитку до-

■ Ян Вермеєр. Астроном. 1668 р.

■ Ян Вермеєр. Географ. 1669 р.

сліджень точних приладів. У цей час були виготовлені досконаліші годинники, з'явилися мікроскоп, телескоп, термометр та інші необхідні для астрономії та фізики прилади. Перші великі відкриття здійснили астрономи.

Із часів античності в Західній Європі панували геоцентричні погляди (від грец. «ге» – *земля*) на побудову Всесвіту. Його центром вважалася нерухома Земля, навколо якої в певній послідовності оберталися Місяць, Сонце і планети. Така точка зору повністю відповідала католицькому віровченню, тому заперечити її можна було, лише повставши проти авторитету церкви.

Першим на цей сміливий крок відважився польський вчений **Міколай Коперник** (1473–1543). Він висловив думку, що Земля разом із планетами обертається навколо нерухомого Сонця. Свою геліоцентричну (від грец. «геліос» – *сонце*) теорію Коперник обґрунтував у роботі «Про обертання небесних сфер». Побоюючись інквізиції, астроном довгі роки не наважувався опублікувати свій трактат і перший надрукований примірник побачив лише в день своєї смерті. Відкриття Коперника знайшло подальше обґрунтування в дослідженнях датчанина Тіхо Браге і німця Йоханна Кеплера. Вони здійснили математичну обробку астрономічних даних і не тільки підтвердили, а й розвинули далі теорію Коперника.

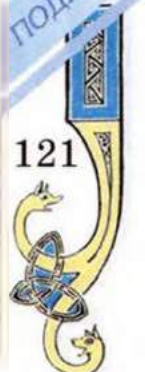

■ Міколай Коперник.
XVI ст.

Історія донесла до нас розповідь про те, що на початку XVII ст. в невеликому голландському місті Мідделбурзі жив майстер Ханс Ліпперсгей, який виготовляв і продавав окуляри. Одного дня його діти гралися в крамниці й вирішили через два скельця подивитися на гарного півника на шпилі соборної дзвіниці. На превеликий подив півник збільшився в розмірах. Хлопчики розповіли про це батькові, і той виявив, що одне скло було опуклим, а друге – увігнутим. Він закріпив їх на кінцях двох трубок і помістив їх одна в одну. Так була створена перша підзорна труба.

Як часто буває з геніальними відкриттями, ще декілька людей майже одночасно з голландським майстром зробили подібні труби. Скельця в них

ПОДРОБИЦІ

були відшліфовані у формі зернятка сочевиці. Німецькою сочевиця звучить «лінзе», звідси й пішла назва «лінза».

Спочатку ніхто й гадки не мав використовувати підзорні труби для наукових досліджень. Тільки великий Галілео Галілей (1564–1642), сконструювавши телескоп зі збільшенням у 32 рази, направив його в зоряне небо. Вчений відкрив нові зірки і побачив на Місяці гори, залишив перші замальовки місячної поверхні. Він виявив плями на Сонці і, спостерігаючи за ними, висловив думку, що Сонце обертається навколо своєї осі. За це твердження проти Галілея ополчилась інквізиція. Рятуючись від спалення, він був змушений публічно зректися своїх переконань, хоча й не перестав сумніватись в їх правильності. За легендою, залишаючи залу суду, великий вчений тихо, але твердо вимовив: «І все-таки вона обертається!»

Рішучим прибічником учення Коперника став італійський монах-францисканець Джордано Бруно (1548–1600). Він пішов далі за свого попередника і на відміну від Коперника вважав, що Всесвіт не обмежений однією лише Сонячною системою. Бруно висловив думку про нескінченність Всесвіту та існування в ньому безлічі світів, у тому числі й населених. Ці погляди надто розходилися з церковним ученням і стали підставою для звинувачення в ересі. Вісім років ув'язнення, допити і тортури інквізиторів не зламали Бруно і не змусили його відмовитися від своїх поглядів. Людина дивовижної освіченості, один із найоригінальніших мислителів XVI ст., Джордано Бруно був спалений у Римі. Він залишився вірним своїм словам: «Кого захоплює велич його справи, той не відчуває жаху смерті».

Великі перемоги допитливого розуму. Жорстокі розправи не могли зупинити розвитку нової науки і пошуку вченими з різних країн Європи нових способів пізнання світу. Англійський філософ Френсіс Бекон (1561–

■ Галілео Галілей. 1640 р.

■ Телескоп Галілея

1626) був упевнений, що у своїй роботі вчений має спиратися на результати тривалих спостережень. Тільки багаторазові експерименти можуть дати підстави для узагальнюючих висновків, тільки дослід становить основу наукових знань, є єдиним джерелом істини та її єдиним підтвердженням. Переконавання Бекона в тому, що наука повинна дати людині владу над природою і покращити її життя, знайшло вираз в його крилатому афоризмі «Знання – сила».

Різнобічність інтересів Бекона просто вражає: він був політиком і державним діячем, юристом і дипломатом, істориком і літератором. Світ, перетворений всемогутньою наукою, філософ описав у своєму утопічному романі «Нова Атлантида», де змалював захопливу картину життя в ідеальній державі.

Вся влада в ній зосереджена в руках досконалого уряду під назвою «Дім Соломона». До нього входять тільки вчені, які навчають людей передавати звук на далекі відстані, використовувати енергію Сонця, вирощувати небачені врожаї, створювати штучні добрива, виводити нові види рослин і тварин, будувати літальні апарати і підводні човни, прогнозувати погоду і землетруси. Завдяки таким досягненням перед країною відкривається прекрасне майбутнє, а на її жителів чекає загальне процвітання.

■ Френсіс Бекон

Документ

XVII ст. Із «Нової Атлантиди» Френсіса Бекона

Читайте не для того, щоб заперечувати й спростовувати, не для того, щоб сприймати на віру, й не для того, щоб знайти предмет для бесіди, але щоб мислити і розмірковувати...

... Я всього лише трубач і не беру участі в битві... Наша труба закликає людей не до взаємних чвар або до битв, а, навпаки, до того, щоб вони, уклавши між собою мир, з'єднаними силами встали на боротьбу з природою, захопили штурмом її неприступні укріплення і розсунули межі людської могутності.

На відміну від Бекона видатний французький філософ і математик **Рене Декарт** (1596–1650) відводив досліді другорядну роль. Джерелом справжнього знання він вважав розум. Декарт любив казати, що в «театрі світу» він є тільки зацікавленим, але недовірливим глядачем, і піддавав сумніву все, крім мислення. Свою безмежну віру в розум великий філософ закарбував у словах: «Я мислю, отже, я існую». Вчення Декарта – картезіанство (від його латинізованого імені – Картезій) – знайшло численних прибічників і послідовників. Воно заклало основи раціоналізму XVII ст. – переконаності в тому, що мірилом істини є розум.

■ Франс Халс. Рене Декарт.
1649 р.

Піднесення наукової думки і потреби природничих наук сприяли швидкому розвитку математики. Відкриття в ній здійснювалися буквально одне за одним. Для полегшення складних обчислень (особливо в астрономії) були винайдені логарифми. Для запису алгебраїчних виразів і дій почали використовувати літери та знаки додавання і віднімання, рівності, дужки та інші. Декарт ввів символи, якими й сьогодні позначають невідомі величини (останні літери латинського алфавіту – x , y , z). Якщо раніше алгебраїчні дії записували словами за допомогою складних і громіздких фраз, витрачаючи на це багато сил і часу, то відтепер у вжиток увійшли чіткі алгебраїчні формули.

Готфрід Кнеллер.
Ньютон

Початок нової епохи в розвитку математики і фізики пов'язаний з іменем видатного англійського вченого Ісаака Ньютон (1643–1727). Він вивчав природу світла, рух планет по орбіті, принципи взаємодії фізичних тіл. У кожній з цих галузей Ньютону належать геніальні відкриття, що дозволило йому сформулювати закон всесвітнього тяжіння і зробити величезний внесок у створення наукової картини світу.

Колосальний вплив на європейську наукову думку здійснив німецький вчений Готфрід Лейбніц (1646–1716). Людина виняткової обдарованості, він відстоював ідею про єдність знань і досяг неабияких результатів у різних сферах науки – праві, історії, мовознавстві, геології, фізиці та інших. Але справжнім генієм Лейбніц виявився в математиці та філософії. Вчений стверджував, що світ побудований на основі точних математичних розрахунків і складається з дрібних живих частин – монад. Їх різні комбінації створюють нескінченне розмаїття світу, в якому всі елементи тісно взаємозв'язані. Одним із винаходів Лейбніца була лічильна машинка.

Парацельс

Вона здійснювала всі арифметичні дії і викликала величезний інтерес і високу оцінку в тогочасній Європі.

Успіхи медицини. Важливі зміни відбувались у медицині, де впродовж Середньовіччя панувало уявлення, що знання слід черпати з давніх текстів. Найавторитетнішими авторами вважались видатні лікарі давнини Гіппократ і Гален, коротка цитата з яких важила значно більше, ніж практичний досвід. Одним з перших проти такої точки зору виступив швейцарський лікар і алхімік Теофраст Гогенгейм Парацельс (1493–1541). Він був військовим хірургом і знавцем народної медицини, створив чимало нових ліків і закликав алхіміків замість золота шукати засоби зцілення людей. Успіхи Парацельса в лікуванні хворих здавалися сучасникам дивом, проте новаторські методи «дивакуватого лікаря» були висміяні професорами Базельського університету, куди його запросили читати лек-

ції. Нападки колег змусили Парацельса, одного з кращих медиків XVI ст., залишити викладання.

Новий етап у розвитку анатомії започаткував виходець з Нідерландів, **Андреас Везалій (1514–1564)**, професор Падуанського університету в Італії. У своєму головному творі «Про побудову людського тіла» він узагальнив і систематизував анатомічні досягнення, а текст книги супроводив 250 ілюстраціями – результатами власних експериментальних пошуків. Усе це завдало серйозного удару середньовічній схоластичній медицині. Її захисники вигнали Везалія з Падуї, але його погляди знайшли чимало прихильників у різних країнах Європи.

Свій внесок у пізнання людського організму здійснили вчені різних країн. Іспанець **Мігел ь Сервет (1511–1553)**, а слідом за ним англієць **Вільям Гарвей (1578–1657)** відкрили систему кровообігу. Італієць **Джироламо Фракасторо (1480–1553)** вивчав інфекційні хвороби і засоби боротьби з ними. У тісному союзі з медициною розвивалися хімія, ботаніка, зоологія. Вперше в історії науки почали збирати гербарії, засновувати ботанічні сади, відкривати природничі музеї.

Стрімке накопичення наукових знань переконало дослідників у необхідності колективно обговорювати наукові проблеми. З цією метою були створені постійно діючі наукові організації – академії. Першою ластівкою стало відкриття флорентійської Академії дослідів. Вона виникла за фінансової підтримки сімейства Медічі для пропаганди наукових знань. Проіснувала академія всього десять років, проте її діяльність стала надихаючим взірцем для інших країн Європи.

У середині XVII ст. були засновані Лондонське королівське товариство і Паризька академія – своєрідні «республіки вчених», члени яких поставили свої знання на службу науці. Почали також виходити наукові часописи, що полегшило обмін науковою інформацією та сприяло поширенню знань.

«Полювання на відьом». Доба наукового перевороту співпала з розпалом «полювання на відьом», коли небачені хвилі жорстоких переслідувань захлеснули Європу.

Віра в «темні сили» існувала здавна. Часті епідемії, тривалі війни, виснажливі голодні роки вимотували людей. Це породжувало страхи й бажання покарати винуватців. Ворога знаходили в подібі відьми. За повір'ям, чаклунськими знаннями, або відьомством, були наділені ті, хто вступив у союз із дияволом. Отримавши від нього надзвичайну могутність, такі люди начебто могли надприродним шляхом впливати на навколишній світ, інших людей, тварин. Відьмами називали також тих, хто знав цілющі властивості лікарських рослин і вмів лікувати травами.

У чаклунстві звинувачували переважно жінок. Адже в християнському світі, де головували чоловіки, жінки вважались істотами нижчими і слабкими. Цього, за тогочасними уявленнями, вистачало, аби вони стали здобиччю диявола. Для притягнення до суду не потрібно було доказів, вистачало просто скарги сусідів. Хвороба або смерть, неврожай, пропажа молока у корови, навіть краса – усе це і безліч іншого могло викликати наклеп. Коли ж нещасна жертва потрапляла до рук суддів, ті легко збивали

Вільям Гарвей

■ Торттури та страта відьом. Мініатюра. 1514 р.

з пантелику перелякану до смерті жінку і витягували з неї зізнання в неймовірних злочинах. Згодом до числа звинувачених почали потрапляти й чоловіки. З XVI ст. головним засобом «обробки» підсудних на процесах стали торттури, доти заборонені.

«Полювання на відьом» було прибутковою справою. Донощик отримував частину майна своєї жертви, а судді й кати – виеоку платню. Із середини XVI до середини XVII ст. в Європі відбулось понад 50 тисяч відьомських процесів. З однаковим заповзяттям їх проводили і католики, і протестанти. Лише поодинокі люди наважувалися протистояти загальному безумству. Коли згасли вогнища, на яких спалювали звинувачених у відьомстві, похмура тінь лягла на колись квітучі краї. Цілі сім'ї були знищені або залишали рідні домівки, їхнє господарство занепало. «Полювання на відьом» – це масове вбивство невинних, одна з найдраматичніших сторінок людської історії.

Документ

XVI ст. Із «Історії міста Тріра» священника Йохана Лідена

Усі настільки повірили, що тривалі неврожаї викликані відьмами... що вся країна піднялася, аби знищити їх. Цей рух був підтриманий багатьма церковними діячами, які шукали багатства в попелі спалених відьом. Отже, ... по містах і селах... стрімко пересувалися спеціальні обвинувачі, інквізитори, судді та інші, які притягали до суду і піддавали торттурам істот обох статей, спалювали їх у величезній кількості.

Мало хто із звинувачених уникав покарання. Навіть представників трірської влади не обійшла ця доля. Отже, були спалені суддя, два бургомістри, декілька

ратманів і помічників суддів. У цій катастрофі загинуло чимало священиків... Безумство людської злоби і судів, які прагнули крові і здобичі, поширилося так далеко, що навряд чи залишився хтось, кого не зачепила підозра в цьому злочині... Було багато підстав для сумнівів, чи всі засуджені винуваті...

1. Які умови сприяли піднесенню саме природничих наук?
2. Чому особливе обурення церкви викликали відкриття в галузі астрономії?
3. Чим можна пояснити той факт, що водночас із розвитком науки відбувалося «полювання на відьом»?
4. Проти яких середньовічних поглядів доводилося виступати медикам?

ЗАВДАННЯ

1. Прочитайте уривок з «Нової Атлантиди» Френсіса Бекона. Що автору здається головним у читанні книжок? Що він мав на увазі, коли називав себе «трубачем»?
2. Спираючись на повідомлення Йохана Лідена, поміркуйте, як слід розуміти слова, що деякі церковні діячі «шукали багатства в попелі спалених відьом». Тільки священики прагнули такої мети?
3. Використовуючи додаткову літературу, підготуйте розповідь про одного з видатних учених XVI–XVII ст.

§ 16. НЕМЕРКНУЧІ ОБРАЗИ ЛІТЕРАТУРИ ТА МИСТЕЦТВА

Рицар Сумного Образу. Гострі протиріччя епохи позначилися на характері та змісті європейської літератури та мистецтва. У цілому зберігалась вірність ідеалам гуманізму й Відродження, але після того, як Реформація розколола світ на дві частини – католицьку і протестантську, погляди гуманістів почали змінюватися. Вони дедалі більше втрачали віру в активну життєву позицію людини та її творчі сили. Натомість приходило переконання в божественній визначеності людської долі і необхідності підкоритися їй. Це наповнювало твори пізнього Відродження почуттям занепокоєння, незадоволеності й навіть трагізму. Разом з тим культура перехідної доби несла в собі радість пізнання нового світу та віру в торжество розуму.

Вершиною іспанської літератури XVI ст. і водночас початком європейської літератури Нового часу стала творчість **Мігеля Сервантеса (1547–1616)**.

Сервантес походив із збіднілого дворянського роду й був сином лікаря. Батькові доводилося постійно шукати заробіток, через що велика родина часто переїжджала з місця на місце. Це позбавило Мігеля можливості отримати серйозну освіту, але він читав усе підряд (навіть розкидані по вулицях шматки списаних паперів) і зміг набути широких знань.

Більшу частину свого буремного життя Сервантес залишався солдатом. Наслідком поранення, отриманого в знаменитій битві з турками біля Лепанто 1571 р., став параліч руки й алжирський полон. Лише через довгих п'ять років його викупили з неволі монахи-

■ Мігель Сервантес

ПОДРОБИ

домініканці. Майбутній письменник знову воював, а потім став збирачем податків. Не маючи ніякого хисту до цього заняття, бідолаха навіть тимчасово опинився за ґратами. Після звільнення кинув службу і зайнявся літературною творчістю.

Пам'ятник Дон Кіхоту та Санчо Пансі в Мадриді

Роман Сервантеса «Премудрий ідальго Дон Кіхот Ламанчський» одразу приніс автору загальне визнання. Твір був задуманий як пародія на рицарські романи. Його герой, напівзлиднений дворянин Алонсо Кохано, живе в сільській глухомані, безперервно читає рицарські романи і марить про власні подвиги в дусі цих романів. Одинокий ідальго робить своїм зброєносцем звичайного селянина Санчо Пансу – людину тямущу і простодушну водночас. Разом вони вирушають на пошуки слави.

Мандруючи полями Кастилії, дивакуватий Дон Кіхот воює з вітряками. Вони здаються йому велетнями, заїжджі двори – замками, а трактирні служниці – прекрасними дамами. Все це виглядає безглуздом і кумедним, але безстрашний ідальго мріє про те, щоб «повсюдно па-

нували дружба, любов і злагода». І поступово на зміну іронії приходить симпатія до Рицаря Сумного Образу, який великодушно захищає слабких і допомагає знедоленим. Стійкий успіх роману в XVII і в наступних століттях пояснювався саме тим, що Дон Кіхот, не будучи ідеальним героєм, утілював у собі людські риси неминущої цінності – відвагу, благородство, безкорисливість. Сьогодні «Дон Кіхот» – друга після Біблії книжка за кількістю мов, якими її перекладено.

Шекспір і чарівний світ театру. З ім'ям видатного драматурга Вільяма Шекспіра (1564–1616) пов'язаний розквіт англійського театру.

Вільям Шекспір

Театр шекспірівських часів мав в Англії народний характер. Серед глядачів можна було побачити селянина, що приїхав на ринок, матроса, який мав кілька днів відпочинку між плаваннями, розважливих ремісників, гомінливих торговців. Вистави проходили вдень, більша частина театру розташовувалася просто неба. Навіс мали лише ложі для заможної публіки і сцена, де грали актори та любили замовляти крісла світські чепуруни. Зазвичай сцена трапецією або овалом висувалась у партер, нагадуючи, що театр бере свій початок від майданного дійства, де візок для виконавців з усіх боків був оточений натовпом. Завіси не було, ніщо не відділяло акторів від глядачів. Жіночі ролі виконували молоді чоловіки. Коли початок спектаклю затримувався, публіка жартувала: «Королева голиться».

Вільям Хогарт. Англійський актор Геррік у ролі Річарда III, за драмою В. Шекспіра

Шекспір народився в провінційному містечку Стрєтфорд-на-Ейвоні в сім'ї збіднілого торговця. У 21-річному віці він залишив рідний дім, сім'ю і вирушив на пошуки удачі до Лондона. Там Шекспір став актором і драматургом театру «Глобус», над входом до якого красувався надпис: «Увесь світ грає комедію», а символом слугував Геркулес із земною кулею на плечах.

Шекспір не вигадував сюжети для своїх п'єс, а запозичував їх у античних та середньовічних авторів. Проте силою свого таланту він створив галерею неповторних образів: прекрасних у своєму самовідданому коханні Ромео та Джульєтту, змученого болісними сумнівами Гамлета, засліпленого ревнощами Отелло. Герої Шекспіра багатогранні: життєві обставини можуть перетворити добрих на злих, великодушних на мстивих, чесних на підступних. Не випадково геніальний драматург висував у своїх творах запитання, наповнені глибоким змістом: що становить сенс людського життя? Чому одна й та сама людина здатна на високі й низькі вчинки? У чому полягає покликання людини?

Документ

Із трагедії Вільяма Шекспіра «Гамлет»

Останнім часом, – а чому, я й сам не знаю, – я втратив усю свою веселість, закинув усі звичні заняття; і справді, на душі в мене так важко, що цей прекрасний храм, Земля, здається мені пустельним мисом, а цей неосяжний полог повітря... здається мені не більш ніж мутним і чумним скупченням парів. Що за майстерне творіння – людина! Що за благородний розум! З якими безмежними здібностями! В обличчі і рухах – наскільки виразна і чудова! У діях – наскільки подібна до ангела! У пізнанні – наскільки схожа з божеством! Краса всесвіту! Вінець творіння!

129

Життя Шекспіра овіяне легендами. Деякі дослідники вважають, що він не був автором усіх творів, відомих під його іменем. Існує понад 20 кандидатів

■ Лоренцо Берніні. Площа Св. Петра. Рим. 1657–1663 рр.

у Шекспіра, у тому числі Френсіс Бекон і англійська королева Єлизавета I, хоча найімовірнішим претендентом залишається все-таки лондонський актор Вільям Шекспір. Зрештою, важливо те, що існують його твори – захоплюючі й неперевершені.

Доба бароко. Разючі зміни, що відбувалися у світосприйнятті людей на межі XVI–XVII ст., не могли не вплинути на мистецтво. На зміну врівноваженому і гармонійному мистецтву Відродження приходить новий художній стиль – **бароко** (італ. – *вигадливий, дивний*). Він виник в Італії і стрімко поширився по всій Європі. Бароковим творам притаманні особлива пишність і велич, підкреслена декоративність і насиченість (часом навіть надмірна) ліпниною. Їх мета – справити на людину вкрай емоційне враження.

Видатним представником мистецтва бароко був архітектор і скульптор **Джованні Лоренцо Берніні** (1598–1680). Найяскравіший твір майстра – ансамбль перед собором Святого Петра у Ватикані. Безліч різномовних прочан, які збиралися перед головним храмом католицького світу, повинні були відчувати тут свою духовну єдність. Для втілення цієї ідеї Берніні знайшов геніальне рішення. Перед собором він спорудив величну площу з обеліском та фонтанами й надав їй форму овалу, обрамленого двома колонадами. Наче велетенські руки вони обіймають людину та ведуть до собору. Загальний обрис ансамблю нагадує ключ, що мало символізувати слова Христа, звернені до першого єпископа Риму апостола Петра: «І дам тобі ключі Царства небесного».

Головна тема в творчості Берніні – роздуми про життя та почуття людини, що з особливою силою позначилося в таких його скульптурних роботах, як «Аполлон і Дафна», «Екстаз Св.Терези». Своїх героїв митець зображував у хвилини глибокого емоційного піднесення, віртуозно передаючи його через жести, вираз обличчя, міміку.

Стиль бароко проникнув також у живопис, де справжній переворот здійснив італієць **Мікеланджело да Караваджо** (1573–1610). Він першим зобразив світ неприкрашеним, начебто зупинивши на своїх картинах мить реального життя. Надзвичайної достовірності персонажів художник досягав за допомогою улюбленого мистецького ефекту – світлового контрасту, гри світла й тіні.

Неперевершеним «королем живописців» по праву вважається фламандець **Пітер Пауел Рубенс** (1577–1640). Він надав мистецтву бароко нового подиху, внісши в нього традиції античності й Відродження – зображення оголеного тіла й радості буття. Його картини буквально випромінюють життєву силу. Рубенс був прекрасним колористом і вмів напрочуд точно передавати всі відтінки кольору. Як нікому, йому вдавалося виписати фактуру тканин, блиск прикрас, пухнастість хутра. Великий фламандець створив також свій напрям у портретному живопису – парадний портрет – зображення значної особи в ореолі слави і величі.

Дієго Веласкес. Портрет інфанти (принцеси) Маргарити. 1660 р.

Завалений замовленнями, Рубенс відкрив незвичайну майстерню, своєрідну «фабрику картин». Сам майстер робив попередній ескіз маслом, учні писали по цих начерках картину, потім Рубенс її підправляв. З цієї майстерні вийшло понад 3 тисячі картин і безліч малюнків. Оплату праці в ній Рубенс – нащадок купців і торговців – організував зі знанням справи: існували спеціальні розцінки на роботи учнів та на його власні твори.

ПОДРОБИ

Мікеланджело да Караваджо. Вечеря в Еммаусі. 1599 р.

Пітер Пауел Рубенс. Автопортрет з дружиною. 1609 р.

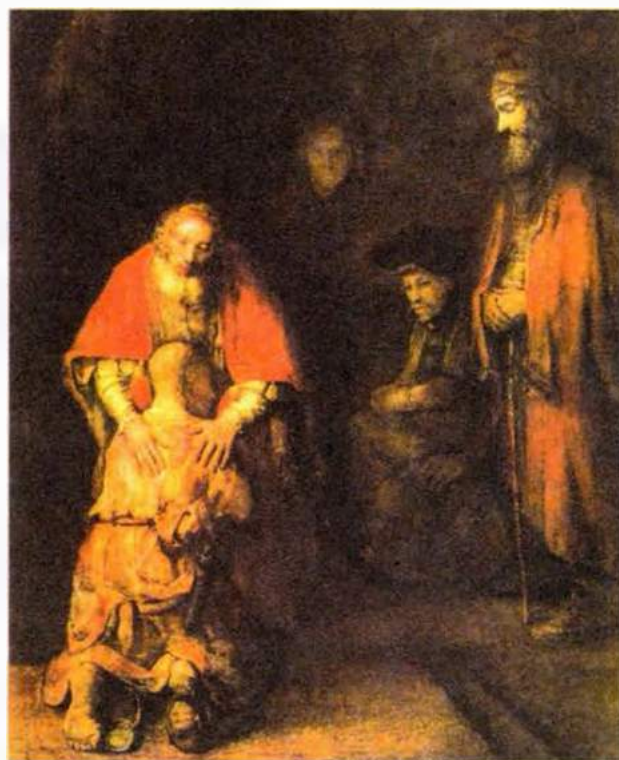
Справжню золоту добу переживав у XVII ст. іспанський живопис. Хусéпе Рибéра (1591–1652) і Франсіско Сурбарáн (1598–1664) використовували релігійні сюжети і створили чимало яскравих, сповнених глибокого драматизму полотен зі сценами з життя святих, мучеників, пустельників. Вершина іспанського живопису – творчість Діéго Велáскеса (1599–1660). У 24 роки він став придворним художником короля Філіппа IV і, залишаючись ним до кінця життя, переважно писав портрети. Веласкес створив галерею зображень членів королівської сім'ї та їхнього оточення, відзначену глибоким проникненням у внутрішній світ і психологію персонажів. Полотна Веласкеса вражають точністю передачі кожного характеру. Не випадково папа Інокентій X, побачивши свій портрет, не зміг утриматися від слів: «Надто правдиво!»

У Голландії, де державною релігією був кальвінізм, який не визнавав церковного мистецтва, художникам довелося відмовитися від релігійних сюжетів. У пошуках нових тем вони звернулися до навколишньої дійсності: писали портрети, сценки з повсякденного життя, пейзажі, натюрморти.

Найяскравішою постаттю голландської школи був Рёмбрант ван Рейн (1606–1669). З глибокою любов'ю і теплом написані ним портрети дружини і сина, інших близьких людей. Художник залишив понад 60 автопортретів, дивлячись на які, можна уявити світ його думок і почуттів у різні періоди життя. Творчий шлях Рембрандта завершує картина «Повернення блудного сина» – розповідь художника про всепрощальну любов і щире каяття. Два століття потому французький живописець Ежён Делакруа сказав про творчість Рембрандта: «Правда – найпрекрасніше і рідкісне явище у світі».

■ Хусéпе Рибéра. Жебрак. 1642 р.

■ Рёмбрант ван Рейн. Повернення блудного сина. 1668–1669 рр.

1. Чим можна пояснити той факт, що в добу, коли спостерігався занепад рицарства, роман «Дон Кіхот» мав широку популярність?
2. У чому полягає своєрідність стилю бароко? Які проблеми хвилювали митців доби бароко?
3. Чи впливали католицизм і протестантизм на зміст творчості художників?

ЗАВДАННЯ

1. Користуючись уривком з трагедії Вільяма Шекспіра «Гамлет», з'ясуйте, які гуманістичні ідеї знайшли відображення в поглядах автора на людину. Чи вірить Гамлет у творчі здібності людини?
2. Уважно роздивіться ілюстрацію картини Рембрандта «Повернення блудного сина». На вашу думку, яку життєву історію зобразив художник? Які почуття переживають його герої?

Тема 7

ПОЛЬСЬКА
ДЕРЖАВА ТА
МОСКОВСЬКЕ
ЦАРСТВО
В ПОШУКАХ
СТАБІЛЬНОСТІ§ 17. ПОЛЬСЬКА ДЕРЖАВА: ЧЕРЕЗ
ПІДНЕСЕННЯ ДО СВАВІЛЛЯ

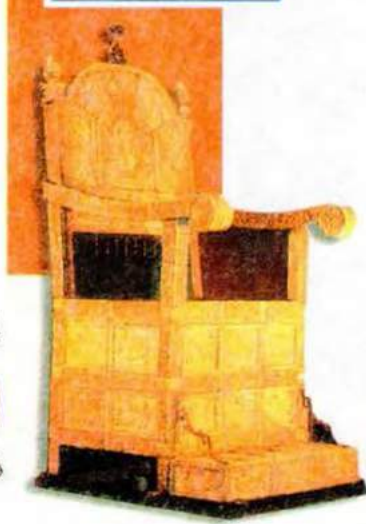
§ 17 ПОЛЬСЬКА ДЕРЖАВА:
ЧЕРЕЗ ПІДНЕСЕННЯ
ДО СВАВІЛЛЯ

§ 18 МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО:
ЛИХОЛІТТЯ
ТИРАНСТВА
І СМУТИ

Господарство і населення. У XVI – першій половині XVII ст. Польське королівство було однією з провідних країн Центрально-Східної Європи. Значну частину його території займали ліси. На продукцію лісового промислу – деревину, поташ, золу – існував постійний попит на Заході, де її використовували для потреб кораблебудування та текстильного виробництва. Тому ще з попередніх століть у Польщі активно вирубували ліси, а на вивільнених землях влаштовували фільварки – панське господарство, засноване на праці залежних селян. Фільварки виникали також на викуплених або відібраних у селян землях і на освоєних пустищах.

У XVI ст. фільварково-панщинне господарство досягло свого розквіту. Це було викликано зростанням попиту на зерно як у Польщі, так і в Західній Європі. Селянське господарство не могло задовольнити його повністю. Шляхта (дворянство) почала активно розгортати своє господарство, збільшуючи насамперед вирощування жита: адже в умовах стрімкого зростання цін на хліб це приносило їй чималі прибутки. Наприкінці XVI ст. Польща щороку постачала на Захід по 200 тис. тонн зерна. Його везли переважно в Амстердам, найбільший на той час європейський хлібний порт, а звідти – в глиб Голландії і далі – до Франції, Англії та інших країн.

Зростання фільваркового господарства базувалося на широкому впровадженні панщини. Якщо на початку XVI ст. польські закони ще дозволяли вихід із кріпацтва, то в середині століття звільнення селян стало неможливим. Панщина зросла до

Шевська майстерня. Гравюра. XVII ст.

Зброярська майстерня. Гравюра. XVII ст.

3–4 днів на тиждень. Зневірені селяни тікали від своїх хазяїв, але ті мали право безстроково розшукувати і повертати втікачів, а також карати їх на свій розсуд.

Продовжували розвиватися міста. У другій половині XVI ст. у них проживало до чверті польського населення. Серед городян переважали організовані в цехи ремісники, які забезпечували в основному внутрішній ринок. Важливу роль у міському житті відігравало купецтво. Польські зерно, віск, льон, коноплі, смола й ліс мали широкий попит на Заході. Через територію Польщі простягались європейські торгові шляхи, що забезпечувало процвітання крупних портів на балтійському узбережжі, насамперед Гданська. Згодом з купецтва виділилися банкіри.

Конкуренцію купецтву становили магнати, шляхта й духовенство. Вони знаходилися в особливо вигідному становищі, бо за королівським привілеєм звільнялися від сплати мита на вивіз продуктів власного господарства. Це гарантувало високі прибутки та підштовхувало до ділової активності. Найбільшу заповзятливість виявляли магнати. У гонитві за грошима вони не обмежувалися плодами власного господарства, а скуповували продукцію у дрібних хазяїв і потім перепродували великими партіями. Приваблювала торгівля й дрібну шляхту, яка не мала селян-кріпаків і становила майже половину дворянського стану. Такі шляхтичі самі обробляли свою землю, а щоб відрізнятись від селян, завжди, навіть працюючи в полі, носили шаблю.

У багатьох містах поруч з поляками проживали німці. В окремих районах (Помор'ї, Сілезії) вони переважали та тримали під своїм контролем міську владу. Помітну роль у торгівлі Польського королівства

Польські вершники.
Бл. 1570 р.

відігравали переселенці – вірмени й шотландці. Проте особливо широку участь брали в ній євреї, які після вигнання із Західної Європи розселилися на польських землях. Майже в кожному місті існували єврейські громади. Завдяки королівській підтримці євреї мали самоврядування і вільно сповідували іудаїзм, сплачуючи натомість податки на користь держави. У XVI ст. виник навіть центральний орган польського єврейства – ваад.

Шляхетська демократія. Перехід до фільварково-панщинного господарства сприяв економічному й політичному посиленню шляхти. До того ж питома вага дворянства в загальній масі польського населення була значно вищою, ніж в інших європейських країнах. Цими обставинами й пояснювалася політична активність польської шляхти та її інтерес до державних справ.

На межі XV–XVI ст. у Польщі завершилось оформлення станової монархії: у країні діяв двопалатний сейм. Верхня палата – сенат – включала представників вищого духовенства та магнатів, зайнятих на високих державних посадах. До нижньої палати – посольської ізби – входили депутати, обрані на сеймиках – з'їздах місцевої шляхти. Селяни та міста від участі в сеймі повністю усувались. Головну роль у ньому дедалі більше перебиравала на себе шляхта. Сейм міг не тільки впливати на рішення короля, але навіть обмежувати його дії. У свою чергу, поведінка сейму залежала від позиції сеймиків. До того ж, хоч з XIV ст. у країні правили лише представники династії Ягеллонів, королівська влада залишалася виборною. Все це надавало своєрідності державному устрою Польщі.

Всередині дворянського стану, між можновладцями і шляхтою, точилася боротьба за вплив на короля. У 1530 р. вона вилилася у відкрите політичне протистояння. Поштовхом до нього послужило те, що літній король Сигізмунд I (1506–1548), за наполяганням своєї дружини-італійки Бони Сфорца, провів обрання і коронацію їхнього дев'ятирічного сина Сигізмунда Августа. Це суперечило традиції, адже нового короля можна було обирати лише після смерті його попередника. Стало зрозуміло, що здійснено спробу замінити виборну монархію спадковою. Обурена шляхта звинуватила Сигізмунда I в порушенні законів, але далі цього не пішло.

Сигізмунд II Август (1548–1572) продовжив лінію батька, через що між ним і шляхтою виник конфлікт. Проте коли королю знадобилися гроші для ведення війни, а отримати їх він міг лише за згоди шляхти, монарху довелося піти на поступки. На подив усього сейму Сигізмунд Август з'явився на його засідання не в звичному для нього модному італійському, а в шляхетському вбранні. До того ж він звернувся до сейму польською мовою, а не латиною, як завжди. То були символічні ознаки зміни позиції короля, його прагнення домовитись зі шляхтою. Результатом компромісу стало затвердження принципу обрання польських королів.

Після смерті Сигізмунда II Августа, останнього з династії Ягеллонів, польським королем обрали французького принца **Генріха Валуа** (1573–1574). Перед вступом на трон він запрягся не порушувати законів Речі Посполитої. Король був зобов'язаний кожні два роки скликати сейм, не міг без його згоди оголошувати війну, укладати мир, видавати закони, скликати ополчення. Відмова монарха від виконання своїх зобов'язань звільняла шляхту від покори йому. Таке посилення позицій шляхти мало наслідком введення в дію принципу «вільного вето» (заборони). Якщо хоча б один із депутатів сейму вимовляв: «Не дозволяю», рішення не приймалось, навіть коли всі інші за нього проголосували. Почалися постійні зриви в роботі сейму. Нерідко траплялось, що депутати роз'їжджались по своїх маєтках, так нічого й не вирішивши. Саме тоді стали казати, що Польща тримається непорядком.

■ Генріх Валуа. 1570 р.

Шляхетська вільність виявилася і в релігійному питанні. Реформаційні ідеї рано проникли в Польщу як у формі лютеранства, так і кальвінізму. Польські протестанти вимагали підпорядкування католицької церкви королю, передачі церковної власності державі, скасування десятини та введення оподаткування духовенства. У середині XVI ст. вони досягли успіху: сейм за підтримки короля звільнив шляхту від сплати десятини і встановив свободу віросповідання. Але прихильність шляхти до протестантизму виявилася нетривкою: отримавши своє, вона стала повертатися до католицизму.

Утворення Речі Посполитої. Утвердження в Польському королівстві шляхетської демократії співпало в часі з його об'єднанням із Великим князівством Литовським. Литву до цього підштовхувала загроза з боку Московської держави, протистояти якій наодинці вона була неспроможна. Могутнім союзником могла стати сусідня Польща, також зацікавлена в наданні князівству допомоги. Рятуючи Литву від краху, Польща запобігала утвердженню Москви на берегах Балтії. До цих міркувань додавалося ще й те, що українське панство сподівалося на

■ Ратуша в Познані.
1550–1560 рр.

■ Герб Речі Посполитої

польську допомогу в захисті своїх земель від нападів Кримського ханства, які з кінця XV ст. стали майже щорічними.

У 1569 р. відбулося підписання Люблінської унії. Виникла польсько-литовська держава – Річ Посполита (польськ. – *республіка*). Вона мала федеративний устрій: обидві її частини оголошувалися рівноправними. Кожна з них зберігала традиційні органи влади й суду, власне військо та скарбницю. Спільними були сейм, грошова система, зовнішня політика. На чолі Речі Посполитої стояв спільно обраний монарх, він мав титули польського короля і великого князя литовського. У «державі двох народів» територія власне польського королівства не перевищувала третини її загальної площі. Зате співвідношення реальної влади склалося на користь Польщі. Сучасники не даремно називали нову країну «союзом коня і вершника».

Люблінська унія привела до утворення багатонаціональної держави, тісно пов'язала долі польського, литовського, білоруського та українського народів. Річ Посполита являла собою своєрідну мозаїку різних культур і релігій, але не створила умов для їх рівноправного співіснування.

Внаслідок укладення унії українські воєводства – Брацлавське, Подільське та Київське – відійшли від Литви до Польщі. Українські магнати і шляхта розширювали свої права і вольності, але їм довелося поступитися частиною земель на користь польської шляхти. Разом з польськими порядками в Україну прийшло кріпацтво. Польський уряд мав також намір ліквідувати українське козацтво. Частина його намагалася перетворити на реєстрове козацтво на польській службі, а інших – зробити залежними селянами. Опір козацтва такій політиці згуртовував український народ довкола нього і викликав низку повстань, які згодом переросли в Національно-визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького.

Після припинення династії Ягеллонів королями майже впродовж століття ставали іноземці. Вибори зазвичай чергувалися періодами безкоролів'я, які тривали інколи до року-півтора та супроводжувалися боротьбою за престол між різними претендентами. Представник шведської династії Сигізмунд III Ваза (1587–1632) прагнув зміцнити королівську владу, але наштотхнувся на різке невдоволення шляхти.

Король був прибічником Контрреформації і допустив у країну єзуїтів. Вони взяли під свій контроль школи, розгорнули покатоличення протестантів і православних. Єзуїти посприяли розколу української православної церкви й утворенню після Берестейської унії 1596 р. уніатської церкви.

■ Сигізмунд III Ваза

Після цього до табору незадоволених політикою Сигізмунда III приєдналася православна шляхта, яка вчинила збройний заколот. І хоча на полі бою переміг король, він не тільки не наважився переслідувати противників, а й навіть підтвердив усі шляхетські привілеї.

Зовнішня політика. У першій половині XVI ст. позиції Польського королівства в Європі посилились. Головний напрям його зовнішньої політики становили відносини з Московською державою. Намагання царя Івана IV здобути вихід до Балтійського моря викликало Лівонську війну (1558–1583). Невдачі на її першому етапі не завадили Речі Посполитій закінчити війну на вигідних для себе умовах і приєднати частину Прибалтики (Лівонію). З настанням XVII ст. виникло нове протистояння. Річ Посполита відкрито підтримала самозванців на царський престол, а в 1609 р. почала проти Московії війну. Польські війська захопили російську столицю, бояри визнали сина Сигізмунда III, королевича Владислава, царем. У 1612 р. народне ополчення вигнало польських загарбників з Москви, але за договором до Польщі відійшли Смоленська та Чернігово-Сіверська землі.

На півночі Річ Посполита зіштовхнулася зі Швецією, яка прагнула переважати на Балтійському морі. Відносини між державами зіпсувалися після приєднання Польщею Лівонії і особливо загострилися після того, як Сигізмунд III Ваза успадкував корону свого батька – шведського короля. У Швеції Сигізмунд був особою непопулярною: на відміну від лютеран-шведів, король сповідував католицизм і змінювати віру не збирався. До того ж країною він фактично не правив, тому що одразу після коронації повернувся до Польщі. Шведи спробували позбавити Сигізмунда III престолу. Почалася війна, поразка в ній коштувала польському королю шведської корони. У ході подальших зіткнень династичні питання тісно переплелися з боротьбою обох країн за панування у Східній Прибалтиці. Річ Посполита вийшла з цього протистояння переможеною: вона втратила більшу частину Лівонії.

Третім напрямом зовнішньої політики Польщі став турецький. До початку XVII ст. відносини між двома країнами були мирними, хоча й не безхмарними. Після того як запорозькі козаки здійснили декілька походів на турецькі міста Причорномор'я та в Молдавію, відносини між Річчю Посполитою і Туреччиною різко погіршились. 1620 р. розпочалася війна. У битві біля с. Цецори, поблизу молдавської столиці Ясси, поляки зазнали поразки від переважаючих сил турків. Під час відступу, неподалік подільського міста Могилева, турки наздогнали супротивника і розгромили його. Наступного року в битві під містом Хотиним турки не змогли здолати польсько-козацькі війська. Султан пішов на підписання мирного договору з Річчю Посполитою на умовах «як до війни».

■ Сцена укладання миру між
Польщею та Туреччиною.
Мініатюра. XVII ст.

■ Парадні лати важкої кавалерії. XVII ст.

У 1648 р. вибухнула Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького. Пошуки союзника привели Б. Хмельницького до угоди з московським царем. З цього моменту боротьба поляків з українським народом у межах Речі Посполитої перетворилася на зовнішню війну з Московською державою.

Скориставшись скрутними для Речі Посполитої обставинами, Швеція обрушила на неї справжню навалу. Її не даремно назвали «шведським потопом»: майже всі польські землі опинилися в руках загарбників. Проти ворога піднявся народ. У запеклій боротьбі він очистив свою країну від шведських окупантів. Але спокій виявився недовгим. Знову почалася тяжка війна з Росією, яка продовжувалася до

1667 р., коли було укладено договір про Андрусівське перемир'я. За його умовами Річ Посполита повернула царю Смоленськ і Сіверські землі. Україну було поділено по Дніпру на дві частини: Лівобережжя залишилось у складі Росії, а Правобережжя, окрім Києва, знову перейшло під владу Речі Посполитої.

В історії Речі Посполитої почалась епоха потрясінь і занепаду, яка тривала до середини XVIII ст.

Польська культура. Кінець XV–XVI ст. були часом розквіту польської культури, її «золотою добою». Як і інші народи католицького світу, поляки черпали натхнення в італійському Відродженні.

Велику культурну місію виконували друкарні, центром друкарства став Краків. Основною літературною мовою залишалася латина, однак поступово відбувався перехід на польську мову. Уже в середині XVI ст. нею вийшли в світ перші книжки. В умовах активного розвитку економіки і суспільного життя зріс попит на освічених людей, виникла розгалужена мережа початкових і середніх шкіл. Там навчались не тільки діти шляхти, але також міщан і частково селян. Викладання велося латиною, а згодом – дедалі більше рідною мовою. Роль культурного центру відігравав Краківський університет, де здобувала освіту молодь з різних куточків Польщі, а також з-за кордону.

■ Міколай Рей

XVI – перша половина XVII ст. стали епохою бурхливого розвитку польської літератури, спочатку майже повністю латиномовної. Першим видатним письменником, який писав польською мовою, був Міколай Рей (1505–1569). Його твердження: «Поляки не гуси, свою мову мають» перетворилося на прислів'я і дожило до сьогоднішнього дня. Твори Міколая Рея наповнені їдким висміюванням неробства й оспівуванням корисної праці, а його ім'я стало символом рідної мови та літератури.

Вершиною польської літератури доби Відродження є поетична творчість Яна Коха-

новського (1530–1584). Він багато писав латиною, але найцінніша частина його доробку – польсько-мовні твори. У них поет розкривав внутрішній світ людини, оспівував радість життя і красу природи. Його улюбленим жанром були фрашки – невеликі сатиричні вірші.

Найвизначнішим пам'ятником польської архітектури став створений на початку XVI ст. Вавельський королівський палац у Кракові. Вавель залишався резиденцією польських королів аж до правління Сигізмунда III Вази, коли роль столиці поступово перейшла до Варшави. Палац слугував місцем зустрічі коронованих осіб, прийомів іноземних послів, лицарських турнірів, театралізованих вистав і придворних святкувань. Зараз тут розташований найбільший музей Польщі – сховище колекції gobеленів, витканих на замовлення Сигізмунда Августа у Фландрії, а також європейських меблів, живопису і зброї. Вавель – це застигла в камені історія Польщі, свідоцтво не лише її могутності в XVI ст., а й високої європейської культури.

■ Ян Кохановський

Документ

*XVI ст. Із твору польського мислителя
Анджея Фрича Моджевського «Про виправлення держави»*

Аж ніяк недостатньо, щоб ти був шляхтичем і називався б ним по чоловічій і жіночій родинній лінії, якщо не здобудеш собі шляхетства вчинками, бо без них шляхетство твоє перетворюється на ганьбу. І навпаки, якщо перед нами не шляхтич, а людина, позбавлена родовитості, проте славна і гідна поваги за свої вчинки, то така відсутність шляхетства не лише не є вадю, але заслуговує величезної похвали, більшої, ніж усілякі герби і портрети предків...

Я вважаю, що проблема держави полягає в належній організації трьох її складових. Одна з них стосується громадянського суспільства, управління ним, збереження в ньому порядку і його захисту. Друга стосується чистого і щирого шанування безсмертного Бога, а третя – правильного виховання і освіти молоді.

■ Вавель. Внутрішній двір палацу.
XVI ст.

■ Вавель. Кафедральний собор.
XIV–XVI ст.

1. Яку роль у державному житті Польщі відігравав принцип виборності короля?
2. Чи легко було в польському сеймі дійти згоди за умов дії правила «вільного вето»?
3. Чому більшість польських протестантів знову повернулися до католицизму?
4. Що дає підстави вважати Річ Посполиту державою федеративного типу?

ЗАВДАННЯ

1. На основі викладеного в параграфі матеріалу поясніть зміст вислову: «Польща тримається непорядком».
2. Охарактеризуйте основні напрями зовнішньої політики Речі Посполитої.
3. Спираючись на фрагмент із твору Анджея Фрича Моджевського, спробуйте з'ясувати, чи відчуються в поглядах автора ренесансні впливи. Чому він вважав виховання й освіти молоді одним з найважливіших завдань держави?

§18. МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО: ЛИХОЛІТТЯ ТИРАНСТВА І СМУТИ

Іван IV. XVI ст.

Правління Івана IV Грозного. Трон свого батька, Василя III, Іван IV (1533–1584) успадкував трирічною дитиною. Через п'ять років хлопчик втратив матір – Олену Глинську, яка виконувала при малолітньому синові обов'язки регента. Юному государю довелося зростати в небезпечній атмосфері змов, заколотів та вбивств. Навколо трону постійно точилася жорстока боротьба між різними аристократичними кланами, які стрімко змінювали один одного біля керма влади. У 1547 р. Іван IV першим у російській історії прийняв титул «царя». Проте ще півроку він залишався іграшкою в руках бояр, аж поки після страшенної пожежі не вибухнуло повстання в Москві. Поповзли чутки, що столицю підпалили родичі царя – Глинські. Повсталі вчинили над ними розправу: з останнім правлячим угрупованням було покінчено.

До влади прийшов новий уряд, Вибрана рада, вузьке коло наближених до царя людей. Енергійно й рішуче вони навели спокій в оточенні Івана IV і взялися до здійснення важливих державних реформ. Була створена система приказів – органів центрального управління на кшталт сучасних міністерств. Кожний з приказів відповідав за певну галузь: Посольський –

за дипломатичну службу, Розрядний – за військові справи, Чолобитний – за контроль над усіма іншими наказами і т. д.

У 1549 р. був скликаний перший **Земський собор** – станovo-представницький орган на зразок західноєвропейських парламентів, але без участі посланців міст. Він носив дорадчий характер і, не обмежуючи влади царя, слугував надійною опорою його політики. За рішенням Собору 1550 р. побачив світ новий Судебник. Уперше в Московській державі він оголосив єдиним джерелом права закон і встановив однаковий порядок суду по всій території царства. Новий Судебник став також черговим кроком у закріпаченні селянства. Він підтвердив норму попереднього Судебника (1497 р.) про перехід селян за тиждень до Юрієвого дня (26 листопада) і тиждень після нього, але збільшив розмір «пожилого».

Суттєві зміни відбулися у військовій справі. Виникло перше російське постійне військо – стрільці, озброєні вогнепальною зброєю – пищалями і холодною – бердишем за спиною, мечем чи шаблею на боці. Гроші, зброю та обмундирування стрільці отримували від царя. Було обмежено **місництво** – отримання воєнних посад залежно від знатності та заслуг предків. Невдовзі до царського війська влилося донське козацтво.

Посилення самодержавної влади і створення стрілецького війська дозволили Івану IV активізувати зовнішню політику. У 1552 р. ціною великих зусиль він оволодів Казанським ханством, а в 1556 р. відбулося майже безкровне приєднання Астраханського ханства. Внаслідок цих перемог Московське царство знищило вогнища постійної агресії, отримало нові землі, відкрило собі волзький торговий шлях до країн Сходу. Настав час вступати в боротьбу за вихід до морського узбережжя.

У 1558 р. почалася **Лівонська війна**. Спочатку Іван IV вів її дуже успішно: за півроку його військо вже стояло на березі Балтійського моря. Але успіх виявився нетривалим. Проти Росії виступили Польща, Швеція, Данія і Литва. Та й у Москві впливові члени Вибраної ради вважали війну помилковим кроком. Їм здавалося, що вона лише відволікає Росію від розв'язання головного завдання – нанесення удару по Кримському ханству. Це загострило стосунки царя з Вибраною радою, але не припинило війни,

Казань. Гравюра. XVI ст.

■ Сигізмунд фон Герберштейн.
Московські вершники.
Гравюра. XVI ст.

■ Гармати, захоплені в Лівонії.
Мініатюра

яка закінчилася лише в 1583 р. повною поразкою Росії. Іван IV віддав шведам Нарву, Івангород і ще декілька російських міст.

У той момент, коли між царем і Вибраною радою виникло непорозуміння стосовно Лівонської війни, Івану IV вже виповнилося тридцять років. Він набув політичного досвіду та прагнув правити самостійно. Однією з головних рис характеру Івана IV стала нездатність стримувати себе, діяти в розумних межах. На нього все частіше находили приступи люті, коли цар втрачав контроль над собою. Мине чверть століття, і в стані такого нападу Іван IV навіть уб'є власного сина, царевича Івана. Тепер же цар обрушив гоніння на найближчих соратників. Вибрана рада розпалась, і московський государ почав правити одноособово. У державі встановилося необмежене самодержавство.

Наступним кроком царя став перехід до політики «крутих заходів». На початку 1564 р. Іван IV, забравши головні церковні святині та державну казну, виїхав із сім'єю з Москви. Він оселився поблизу столиці й заявив, що зрікається престолу. Потім надіслав до Москви два послання. У першому цар звинуватив знать у зраді, казнокрадстві, небажанні захищати батьківщину. Другу грамоту Іван IV адресував простим москвичам, яких запевняв, що на них «гніву та опали ніяких немає». Це був продуманий політичний хід: викликати народні заворушення на свою підтримку. Аби уникнути їх, Боярська дума і вище духовенство вирушили до царя з проханням повернутися на престол. Іван IV погодився, але на нечуваних умовах.

Віднині цар міг розправлятися зі своїми противниками на власний розсуд. З усієї державної території («зёмщини») Іван IV отримав уділ, який існував окремо («опріч») усіх інших земель. У його межах влада неподільно належала царю: існували окремі прикази, царський двір і військо. Резиденція Івана IV знаходилась у палаці, спеціально побудованому в центрі Москви. Усі прибутки з опричних володінь надходили до опричної казни. Опричники носили чорний одяг, а до сідла приторочували мітлу й собачу голову – символи своїх основних обов'язків: псами гризти царських ворогів і вимітати зраду з країни. Росія поринула у вир жорстоких гонінь і кривавих страт. Нащадки мали всі підстави назвати Івана IV Грозним, хоча, мабуть, правильніше було б

іменувати його, як на Заході, Іваном Жахливим.

Розправи розхитали військову систему Росії. Кращих воевод було страчено, опричне військо успішно виконувало лише карні операції і погано протистояло зовнішнім ворогам. Усе це призвело до військової катастрофи. У 1571 р. кримський хан Девлєт-Гірей підійшов до стін Москви і спалив міський посад. Загинули десятки тисяч людей. Через рік хан вторгся знову й лише ціною неймовірних зусиль його вдалося відкинути. Перед лицем невдач Іван IV скасував опричнину і навіть заборонив згадувати саме слово. Опричнина і поразка в Лівонській війні довели країну до страшеного розорення й поставили її на край загибелі.

Цар Іван IV три з половиною десятиліття володів усією повнотою влади в Московській державі. Він ставив перед собою масштабні завдання і нерідко досягав успіху, але потім втрачав плоди своїх перемог. Доля цього государя є зразком правителя, який більше дбав про власну славу і могутність, ніж про благо держави.

Смутний час. Наступником Івана IV на царському троні став його середній син **Федір Іванович (1584–1598)** – хвороблива людина, нездатна самотійно управляти величезною державою. Фактично влада опинилась у руках Бориса Годунова, сестра якого, Ірина, була дружиною нового царя. Молодшого сина Івана IV, дворічного Дмитрія, разом з матір'ю поселили в місті Угличі. Там у дев'ятирічному віці хлопчик загинув при нез'ясованих обставинах. Поширився погослос, що його вбили за наказом Годунова. Ще більше розбурхували народ чутки, начебто царевичу вдалося «дивом» врятуватись. На довершення всього, не залишивши спадкоємця, пішов із життя цар Федір.

Російським царем після довгих прощувань став **Борис Годунов (1598–1605)**. Він не належав до царського роду і не мав права на трон. Тому лише «бажання» народу виправдовувало його вінчання на царство. Правління Годунова складалося нещасливо. На Росію обруши-

■ Опричник

■ Дзвіниця Івана Великого.
XVI–XVII ст.

■ Цар Борис Годунов

Франц Снядецький. Лжедмитрій I.
Гравюра. XVII ст.

лося декілька неврожайних років, країну наповнили юрби голодуючих і жебраків. У цей напружений момент у Польщі з'явився самозванець – збіглий московський монах Григорій Отрєп'єв. Йому вдалося увійти в тісні стосунки з польським королем, магнатами і католицьким духовенством, які пообіцяли молодому авантюристу допомогу в отриманні московського трону. Він же натомість погодився ввести в Росії католицизм і віддати Польщі частину російських земель.

Улітку 1604 р. польське військо Лжедмитрія I перетнуло кордон Росії. Повсюди до нього приєднувалися незадоволені правлінням Годунова, тим більше, що Лжедмитрій роздавав усім щедрі обіцянки. Розв'язку подій прискорила раптова смерть Бориса Годунова. У Москві підняло-

ся повстання проти його спадкоємців, і Лжедмитрій тріумфально вступив до столиці. Вона зустрічала його дзвонами. Невдовзі сюди прибула дочка польського воєводи Марина Мнішек, яка стала дружиною Лжедмитрія. Під час весільних урочистостей змовники-бояри підняли повстання. Почалися розправи з поляками, Лжедмитрій загинув.

На престолі опинився боярин **Василій Шуйський** (1606–1610). Проти нього вибухнуло потужне народне повстання під проводом козака Івана Болотникова. Ледве вдалося покінчити із заколотниками, як з'явився новий, тепер уже вдруге «дивом» врятований, **Лжедмитрій II**. Хто приходився за цим іменем, досі невідомо. Навколо Лжедмитрія II зібралося військо й рушило на Москву, але взяти столицю самозванець не зміг.

Зі своїми загонами він став у підмосковному селі Түшино, за що отримав прізвисько «Түшинський злодій».

Від багаторічної Смути потерпали всі верстви російського суспільства: збезлюдніли міста, перервалися торговельні зв'язки, зубожіло селянство. Василій Шуйський не зміг подолати ворога і звернувся по допомогу до Швеції, обіцяючи віддати їй частину російських земель. Успішні дії шведів після звільнення захоплених «түшинцями» територій викликали обурення польського короля. Він перебував у стані війни зі Швецією і тому одразу вторгнувся в Росію. Поляки вщент розбили московське військо. Шуйського було скинуто з престолу, а влада перейшла до Боярської думи. На той момент до неї входило всього сім осіб, через що період її правління отримав назву «Семибоярщи-

Михаїл Романов. XVII ст.

на». Проте війна на цьому не закінчилась. Її продовження викликало виникнення народного руху за визволення від загарбників.

Документ

XVII ст. «Новий літописець» про рух за створення народного ополчення

В одному місті, названому Нижній Новгород, його мешканці, віддані православній вірі, не бажали бачити її в латинстві й почали міркувати, як би допомогти Московській державі. Один з тих новгородців, який мав м'ясну торгівлю Кузьма Мінін... звернувся до всіх людей: «Мусимо ми допомогти Московській державі, не шкодуючи життя свого; й не лише життя свого, але не шкодуючи також дворів своїх продавати і дружин з дітьми віддавати в заставу й бити чолом тому, хто виступив би за справжню віру християнську і став би в нас керівником». Нижньогородцям же всім його слово любо було, і замислили вони послати бити чолом... до князя Дмитрія Михайловича Пожарського...

Очолюване посадським старостою Кузьмою Мініним і воєводою Дмитрієм Пожарським народне ополчення звільнило Москву від загарбників. У **1613 р.** Земський собор обрав на царство представника нової династії – 16-річного **Михайла Романова**. Смутний час закінчився. Московська держава вистояла і довела свою внутрішню міцність.

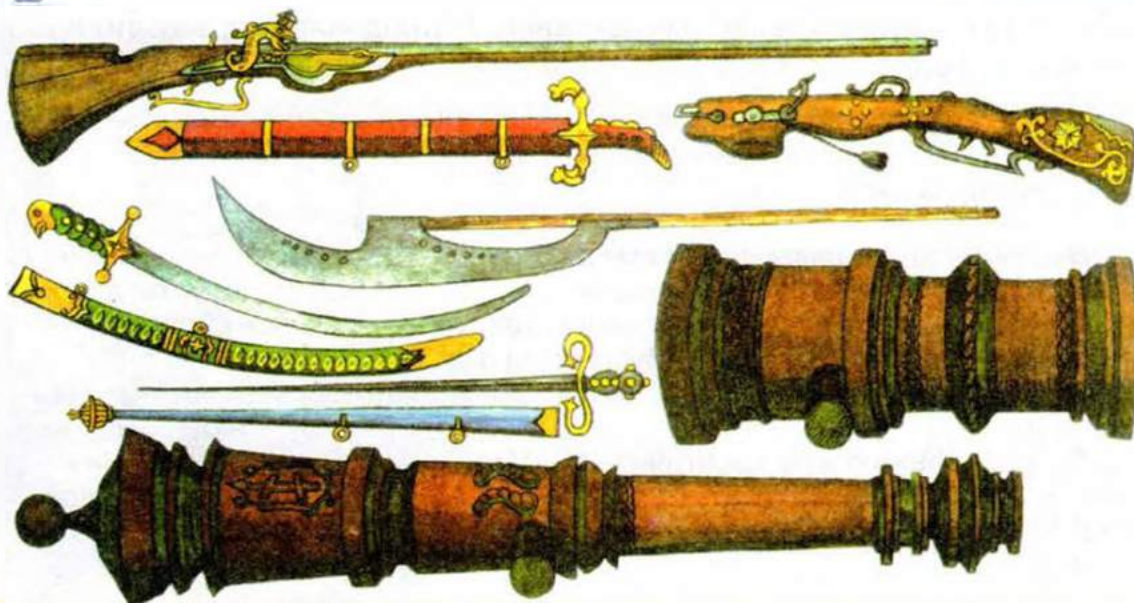
У 1649 р. Соборне уложення остаточно запровадило в Росії кріпосне право. Селяни були прикріплені до землі, а кріпацький стан став спадковим. Власники селян мали право на їхнє майно і безстроковий розшук та повернення збіглих.

Велике протистояння Росії і Речі Посполитої. Після закінчення тривалої і кривавої Смути Росія впродовж ще багатьох років переживала складні часи. Чимало сил пішло на протистояння шведам. За мирним договором вони повернули Росії більшість загарбаних земель, але відрізали їй вихід до Балтики. Не припинила своїх зазіхань Річ Посполита. Після виснажливої боротьби Росії довелося віддати їй велику територію, у тому числі міста Смоленськ, Чернігів, Новгород-Сіверський. Спустошувальні набіги на руські землі продовжувало Кримське ханство. Вони тимчасово припинились, коли донські козаки захопили й упродовж п'яти років утримували фортецю Азов – головну базу татарсько-турецької агресії проти Росії.

У 1648 р. почалася Національно-визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького проти Речі Посполитої. В її перебігу далекоглядний політик Богдан Хмельницький зрозумів, що не досягне належного успіху, поки не матиме сильного й надійного союзника. Посольство Хмельницького звернулося до царя **Олексія Михайловича (1645–1676)** з проханням про допомогу. Російський уряд вагався: казна ледве зводила кінці з кінцями, одне за одним державу стрясали народні повстання. До того ж Польща була не тільки ворогом, а й можливим союзником у боротьбі з хижим Кримським ханством, за яким стояла могутня Османська імперія. Тому запорозьким послам відповіли в Москві, що 147
государ не може порушити миру з польським королем, але козакам допомогатиме продовольством, зброєю і грішми.

Час рішучих дій настав для Росії в 1653 р. Земський собор вирішив прийняти козаків під «високу руку» царя. З Москви до України вирушило посольство на чолі з боярином Василієм Бутурлінім. **8 січня 1654 р.** на

■ Холодна та вогнепальна зброя. XVI–XVII ст.

Переяславській раді було прийнято рішення про входження України до складу Росії. Невдовзі Росія почала проти Речі Посполитої війну, яка йшла з перемінним успіхом, виснажуючи сили обох сторін і посилюючи їхнє прагнення до миру.

За умовами Андрусівського перемир'я Росія отримала смоленські та чернігівські землі, Лівобережну Україну і Київ. Запорозька Січ переходила під спільне управління обох держав. Білорусь, частина Литви і Правобережна Україна знову поверталися Речі Посполитій. Отже, питання про приєднання східнослов'янської території Речі Посполитої до Росії вдалося вирішити лише частково. Проте головне політичне завдання, яке десятиріччями стояло перед московським урядом, – ліквідувати загрозу польського вторгнення – було в основному розв'язане.

■ Рукописна церковна книга.
XVI ст.

Культурні зрушення. Утворення єдиної держави й ускладнення системи управління збільшили потребу в письменних людях. У 1564 р. відбулася важлива подія – заснування книгодрукування. Колишній дякон однієї з кремлівських церков Іван Федоров разом зі своїм помічником Петром Мстиславцем видали в Москві першу друковану книжку Апостол. Згодом, переїхавши до Львова, Федоров надрукував там «Буквар». Друкована книжка створювала ґрунт для розвитку освіти. У XVII ст. папір остаточно витіснив дорогий пергамен. У Москві працювали дві папірні, але вони не забезпечували потреб книгодрукування, тому папір привозили з Франції та Голландії.

У XVI ст. була проведена копітка робота із збирання та складання єдиних

літописних зводів. Так виникли величезні Никонівський та Воскресенський літописи, прикрашені численними ілюстраціями. Справжньою подією в поширенні знань стало видання першої друкованої історичної праці – «Синопис» (з грец. – *огляд, описання*). Написаний під керівництвом київського вченого, монаха Інокентія Гізеля, «Синопис» містив історію Русі з найдавніших часів. Ще в XVIII ст. він залишався єдиним друкованим посібником для вивчення історії.

Корисним виданням вважалася «Торгова книга». Вона містила різні повідомлення про країни, з якими російські купці вели торгівлю. З XVII ст. для царя та його оточення в Посольському приказі складалися «Куранти» – щось на кшталт рукописної газети з новинами про події за кордоном.

У XVII ст. в Москві мешкало чимало вихідців з українських та білоруських земель. Знайшовши притулок у Російській державі, вони принесли з собою західну освіченість і відкрили в Москві декілька приватних шкіл. Їхня діяльність підготувала заснування в 1687 р. Слов'яно-греко-латинської академії на чолі з ученими-греками братами Ліхудами. Це був перший вищий навчальний заклад у Росії, відкритий для людей «всілякого чину, сану і віку».

Поступове звільнення літератури від церковного впливу позначилося на популярності сатиричних творів. У повістях про «Шемякін суд» та «Єрша Єршовича» висміювалися несправедливий суд і продажні судді. Виходець із білоруських земель Симеон Полоцький, випускник Києво-Могилянської і Віленської академій, поклав початок віршуванню.

Значні зміни відбулися в архітектурному мистецтві, покликаному прославляти силу і велич держави. У селі Коломенському була побудована шатрова церква Вознесіння – справжній шедевр російського зодчества.

Церква Вознесіння
в Коломенському. 1532 р.

Храм Василя Блаженного.
XVI ст.

■ Сimon Ушаков. Архангел Михаїл.
Ікона. 1676 р.

Вінцем російської архітектури XVI ст. став знаменитий Покровський собор – храм Василя Блаженного на Червоній площі в Москві, зведений на честь взяття Казані.

Потяг до святкової урочистості знайшов відбиток у перебудові веж Московського Кремля, увінчаних у XVII ст. кам'яним різьбленням. Неперевершені споруди створювались у дерев'яному зодчестві. Дивовижної краси палац у підмосковному царському селі Коломенському мав 270 кімнат з 3000 вікон. За його різьблене оздоблення, виконане білоруськими майстрами, сучасники називали палац «восьмим чудом світу».

Живопис розвивався в традиціях іконописання. Кращі російські художники працювали в Оружейній палаті Кремля, своєрідному художньому центрі країни.

Найвизначнішим живописцем XVII ст. вважається Сimon Ушаков – майстер зображення людського обличчя, засновник цілої художньої школи.

По всій Росії блукали скоморохи та лялькарі з улюбленцем глядачів – Петрушкою. Власті називали такі вистави «сатанинськими іграми» і забороняли їх. Але вдіяти нічого не могли: кожна поява мандрівних артистів притягувала до них силу народу.

Зміни в побуті. Вигляд житла та його внутрішнє оздоблення, хатнє начиння і манера поведінки, їжа й одяг залежали від станової приналежності людини.

У XVI ст. міські й сільські будинки не дуже відрізнялись. Кожний з них – це окрема садиба з хатою, господарськими спорудами, невеликим городом

■ Селяни. Гравюра. Поч. XVIII ст.

і садом. Щоправда, у місті на вулицю виходили не самі оселі, а високі глухі паркани, за якими стояли будівлі. Городяни мали худобу і користувалися вигонами, розташованими за міською межею. З XVII ст. бояри й багаті люди почали будувати кам'яне житло, оздоблене вигадливим різьбленням. Зазвичай будинки рядових городян і селян опалювалися по-чорному: дим виходив через спеціальний отвір. Кам'яні печі з димоходами траплялися лише в багатих домах. Вікна були невеликими й мали шибки: у багатих – слюдяні, а у бідних – затягнуті бичачим міхурем.

Помітна відмінність існувала в одязі. Соболіну шубу і шапку міг носити лише боярин. Селянин вдягався у свитку з грубого сукна домашнього виготовлення або кожушок з овчини й недорогий повстяний або овчинний головний убір. Лапті ще не стали основним взуттям селян. Як і багаті люди, вони також ходили в чоботах, але з дешевшої шкіри. Боярський одяг виготовлявся з дорогих привізних тканин – фландрського сукна, венеціанського оксамиту, східного атласу й парчі. Не дешевше коштували й срібні та золоті гудзики, а також нашиті на сукнях знатних жінок перли і дорогоцінне каміння.

Відміни у столі починалися з посуду. Повсюдно у вжитку були миски, чаші, глечики різних форм і розмірів. Звичайні люди користувалися глиняним і дерев'яним начинням. Бояри мали парадний посуд із срібла і повсякденний – з олова. Їжа навіть простого населення, за винятком голодних років, була досить різноманітною. Хліб споживали переважно житній. З пшеничного борошна випікали пироги й короваї. Їли каші й киселі, з овочів найпоширенішою залишалася ріпа. Порівняно недорогим було м'ясо, його солили про запас. Робили різні напої з фруктів та ягід, у спеку охоче пили квас і морс. Багато споживали риби – свіжої, соленої, сушеної, в'яленої. Як кулінарний шедевр на боярських бенкетах подавали засмажених лебедів.

Нове в побуті проникало лише в дворянську верхівку. В її оселях з'явилися предмети розкоші й комфорту – європейські меблі, дзеркала, люстри, дорогий посуд. Паління тютюну вважалося непристойним заняттям. Продавцям тютюну загрожувала страта, а курцям – заслання до Сибіру.

Бояри. XVI ст.

Купець, який рахує гроші.
Мініатюра

■ Скринька. XVII – поч. XVIII ст.

■ Підвісна чорнильниця. XVII – поч. XVIII ст.

У сімейному побуті головною постаттю був чоловік. Дружина й діти му-
сили беззаперечно йому підкорятись, за непослух били. Становище жінки
не було повністю безправним. Чоловікові не дозволялося розпоряджатись
її посагом, вона тримала у своїх руках хатнє господарство, виховувала дітей.
Не випадково вважалося, що хороша дружина дорожче «каменю цінного».
У цілому російський побут змінювався надзвичайно повільно.

1. Якої мети прагнув досягти Іван IV, починаючи Лівонську війну? Чому боярство не підтримувало політику царя?
2. Чому наприкінці правління Івана IV Росія опинилась у стані розорення?
3. Чи відповідає назва «Смутний час» справжньому стану речей у Московському царстві на початку XVII ст.?
4. Що заважало Росії одразу погодитися надати Україні військову допомогу?

ЗАВДАННЯ

1. Використовуючи матеріал наведеного документа, поміркуйте, чому Кузьма Мінін закликав росіян вдатися до таких крайніх заходів, як продаж майна і застава дружин та дітей.
2. Використовуючи додаткову літературу, підготуйте розповідь про визначну пам'ятку російської архітектури XVI–XVII ст.

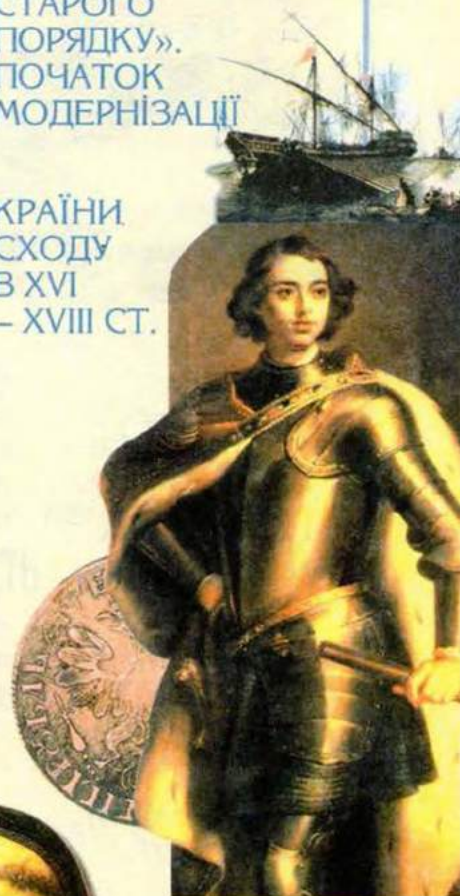
Новий час
(друга половина
XVII–XVIII ст.)

Тему:

КРИЗА
«СТАРОГО
ПОРЯДКУ».
ПОЧАТОК
МОДЕРНІЗАЦІЇ

КРАЇНИ
СХОДУ
В XVI
– XVIII СТ.

Н

овий час (друга половина XV–XVIII ст.)

Тема 8

§ 19–20. РЕВОЛЮЦІЯ XVII СТ. І ПРОМИСЛОВИЙ ПЕРЕВОРОТ В АНГЛІЇ

КРИЗА
«СТАРОГО
ПОРЯДКУ».
ПОЧАТОК
МОДЕРНІЗАЦІЇ

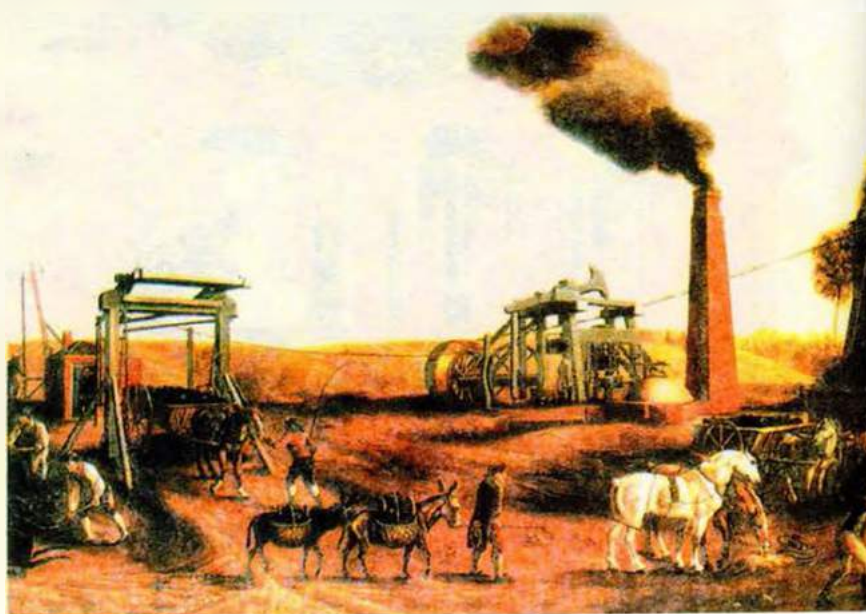
§ 19–20 РЕВОЛЮЦІЯ XVII СТ.
І ПРОМИСЛОВИЙ
ПЕРЕВОРОТ В АНГЛІЇ

§ 21 ФРАНЦІЯ В ЗЕНІТІ
МОГУТНОСТІ

§ 22 СЯЙВО
ПРОСВІТНИЦТВА

§ 23 ОСВІЧЕНИЙ
АБСОЛЮТИЗМ

Переддень революції. На межі XVI–XVII ст. в Англії відбувалися важливі зміни. Нові дворяни – джентрі – розводили на огорожених землях овець і отримували великі прибутки від продажу вовни та м'яса. Ці «грошові люди» були тісно пов'язані з капіталістичним укладом господарства і прагнули повного знищення феодальних порядків. У селі існував також помітний прошарок фермерів. Більшість із них використовувала працю найманих сільсько-господарських робітників – учорашніх селян, зігнаних з землі в ході огороджувань. Селяни вже давно не виконували натуральних повинностей, а замість них сплачували лендлордам гроші. З одного боку, це послаблювало їхню залежність, а з іншого – було вигідно лендлордам: у нових умовах вони віддавали перевагу грошовому оброку. Відносини на селі швидко втрачали феодальний характер.

Стрімко розвивалася внутрішня і зовнішня торгівля. Завдяки відособленому острівному розташуванню територія Англії швидко перетворилася на єдиний ринок. Зовнішня торгівля зосередилась у руках потужних Ост-Індської, Московської та інших компаній. Вони орудували величезними капіталами, значна частина яких йшла на подальше розширення мануфактурного виробництва, насамперед сукнарства, металургії і кораблебудування. Торгово-підприємницькі кола набували дедалі більшої ваги. Їм потрібні були нові умови для повного переведення господарства на капіталістичний лад.

Прибічникам змін протистояли ті, хто виступав за збереження старих порядків, – аристократія, феодальне дворянство й англіканська церква. Вони становили опору англійської монархії та користувались отриманими від неї численними пільгами. Зберегти свої привілеї і гарантовані ними прибутки, не допустити

РОСІЯ: § 24
ВІД ПЕРЕТВОРЕНЬ
ДО МОГУТНОСТІ

ПІВНІЧНА АМЕРИКА: § 25
НАРОДЖЕННЯ
НОВОЇ ДЕРЖАВИ

■ А. Віллаертс. Корабель Ост-Індської компанії залишає порт. Бл. 1650 р.

подальшого посилення молоді буржуазії – цього прагнули противники перетворень. Запоруку свого успіху вони бачили в правлячій династії Стюартів. Корона всіляко підтримувала старе дворянство, надаючи йому монополні права на випуск того чи іншого товару. Але це перешкоджало вільній конкуренції, стримувало розвиток торгівлі й промисловості, сковувало ділову ініціативу буржуазії. Її невдоволення віджилим свій вік устроєм вилилось у форму релігійного протесту проти англіканської церкви.

Підприємці й нові дворяни набували дедалі більшої ваги в економічному житті. Вони не хотіли витрачати свої гроші на постійні внески в англіканську церкву і тому дедалі помітніше схилилися до пуританізму. Пуритани наполягали на очищенні церкви від дорогих обрядів і таїнств, від влади єпископів і церковних судів. Вони хотіли скасувати підпорядкування церкви королю і передати управління нею в руки виборних колегій. Як і інші протестанти, пуритани закликали віруючих до працьовитості й ощадливості. Свої чесноти вони підкреслювали навіть зовнішнім виглядом: вдягались у строгий темний одяг з білим комірцем, чоловіки коротко стриглися під горщик. Пуритани різко виступали проти всіляких розваг, навіть театру.

На початку XVII ст. у пуританізмі виділилися дві течії. **Пресвітеріани** вважали, що єпископів і священників необхідно змістити, а на чолі кожної общини віруючих поставити обраного на 1–2 роки старійшину-пресвітера. До цього крила належала верхівка джентрі й купецтва. Другу течію пуританізму складали **індепенденти** (від англ. – *незалежний*), які виступали проти втручання держави у справи релігії, за вільне самоврядування релігійних общин. Сюди входили середня й дрібна буржуазія, рядові городяни й селяни.

Монарх і парламент. У 1625 р. на англійський престол зійшов Карл I Стюарт (1625–1649). Як і його батько, Яків I, Карл не любив пуритан і виявляв віротерпимість до католиків. Одружившись із французькою принцесою, він навіть дозволив служити для неї в палаці католицькі меси. Це викликало в англійському суспільстві тривожні чутки про можливе повернення католицизму.

У зовнішній політиці перші Стюарти також нехтували інтересами англійської буржуазії. Вони шукали союзу з католицькими Іспанією та Францією, хоча саме ці країни робили все, аби перекрити шляхи англійській морській торгівлі. Негативне ставлення викликали й постійні побори Карла I. До того ж король не звертав уваги на парламент і наділяв важливими повноваженнями своїх придворних. Поступово монарх і парламент перетворювалися на два протидіючі центри. Навколо них гуртувалися ворожі одна одній сили.

У 1628 р. парламент склав «Петицію про право» – документ із переліком вимог незадоволених. Йшлося про захист приватної власності, прав і свобод англійців від свавілля корони й церкви, про заборону вводити нові податки без згоди парламенту. У відповідь Карл I розігнав парламент. Упродовж наступних одинадцяти років він правив одноособово, спираючись на своїх фаворитів – намісника Ірландії графа Страффорда та архієпископа Вільяма Лода. Перший, прозваний за свою жорстокість «чорним графом», викачував гроші з поневоленої Ірландії, а другий безжально переслідував пуритан. Чимало з останніх були змушені втекти з країни. Еміграція в Америку кількох десятків тисяч торговців і промисловців-пуритан викликала скорочення виробництва і масове безробіття в Англії. У країні ставало дедалі неспокійніше.

За таких умов загострилося становище в Шотландії. Ще з 1603 р. вона була пов'язана з Англією особистою унією: в обох країнах одночасно правили Стюарти. Шотландці прагнули повернути собі незалежність. Після спроби насильно ввести на їхній території порядки англіканської церкви вони почали в 1639 р. війну проти Англії. Для збирання коштів на її ведення Карлу I довелося скликати парламент. Попри очікування, депутати не дали королю дозволу на стягування нових податків. Усього після двох тижнів роботи Карл I розпустив парламент, названий через це «Коротким».

■ Антоніс ван Дейк. Подвійний портрет Карла I та його дружини Генрієтти-Марії. Бл. 1635 р.

Ведення затяжної війни вимагало чималих грошей. У 1640 р. король скликав новий парламент. Його депутати одразу висунули перед монархом ряд вимог і заявили, що не дозволять себе розігнати. Цей парламент пропрацював цілих 13 років і отримав назву «Довгий». Він передав Карлу I Велику ремонстрацію (протест) – звинувачення проти зловживань королівської влади. Початок діяльності Довгого парламенту став початком Англійської революції.

Недовзі парламент розпустив суди, створені для розправ з невдоволеними, і скасував незаконні податки. Він напівіс на арешті Страффорда і

Англійська революція

Території, підконтрольні парламенту на 1643 р.

Території, які перейшли під контроль парламенту впродовж 1643—1645 рр.

Території, що залишалися вірними королю

Місце вирішальної перемоги війська Кромвеля над військом Карла I у червні 1645 р.

Головна ставка Карла I

Район поширення руху левелерів у 1649 р.

Походи Кромвеля проти повсталих ірландців і шотландських прихильників Стюартів у 1649—1650 рр.

Повернення Карла II і відновлення монархії в Англії у 1660 р.

Лода за звинуваченням у «державній зраді». Під тиском багатотисячного натовпу, що прибув на підтримку парламенту, король віддав наказ про страту своїх фаворитів. Саме в ці дні на лондонських вулицях, у вирі бурхливих подій, народилися нові слова. Тих, хто підтримував короля, носив шовковий та оксамитовий одяг і довгі локони, назвали «кавалерами», а людей у простому пуританському одязі з короткою стрижкою – «круглоголовими».

Карл спробував заарештувати парламентських лідерів, але лондонці сховали їх. У супроводі загону з 400 воїнів король особисто прибув до парламенту з вимогою видати йому заколотників. Непокірні парламентарі відповіли відмовою. Тим часом вулиці Лондона знову заповнили озброєні, рішуче налаштовані натовпи. Нездатний ані вплинути на парламент, ані навести порядок у своїй столиці король залишив її. Він вирушив на північ країни – туди, де йому ще зберігали вірність, аби зібрати там військо. У серпні 1642 р. Карл I підняв свій бойовий прапор: так почалася війна проти парламенту. Перший мирний (парламентський) період англійської революції завершився. Вона вступила у свій другий етап – громадянську війну.

Громадянська війна. Парламент підтримували в основному жителі більш розвинених східних графств – купці й фінансисти, міські ремісники й торговці, джентрі й селяни. У його руках знаходилися флот і основні порти Англії, але парламентське ополчення складалося з розрізнених, погано навчених і слабо озброєних загонів.

На боці короля стояли знать, феодальне дворянство Півночі, англіканське духовенство. Його військо було набагато досвідченішим і краще підготовленим, ніж парламентські сили. Тому початок війни склався вдало для Карла I: він ледве не захопив Лондон. Успіхам короля сприяло й те, що парламентські генерали уникали рішучих дій, а сам парламент, де переважали пресвітеріани, намагався примиритися з королем і періодично вступав з ним у переговори. ІнDEPENDенти, як в армії, так і в парламенті, вимагали активізації бойових дій і рішучої перемоги над силами монархії. Протиріччя між ними та пресвітеріанами дедалі загострювались.

У цей складний момент лідером інDEPENDентів стає **Олівер Кромвель** (1599–1658).

Кромвель народився в сім'ї небагатого землевласника й отримав суворе пуританське виховання. Він закінчив міську школу, вивчав право в Лондоні і там одружився з дочкою багатого купця. Повернувшись додому, Кромвель став зразковим господарем, поважною й відомою людиною. Його обрали спочатку до Короткого, а згодом – і до Довгого парламенту.

З початком громадянської війни Кромвель вступив до парламентського війська. Із своїх земляків він набрав загін кавалеристів. Але перша ж поразка показала, що цих незграбних людей, учорашніх селян, важко назвати справжніми солдатами. Кромвель розумів: для перемоги над королем потрібне

Роберт Вулкер.
Кромвель

ПОДРОБИЦІ

зовсім інше військо – згуртоване й дієдатне. Він сформував загони з відважних і чесних пуритан, сам навчав їх військової справи. Кромвель особисто турбувався, щоб усі солдати були добре вдягнені, взуті та ситі; встановив залізну дисципліну. Він пішов на нечуваний для того часу крок – призначав на офіцерські посади не дворян, а хоробрих і здібних простолюдинів.

Найжахливіше враження на королівське військо справляло те, що перед початком битви солдати Кромвеля голосно співали релігійних псалмів. Грізний хор з двох тисяч чоловічих голосів приводив противника у трепет. За простий, але надійний металевий обладунок солдатів Кромвеля прозвали «залізнобокими».

Кромвель створив армію нового зразка – боєздатну, організовану, натхненну ідеалами свободи й справедливості. Це було перше в історії Англії регулярне військо. Воно почало перемагати кавалерів. 14 червня 1645 р. солдати Кромвеля знищили основні сили королівського війська в битві біля Нейзбі. Перевдягнений слугою Карл утік на північ і там здався в полон шотландцям. До рук парламенту потрапило королівське листування – документи, де Карл заявляв про свою готовність прийняти іноземну допомогу. Їх обнародування викликало в Лондоні вибух обурення: сам король виявився зрадником свого народу!

За велику суму шотландці видали Карла англійському парламенту. Військові дії тимчасово припинились. Перша громадянська війна закінчилась. Однак спокій не настав: конче загострилася політична боротьба між пресвітеріанами та індепендентами. В її перебігу виникла партія левелерів (урівнювачів).

Республіка і протекторат Кромвеля. Вождем левелерів став Джон Лілберн (1614–1657) – автор низки памфлетів (викривальних творів), у яких ішлося про надання всім людям рівних прав. Левелери вимагали скасування монархії і палати лордів, передачі верховної влади палаті общин і введення її відповідальності перед народом. Вони виступали також за широке виборче право, недоторканність приватної власності та вільне розпорядження нею. Під тиском левелерів у 1647 р. почався третій – демократичний – етап революції.

Спроби парламенту домовитися з королем, а також рішення про розпуск армії викликали протести по всій країні. Це змусило Кромвеля піти на розрив з пресвітеріанською більшістю парламенту і об'єднатися з військом. За його наказом загін кавалеристів захопив у полон короля, але Карлу вдалося втекти й укласти таємний союз із шотландцями. Невдовзі вони вторглися до Англії. Водночас країною прокотилася хвиля заколотів на підтримку короля. Навесні 1648 р. Кромвель із «залізнобокими» взявся до їх придушення. Почалася друга громадянська війна. Тривала вона недовго: прибічники короля вже не мали великого війська, тому повстали лише окремі загони. Наприкінці літа Кромвель остаточно розгромив і їх, і шотландців, а в грудні захопив Лондон.

Парламент знову почав переговори з королем. Виникла реальна загроза повернення Карла на трон. Кромвель діяв швидко й рішуче. Під його тиском з парламенту вигнали пресвітеріан, а потім провели суд над королем. Карла I звинуватили в державній зраді, розв'язуванні громадянської

війни і кровопролитті. Уперше в історії суд виніс смертний вирок правлячому монарху. Його стратили при величезному скупченні людей на площі перед королівським палацом.

19 травня 1649 р. парламент оголосив Англію республікою. На той час палату лордів уже скасували, парламент складався лише з палати общин. Замість королівської влади діяла Державна рада, куди входили лідери інDEPENDENTІВ і вище військове командування. Рада мала підпорядковуватися палаті общин, проте насправді вони обидві повністю залежали від Кромвеля та його найближчого оточення.

Для зміцнення республіки Кромвель вирішив розправитися з тими, хто в громадянській війні підтримував Карла I. З нещадною жорстокістю він завоював Ірландію. За декілька місяців «залізобокі» розорили й спустошили квітучу країну. Кращі землі переможених ірландців перейшли до англійців. Пограбування Ірландії перетворило революційне військо на загарбників, охоплених ненаситною жагою наживи. Далі Кромвель обрушив удар на Шотландію, яка оголосила сина Карла I королем Карлом II. Англійці повністю знищили шотландську армію, король втік на континент.

Кромвель тріумфатором повернувся до Лондона і силою розігнав парламент. 16 грудня 1653 р. він отримав довічну посаду лорда-протектора (захисника) Англії, Шотландії та Ірландії. До нього перейшли командування збройними силами і ведення зовнішньої політики. Без згоди протектора не дозволялося змінювати закони і вводити нові податки. По суті Кромвель встановив військову диктатуру. Третій етап революції завершився. На зміну республіці прийшов протекторат Кромвеля.

Майже десять років Кромвель управляв Англією, спираючись на армію. Він розділив територію країни на 11 округів і поставив на чолі кожного повновладних генералів. Під їхнім наглядом знаходилось навіть приватне життя населення. Англія перетворилася на похмуру мовчазну країну, де панувала атмосфера підозри, наклепів і доносів. Кромвель повністю захопив владу у свої руки і фактично правив Англією як некоронований монарх.

Лорд-протектор проводив успішну зовнішню й колоніальну політику. Він уклав вигідний мир з Голландією, підписав торговий договір зі Швецією, захопив острів Ямаїку. Але розв'язати складні внутрішні проблеми Кромвель не зміг. Утримання армії і флоту поглинало величезні кошти. Торгівля і ремесла знаходились у плачевному стані. Безробіття і зубожіння народу досягли небувалих розмірів. Режим протекторату ставав непопулярним, в Англії наростало народне невдоволення.

Реставрація монархії. У 1658 р. Кромвель помер. Влада перейшла до його сина Річарда – людини слабкої і нерішучої. Він не справлявся з управлінням країною і був позбавлений влади. Терміново скликаний парламент прийняв рішення про поновлення монархії і призвав на трон сина страченого монарха – **Карла II Стюарта (1660–1685)**. Новий король залишив Францію, де перебував в еміграції, і урочисто в'їхав до Лондона. Так відбулася реставрація – поновлення на престолі династії Стюартів.

Карл II пообіцяв не карати учасників революції, не відбирати захоплені в ході громадянських війн землі, забезпечити свободу віросповідання. Ледве отримавши корону, він порушив своє слово. Почалися розправи з діячами революції, переслідування пресвітеріанських священників, повернення землі колишнім власникам. Однак правити країною по-старому було

В'їзд короля Карла II Стюарта у Вайтхолл. XVII ст.

Яків II. Гравюра. 1688 р.

вже неможливо: у парламенті засідали представники буржуазії і нового дворянства, які контролювали дії короля. До того ж всередині парламенту склалися дві політичні партії – **торі** і **віги**. Торі підтримували королівську владу, відстоювали непорушність королівських прав і непохитність існуючого порядку. Віги захищали парламент, виступали за зміни в економіці, державному і церковному устрої. Торі виражали інтереси аристократії і крупних землевласників, а віги – нового дворянства, купецтва та фінансистів. Між ними постійно точилася гостра політична боротьба.

Ситуація погіршилася, коли після смерті Карла на престол зійшов його брат, католик **Яків II** (1685–1688). Він прагнув правити самовладно і не бажав слухати порад парламенту. Як і покійний брат, Яків II постійно отримував гроші від французького короля Людовіка XIV і навіть обіцяв йому відновити в Англії католицизм. Така поведінка короля переповнила

чашу терпіння. Партії торі та вігів об'єдналися, щоб позбавити Якова II престолу. Натомість було вирішено запросити на трон чоловіка його старшої дочки Марії – статхаудера (правителя) Голландії протестанта **Вільгельма II Оранського** (1689–1702).

«Славна революція» і утвердження конституційної монархії. На пропозицію депутатів Вільгельм відповів згодою. Він запевнив їх, що вирушає до Англії, маючи на меті захистити «протестантську релігію, власність і вільний парламент». Восени 1688 р. з 15-тисячним військом Вільгельм висадився на англійський берег і взяв курс на Лондон. Королівські загони перейшли на його бік. Покинутий усіма, Яків II із сім'єю втік до Франції. Вільгельм Оранський

цьому не перешкоджав. Він вступив у Лондон і був проголошений королем Англії. Так відбувся безкровний державний переворот – «Славна революція». Свою назву вона отримала на противагу кривавій революції середини XVII ст.

«Славна революція» поклала край віковій боротьбі між королем і парламентом, покінчила з абсолютизмом і означала утвердження в Англії конституційної монархії. Відтепер головну роль відігравав парламент, наділений правом видавати закони. Монарху дозволялося лише «царювати, але не правити». Цей порядок закріпив «Білль (закон) про права», який заборонив королю видавати закони, збирати податки й скликати військо без згоди парламенту. У документі підкреслювалося, що народ має право скинути негідного короля і посадити на його місце іншого. Парламент здобув перемогу над королем.

1689 р. Із «Білля про права»

Духовні й світські лорди та общини... які зібралися сьогодні як повні та вільні представництва цього народу... заявляють для відновлення й підтвердження своїх древніх прав і вільностей таке:

1. Що намагання тільки королівським повелінням, без згоди парламенту, призупиняти закони чи виконання законів є незаконним.

4. Що стягування поборів на користь і в розпорядження корони... без згоди парламенту... незаконне.

6. Що набір і утримання постійного війська в межах королівства в мирний час на кшталт, ніж за згодою парламенту, суперечить законам...

8. Що вибори в члени парламенту мають бути вільними.

9. Що свобода слова, дебатів і всього того, що відбувається в парламенті, не може бути приводом для переслідування.

13. І що для припинення всіляких зловживань і для покращання, зміцнення та охорони законів, парламент необхідно скликати досить часто.

Змінився й порядок престолонаслідування. Син Якова II, затятий католик, який перебував в еміграції у Франції, був позбавлений права наслідувати англійську корону. Після смерті Вільгельма на трон зійшла молодша дочка Якова II – королева Анна (1702–1714), хвороблива, недалекого розуму жінка. Основною подією її правління стала участь Англії у війні за іспанську спадщину (1702–1713). Цей кривавий конфлікт спалахнув між європейськими державами після смерті бездітного іспанського короля Карла II за право володіти Іспанією та її колоніями.

Беручи в ньому участь, Англія мала на меті знищити торгіву й морську могутність Франції. Успішні бойові дії стали запорукою досягнення цієї мети. За умовами Утрехтського миру 1713 р. Англія отримала Гібралтар – ключ до панування в Середземному морі. Вона приєднала також французькі володіння в Америці – землі навколо Гудзонової за-

М. Дейл. Анна Стюарт

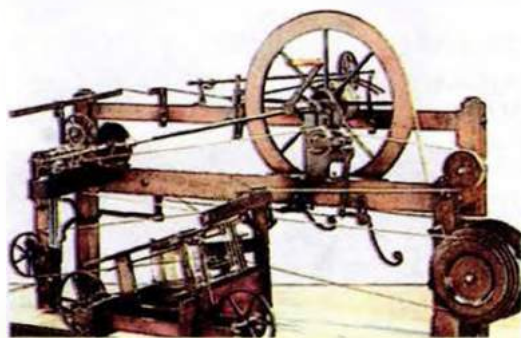

токи. Крім того, до Англії повністю перейшло право постачати негрів-рабів в іспанські колонії в Америці, що стало джерелом величезних прибутків для буржуазії.

Перемога над Францією забезпечила Англії панівне становище на морі. Це, у свою чергу, дозволило їй зробити перші кроки на шляху до створення Британської імперії. За правління королеви Анни відбулося об'єднання Англії із Шотландією та Ірландією. З 1707 р. нове державне утворення стали називати **Об'єднане Королівство Велика Британія**.

Наступником Анни на англійському престолі став **Георг I** з німецької династії Ганноверів – правнук Якова I. Він навіть не говорив англійською і мало цікавився державними справами. Поступово склався порядок, коли король мусив призначати міністрів з партії, яка переважала в парламенті. Такий уряд ніс відповідальність перед парламентом, а не перед королем. За Георга I Англією управляли міністри з партії вігів. Після приходу до влади **Георга III**, упродовж його майже 60-річного перебування на троні, правлячою партією залишалися торі. В Англії утвердилася парламентська, або конституційна, монархія.

Початок промислового перевороту. Впродовж XVI–XVIII ст. в Англії внаслідок обгороджувань практично зникли селяни-землевласники і майже вся земля опинилась у руках лендлордів. Вони віддавали її в довгострокову оренду фермерам і підприємцям. Ті використовували працю найманих робітників – учорашніх селян, позбавлених землі та згодних найматися на роботу за будь-яку платню. Так в Англії був здійснений аграрний переворот.

Ручна прядильна машина

Він підготував ґрунт для промислового перевороту – винайдення й широкого впровадження у виробництво машин, здатних замінити ручну працю. При цьому мануфактури поступалися місцем фабрикам, на яких праця була майже повністю механізована. Почався промисловий переворот у найстарішій галузі англійської промисловості – текстильному виробництві.

Ще з XVII ст. серйозним конкурентом англійських тканин стали красиві й дешеві

індійські ситці. Вони мали широкий попит на Британських островах, їх звіз постійно зростав. Відповідно купівля англійських тканин падала, і місцеві текстильники втрачали заробітки. Уряд неодноразово намагався зупинити чи хоча б обмежити постачання індійських ситців, проте без особливого успіху. Тканини все одно потрапляли до Англії, але вже контрабандним шляхом. Через безвихідь англійські ткачі йшли часом на шокуючі кроки: прямо на вулицях вони рвали на жінках сукні, пошиті з яскравого індійського ситцю.

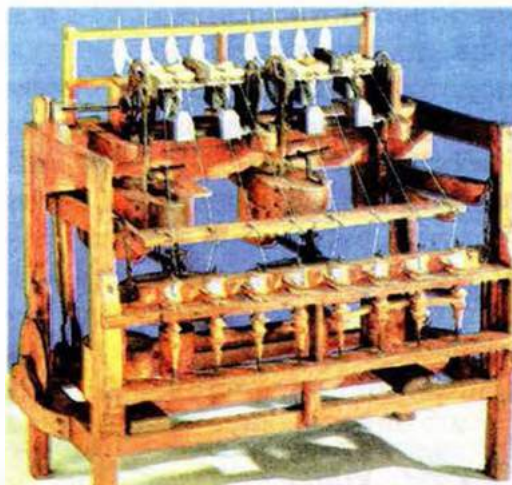
Згодом англійці зрозуміли, що витримати конкуренцію їм вдасться, лише збільшивши випуск власних тканин і зробивши їх дешевшими. Першим кроком на шляху до цієї мети став винахід ткача і механіка Джона Кея – рухливий човник. Він приводився у рух пружиною, рухався удвічі швидше і дозволив помітно прискорити виробництво. Тепер ткачам потрібно було більше пряжі, тобто виникла потреба у створенні потужнішої

прядильної машини. У 1765 р. тесля і ткач Джеймс Х'аргрівс виготовив механічну прядку «Дженні» (майстер назвав її так на честь своєї дочки), за допомогою якої один робітник міг приводити в рух 18–20 веретен. Колишній перукар і спритний ділок Річард Аркрайт привласнив чужий винахід і вдало його використав – пристосував до «Дженні» водяне колесо.

Більше того, в 1771 р. енергійний Аркрайт побудував спеціальну будівлю для своїх машин – першу в Англії фабрику. Через кілька років на ній вже працювали сотні машин і робітників. Невдовзі по всій Північній Англії, де безліч стрімких гірських річок забезпечували безперебійний рух водяних коліс, височіли 4–5-поверхові цегляні фабрики.

Прядильна машина Р. Аркрайта.
Модель

Розвиток і перші наслідки промислового перевороту. Винаходи слідували один за одним і здійснювалися не лише в текстильному виробництві. Важливі зміни відбувалися також в інших галузях промисловості. Колосальні наслідки для розвитку фабричного виробництва мала поява парового двигуна. На відміну від водяного, залежного виключно від енергії річок, паровий двигун можна було використовувати де завгодно. Створив його шотландець Джеймс Ватт. Він витратив 20 років на вдосконалення своєї парової машини, поки до 1784 р. не зробив її надійною у використанні. Застосування парового двигуна привело до широкого розповсюдження фабрик.

Парова машина працювала на вугіллі і це дало поштовх посиленому розвитку вугільної промисловості. Металургія теж перейшла на використання кам'яного вугілля. Плавити залізо, як раніше, на деревному вугіллі ставало дедалі складніше, тому що великі лісові масиви було вже знищено. Нестача палива гальмувала розвиток металургії і змушувала Англію ввозити метал з-за кордону. Тепер ситуація цілком змінилася: Англія стала виробляти багато якісного металу і сама продавала його в інші країни. А головне – збільшення виплавки металу дозволило розширити випуск машин. Подальші технічні винаходи сприяли не тільки росту виробництва металів, а й дозволили зробити їх дешевшими.

Промисловий переворот і зміни в галузі виробництва вимагали вдосконалення транспорту і шляхів сполучення. Англія довго потерпала від жахливих доріг: там, де закінчувалася вибоїна, починалась яма, а часті дощі взагалі перетворювали їх на непрохідні болота. Тим часом величезні маси вугілля, заліза, бавовни та іншої сировини треба було доставляти від копалень та портів на фабрики. Готова продукція також чекала відправки на далекі ринки. Перевезення належало зробити надійним і дешевим. Розв'язати цю проблему взявся Джон Меткар – «Сліпий Джек». Шестирічним хлопчиком він захворів на віспу і втратив зір, але, ставши дорослим, навчився прекрасно орієнтуватись і знаходити найкращі напрями для прокладання шляхів. Саме Меткар першим зробив опуклу дорогу і проклав уздовж неї канами для стоку води. Такі дороги служили увесь рік.

Зовсім не всі вони могли довго витримувати постійне транспортування важких вантажів. До того ж перевезення суходелом коштувало досить дорого. Вихід знайшли в прокладанні каналів. Невдовзі їх мережа покрила всю країну. Канали дозволяли легко й дешево перевозити великі маси вугілля, металів та інших особливо громіздких товарів.

Широке застосування машин викликало зниження заробітної плати. Частина робітників взагалі втратила роботу. Умови праці були дуже важкими. Робочий день тривав 14–18 годин. Хазяї охоче використовували працю жінок і дітей, яким платили вдвічі чи тричі менше, ніж чоловікам. Урядові закони насаджували на фабриках сувору дисципліну, жорстоко карали за найменші порушення. Усе це викликало тривогу в робітничому середовищі.

Документ

XVIII ст. Із статті про умови праці на фабриці в місті Манчестері

Бавовняні фабрики розміщені у великих будинках і влаштовані так, щоб у них можна було розмістити якомога більше людей. Аби не залишити невикористаного місця, фабрики будуються в кілька поверхів, переважно невисоких. Більшість приміщень заставлена машинами... Через специфічний характер промисловості в повітрі постійно літає бавовняний пил, який у з'єднанні з маслом... дає особливо неприємний запах...

Число працюючих на фабриці залежить від її розмірів. На одній фабриці... працювало кілька сотень чоловік. Фабрики часто працюють день і ніч. Для цього використовується багато свічок, але майже нічого не робиться для вентиляції, через що постійно бракує свіжого повітря... Яких наслідків можна чекати від таких згубних умов?

XVIII ст. Із протоколу засідань палати обшин про скаргу чесальників вовни графства Девоншир

Чесальники вовни просять дозволу вказати палаті на те, що винайдення і застосування машини для розчісування вовни страшенно зменшує попит на працю, змушує їх серйозно і справедливо побоюватися того, що невдовзі вони самі разом зі своїми сім'ями перетворяться на безкорисний і важкий тягар для держави. Вони вважають, що одна лише машина за допомогою одного дорослого робітника і чотирьох чи п'яти дітей може зробити таку саму роботу, яку виконують 30 чоловік звичайним ручним способом... Що машини, на які вони скаржаться, швидко множаться в усьому королівстві, згубні результати чого вже досить відчутні для них, оскільки багатьом з них уже бракує роботи та їжі. Вони з глибоким засмученням і страхом чекають на... повну вбогість та збідніння, коли 50 тисяч чесальників разом зі своїми нещасними сім'ями будуть змушені просити допомоги...

Усе частіше невдоволення фабричних робітників випліскувалося в бунт проти машин. Вони вривалися на фабрики, ламали ненависні верстати, а інколи спалювали й самі фабричні будинки. Таких людей називали луддитами за іменем Неда Лудда – юнака, який начебто першим розбив в'язальні верстати на панчішній фабриці. Підприємці зазнавали від руйнівних дій великих збитків і вимагали від уряду захисту. Парламент прийняв закон про смертну кару за псування машин. Нерідко для розправ з луддитами використовували військові загони.

Відчайдушні дії луддитів не могли зупинити успішної ходи промислового перевороту. Його основні наслідки стануть цілком очевидними лише

в XIX ст., але в XVIII ст. виявилось головне – перевага машинного виробництва над мануфактурою, машинної праці над ручною. Промисловий переворот створив економічний фундамент для нового буржуазного суспільства, став одним із найважливіших проявів кризи «старого порядку». Англійські винаходи швидко проникли в інші країни. На межі XVIII–XIX ст. виник постійний потяг до технічного оновлення – модернізації.

1. Які зміни відбувалися в англійському господарстві на межі XVI–XVII ст.?
2. Що приваблювало англійську буржуазію в пуританізмі й не влаштовувало в англіканській церкві?
3. Чому парламентське військо на початку громадянської війни діяло невдало, а потім стало перемагати?
4. Коли і з яких причин відбувся перелом у громадянській війні? З якою подією пов'язаний його початок?
5. Що дає підстави вважати протекторат Кромвеля воєнною диктатурою?
6. Чим відрізнялася реставрована монархія від дореволюційної?
7. Чи правильно називати державний переворот 1688 р. «Славною революцією»?
8. Якими були наслідки аграрного перевороту? Чому вважається, що він підготував ґрунт для промислового перевороту? Чи можна обмежувати промисловий переворот лише технічними нововведеннями?

ЗАВДАННЯ

1. Спробуйте оцінити діяльність Кромвеля як правителя Англії. Що в ній переважало – позитивні чи негативні моменти?
2. На основі уривка з «Білля про права» охарактеризуйте конституційну монархію. Чому її називають також «парламентською»?
3. Використовуючи матеріали підручника, складіть таблицю «Основні винаходи початкового періоду промислового перевороту».

Винахід	Рік	Ім'я винахідника	Значення винаходу

4. Спираючись на наведені в підручнику документи, охарактеризуйте умови праці фабричних робітників. У чому вони бачили причини своїх бідувань? Чи дозволяють повідомлення документів припустити, що луддистський рух виник не випадково? Як ви думаєте: могли дії луддитів перешкодити подальшому розвитку промислового перевороту?

§21. ФРАНЦІЯ В ЗЕНІТІ МОГУТНОСТІ

Король-сонце Людовік XIV. Вийшовши переможницею з Тридцятилітньої війни, Франція в другій половині XVII ст. перетворилася на одну з найсильніших держав Європи. Після смерті Людовіка XIII королем став його п'ятирічний син, Людовік XIV (1643–1715), а королевою-регентшею –

■ *Гіацинт Ріго. Людовік XIV. 1701 р.*

мати малолітнього монарха, Анна Австрійська. Фактично влада опинилася в руках її всесильного фаворита, першого міністра, кардинала **Джюліо Мазаріні**. Талановитий дипломат, він проводив непопулярну серед французів внутрішню політику, що призвело до громадянської війни – **Фронди**. Покінчивши з нею, французький абсолютизм вступив у свою найблиску добу, пов'язану з ім'ям Людовіка XIV.

Французький монарх був переконаний у божественному походженні королівської влади і впевнений в її безмежності. Ще в 17-річному віці він висловив це в знаменитій фразі, адресованій непокірним членам верховного суду: «Ви думали, панове, що держава – це ви? Держава – це я!»

ПОДРОБИЦІ

Прозвання Король-сонце виникло вперше, коли 15-річний Людовік станцював в одному з придворних балетів партію «Сонця, що розганяє темряву». Воно швидко і міцно злилося з іменем монарха, який, ставши дорослою людиною, свідомо заохочував живописців та скульпторів зображувати його у вигляді міфічного Аполлона – бога сонця.

Ідею власної величі Людовік XIV втілював у Версалі – грандіозному палацовому ансамблі, розташованому поблизу Парижа. Творіння кращих архітекторів та садівників, Версаль вражав чіткістю й вишуканістю форм, ідеальною впорядкованістю парку. Він став небаченим доти символом королівської могутності, взірцем для всіх монархів Європи. Людовік переніс сюди свою резиденцію, перетворивши королівський двір на центр політичного й громадського життя Франції.

Король завжди тримався просто й ввічливо: він кланявся в палаці навіть покоївкам. Разом з тим саме за правління Людовіка XIV виник пишний і строгий придворний церемоніал, покликаний звеличувати особу короля. Кожний його крок – від ранішнього пробудження та вдягання до вечірнього відходу до сну – перетворювався на складне ритуальне дійство, за яким шанобливо спостерігали численні придворні. Людовік створив справжній культ монарха. В Європі не було двору, який би не прагнув копіювати цей стиль придворного життя.

Король вникав в усі деталі державного управління і міцно тримав у своїх руках важелі влади. Що б не пропонували його міністри, останнє й остаточне слово завжди залишалося за Людовіком. Існувала лише одна людина, без з'ясування думки якої король не приймав жодного важливого рішення, – міністр фінансів **Жан Батіст Кольбєр** (1619–1683).

Хранитель королівської скарбниці. Кольберу було прекрасно відомо, що сила держави залежить від стану фінансів, які, у свою чергу, тісно пов'язані з економікою. Тому міністр постійно приділяв увагу промислового розвитку країни, всіляко заохочував французьких підприємців і ко-

Клод Лефевр. Жан Батіст Кольбер

Шарль Лебрен. Заснування Академії наук Людовіком XIV. XVII ст.

мерсантів. З його ініціативи мануфактури отримували кредити і податкові пільги. Вони швидко зайняли пануючі позиції на внутрішньому ринку. Якість національних товарів покращилась, що забезпечило їм вихід на європейські ринки. Повсюди високо цінувалися виготовлені у Франції шовкові тканини, гобелени, мереживо. Водночас, захищаючи французький ринок від іноземної конкуренції, Кольбер увів високі мита на іноземні товари. Їх надходження до Франції різко впало. Свою політику – протекціонізм – Кольбер здійснював майстерно та впевнено.

Улюбленим дітищем Кольбера був флот, на потреби якого міністр ніколи не шкодував коштів. І зміни на ньому відбулися просто разючі: з трьох кораблів та шести галер французький флот зріс до 270 кораблів і 60 галер.

Шарль Лебрен. Людовік XIV відвідує «Готель гобеленів». XVII ст.

Кольбер мав на меті знищити морське переважання головних торгових суперниць Франції – Голландії та Англії і забезпечити їй першість на морях. Тому він завжди знаходив кошти для будівництва торгових суден. У Франції виникли потужні торгові компанії: Ост-Індська вела справи на території сучасної Індонезії, а Вест-Індська – в Америці. Вони торгували всім – від цукру до рабів, але так і не змогли потіснити Голландію в міжнародній торгівлі. План Кольбера провалився, однак його політика благотворно вплинула на стан французької економіки.

Документ

XVII ст. Жан Батіст Кольбер. З «Листів, спогадів і настанов»

Крім тих вигод, які само по собі могло б принести надходження в Королівство великих грошових коштів, ми б завдяки мануфактурам забезпечили хлібом на-сущним мільйон простого люду, який животіє нині через відсутність занять. Звідси ж виникне багато роботи й морякам, і морським портам, а... значне зростання числа кораблів ще більше посилить велич і могутність держави. Ось такими, на мій розсуд, є цілі, якими належало б керуватися королю в необмеженому його царюванні, в доброті та любові його до народу...

Якщо до природної могутності Франції король зможе приєднати силу, яку дають промисловість і торгівля... то велич і могутність короля зростуть до небувалих розмірів.

Глобус. Франція. XVII ст.

Війни Людовіка і європейські держави. За правління Людовіка XIV його армія не залишала поле битви впродовж 30 років. Претендуючи на роль «загальноєвропейського монарха», король проводив політику територіальних загарбань. Без будь-яких підстав французькі війська захопили вільне місто Страсбург. Це викликало в європейських країнах хвилю обурення.

Ситуація загострилася в 1685 р., коли Людовік скасував Нантський едикт. Гугенотів почали переслідувати: їхні храми руйнували, пасторів виганяли, школи закривали. Самих гугенотів силою змушували переходити в католицтво. У такий спосіб Людовік сподівався встановити у своїй державі релігійну єдність, але результат виявився зовсім іншим. Близько 200 тис. гугенотів, переважно досвідчених ремісників та комерсантів, покинули Францію. Вони знайшли притулок у сусідніх протестантських країнах і в Новому Світі, куди не тільки вивезли величезні кошти, а й секрети свого ремесла. Масовий вихід гугенотів завдав відчутного удару французькій економіці.

На агресивну політику Людовіка Європа відповіла створенням антифранцузької коаліції. Зіткнення між сторонами ставало неминучим, а необхідний привід, як завжди, знайшовся.

У 1700 р., не залишивши прямих спадкоємців, помер король Іспанії Карл II. Він заповів свій трон онуку Людовіка XIV за умови, що іспанська і французька корони ніколи не з'єднаються в одних руках. Проте Людовік не збирався дотримуватися цього застереження. Як тільки його онук був оголошений в Іспанії королем Філіппом V, Людовік заявив: «Піренеїв більше не існує!» Адже в Іспанії і Франції тепер правила одна династія – Бурбони, власники велетенських володінь.

Надмірне посилення Франції викликало загальноєвропейську війну за іспанську спадщину. Вона супроводжувалася важкими поразками Франції, тому мир, підписаний у Версалі після її закінчення, не випадково вважали «рятівним». За його умовами іспанський престол зберігся за Філіппом V, але йому довелося відмовитися від спадкоємних прав на французьку корону. Переважанню Франції в Європі, що встановилося після Тридцятилітньої війни, було покладено край.

Ця війна виявилась останньою для Людовіка XIV. Невдовзі після її закінчення король, який правив у Франції майже три чверті століття, пішов із життя. Він не був ані великим політиком, ані великим полководцем, проте саме за Людовіка XIV у Франції остаточно припинилися міжусобиці й було завершено формування держави. Правління Короля-сонце ознаменувалося також створенням справжніх шедеврів у сфері культури.

Французький класицизм. Символом культури Франції став новий художній стиль – класицизм (від лат. – *зразковий*). Точніше ця назва означає – «заснований на класиці», тобто на творах, визнаних вершиною досконалості. Такими для митців класицизму були пам'ятки античності та мистецтва Відродження. Ідеалом, гідним наслідування, вони вважали насамперед сюжети з античної міфології та історії. Класицизм утвердився у Франції в середині XVII ст., коли абсолютна монархія досягла розквіту. Мистецтво тоді цінувалося дуже високо, держава заохочувала митців, але намагалася змусити їх служити своїм інтересам.

Головне гасло класицизму – «Розум і порядок в усьому». Його теоретики були переконані, що основу краси в мистецтві закладають чіткі правила. Їх треба неухильно дотримуватись,

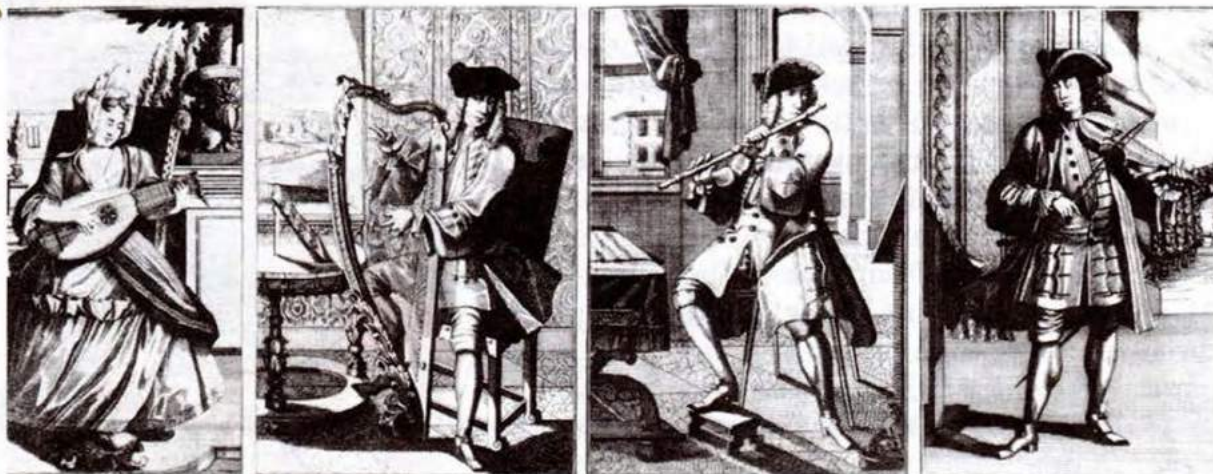

Аудієнція папського посла у Людовіка XIV. Літографія

Жан Нокре. Людовік XIV в образі Юпітера. Бл. 1670 р.

Музичний театр. 1740 р.

П'єр Корнель

Жан Расін

відкинувши все фантастичне й неправдоподібне. Кожний жанр, кожний витвір мистецтва необхідно створювати за певними законами, не виходячи за їх межі. Вищі досягнення класицизму пов'язані з театром. Першорядна роль відводилася драматургії. Вона мала спиратися на правило трьох єдностей – часу, місця та дії. Усі події класичної п'єси повинні були вкладатися в одну добу, відбуватися в одному місці й розвиватися в рамках лише однієї сюжетної лінії з невеликою кількістю персонажів. У театрі виникла певна система інтонацій і жестів. Актори піднесено декламували, зображувані ними герої і героїні мусили завжди залишатися величними.

Біля витоків театру, побудованого на цих принципах, стояв **П'єр Корнель** (1606–1684). У своїх трагедіях на історичні сюжети («Сід», «Горацій») він зобразив героїв, вірних громадянському обов'язку і служінню на благо держави. Іншим видатним драматургом епохи класицизму був **Жан Расін** (1639–1699). Основу його творів («Андромаха», «Федра») складали античні сюжети, герої яких завжди приносили свої сильні почуття в жертву існуючим законам.

Репертуар французького театру доби класицизму включав також комедії. Творцем їх став **Жан Батіст Мольєр** (1622–1673). Він тісно поєднав у своїх п'єсах комічне й трагічне, висміював

■ Мольєр

■ Мольєр у ролі комічного модника в спектаклі

вади тогочасного суспільства: нахабне лицемірство священиків («Тартюф»), безглузде прагнення розбагатілого буржуа бути подібним до дворянина («Міщанин-шляхтич»), дурість і жадібність («Витівки Скапена»).

Вершиною французького класицизму в живопису стала творчість **Ніколя Пуссена** (1594–1665). Більшу частину життя художник, надзвичайно освічена людина, працював в Італії. Сюжети його картин переважно навіяні античними образами та мають літературну основу («Танкрет і Ермінія», «Аркадські пастухи»). Чимало полотен – це пейзажі, завжди населені міфологічними й біблійними героями («Пейзаж з Геркулесом», цикл «Чотири пори року»). Пуссен оспівував могутній розум, прекрасний світ і досконалих героїв, вірних своєму громадянському обов'язку.

Втіленням нового стилю в архітектурі став Версаль – плід спільної праці численних архітекторів, скульпторів і садівників. Глибокий шанувальник класицизму Людовік XIV запросив їх для створення ансамблю, покликаного прославляти монархію. У королівській резиденції класична архітектура поєдналася з розкішним інтер'єром – медальйонами, арками й колонами, виготовленими з бронзи, мармуру й цінних порід деревини, а також із художнім розписом стін і склепінь, скульптурою й меблями, ландшафтом і парком.

Версальський парк розкинувся на три кілометри. Проте його легко оглянути завдяки строгій впорядкованості. Кущі акуратно підстрижені, алеї перетинаються під прямими кутами, квітники утворюють правильні геометричні фігури, басейни мають дзеркально гладку поверхню. Такий парк отримав назву регулярний, або французький.

Творці класицизму вірили, що мета мистецтва полягає в перетворенні світу й людини, у втіленні ідеалів краси в життя. Однак на службі монархії новий стиль дедалі більше набував ознак пишної і холодної урочистості.

■ П'єр Патель. Вигляд Версальського палацу з дороги на Париж

Інші європейські країни відчули на собі його вплив, але в цілому зберегли в XVII ст. вірність бароко.

1. Яку ідею вкладав Людовік XIV у побудову Версалю? Чи вдалося йому досягти своєї мети?
2. Чого прагнув Людовік XIV, скасовуючи Нантський едикт? Чи відповідав реальний результат планам короля?
3. Що мав на увазі Людовік XIV, коли після оголошення його онука іспанським королем Філіппом V заявив: «Піренеїв більше не існує»?
4. У чому полягали особливості класицизму? Чому він виник саме у Франції і саме в середині XVII ст.?

ЗАВДАННЯ

1. На основі наведеного уривка з документа, спробуйте з'ясувати: що, на переконання Жана Батіста Кольбера, становило основу могутності держави. Чому таке велике значення французький міністр надавав будівництву флоту і якої мети прагнув цим досягти? Проводячи свою політику, Кольбер дбав лише про велич короля чи думав також про потреби простого народу? Свої міркування обґрунтуйте.
2. Використовуючи додаткову літературу, підготуйте повідомлення про творчість одного з видатних представників французького класицизму.

Торжество знань і витoki Просвітництва. На межі XVII–XVIII ст. в Європі склалася нова ідейна течія – **Просвітництво**. Його поява була підготовлена змінами в умовах життя, які відбувалися під впливом розвитку

капіталізму, природничо-наукового перевороту й поширення **раціоналізму** – віри в безмежні можливості людського розуму.

XVIII ст. увійшло в історію як доба Просвітництва – епоха змін і оновлення. Вони зачіпали не якусь одну, а різні боки життя – релігію і політику, освіту й виховання, культуру й мистецтво, науку й техніку. Ідеалами Просвітництва стали мир, ненасильство, віротерпимість, критичне ставлення до авторитетів (вільнодумство), свобода, добробут і щастя людей. Вони поширилися не лише в Європі, а й у Новому Світі і мали інтернаціональний характер. Разом з тим у кожній країні Просвітництво зберігало свої особливості.

Порівняно з неспокійним, наповненим війнами XVII ст., доба Просвітництва була відзначена певною політичною стабільністю, ростом економіки, покращанням побутових умов, культурними досягненнями. Ці позитивні зрушення дозволяли сподіватися: життя людини можна змінити на краще. Мислителі тієї епохи – просвітителі – вірили в «природне світло розуму». На їхню думку, людина, як істота розумна, покликана перебудувати суспільство на розумних засадах, варто лише використати закладені в кожному здібності. Для цього людей необхідно виховувати і освічувати, а в суспільстві поширювати корисні знання і наукові відкриття. На переконання просвітителів, тільки за допомогою знань можна було досягти добробуту й процвітання.

XVIII ст. європейської історії не випадково називають «добою розуму». Віра в силу знань, у досягнення науки й техніки дала поштовх для виникнення ідеї прогресу – неухильного просування людства вперед.

Головні ідеї Просвітництва народилися в Англії. У XVII ст. вона помітно випередила більшість європейських країн в історичному розвитку і стала своєрідним зразком суспільного прогресу. Основи англійського Просвітництва заклав видатний мислитель **Джон Локк** (1632–1704). Він стверджував, що від народження всі люди створені рівними, а тому мають природні права на життя, свободу і власність. Для забезпечення і захисту цих прав люди добровільно укладають між собою суспільний договір, який слугує підґрунтям для створення держави і виникнення державної влади. У разі порушення державною владою суспільного договору і зазіхання з її боку на особисту свободу і власність підданих, народ має законне право змінити таку владу.

Джон Локк. Бл. 1680 р.

Противник абсолютизму, Локк у період реставрації Стюартів був змушений емігрувати до Голландії і повернувся на батьківщину тільки після встановлення конституційної монархії. Не дивно, що він замислювався над тим, як уникнути надмірного посилення державної влади. Так виникла ідея про її поділ: законодавча влада мала надаватися представницькому органу – парламенту, а виконавча – монарху і уряду. Особливу роль відводив Локк дотриманню принципу законності. Він стверджував, що «для

жодної людини, яка знаходиться в громадянському суспільстві, не може бути зроблено винятку із законів цього суспільства».

■ Шарль Луї де Монтеск'є

щоб кожна з них могла реально служити протипагою іншій. Цей принцип Монтеск'є вважав вирішальним у справі забезпечення законності.

■ Вольтер

Французьке Просвітництво і Вольтер.

Найчисленніше коло талановитих просвітителів склалося у Франції. Завдяки їм країна перетворилася на центр європейського інтелектуального життя. Звідси дух Просвітництва поширився по всій Європі. Одним із засновників французького Просвітництва був **Шарль Монтеск'є** (1689–1755). Він критикував французький абсолютизм і з повагою ставився до англійської конституційної монархії. Услід за Локком Монтеск'є розробляв теорію поділу влади. У творі «Про дух законів» він першим висловився за необхідність розмежувати законодавчу (парламент), виконавчу (монархія) і судову форми влади з тим,

Найпомітніша постать французького Просвітництва – **Марі Франсуа Аруе**, більш відомий під псевдонімом **Вольтер** (1694–1778). Різнобічно талановита людина, він був філософом, істориком, письменником. За свої переконання і сатиричні твори зазнав переслідувань, перебував в ув'язненні в Бастилії, а потім у засланні. Два з лишком роки, проведені в Англії, укріпили прихильність Вольтера до політичної свободи та релігійної терпимості. Усі освічені люди Європи знали його заклик: «Роздавіть гадину!», спрямований проти могутності католицької церкви. Проте критика церкви не заважала Вольтеру залишатися щирим християнином. Він вважав релігію опорою моралі, необхідною для суспільства, але водночас рішуче виступав за свободу віросповідання і прославляв ідею віротерпимості.

Вольтер ніколи не залишався байдужим до несправедливості. Широку популярність набули його публічні виступи на захист безневинно засуджених. Він викликав повагу в деяких з європейських монархів. Російська імператриця Катерина II і прусський король Фрідріх II, прагнучи виглядати «освіченими правителями», листувалися з Вольтером. Він мав настільки сильний вплив на сучасників, що XVIII ст. й тепер нерідко називають «добою Вольтера». Масове захоплення творами «великого дотепника» зробило його ім'я символом епохи, дало назву ідейній течії європейського

масштабу – «вольтер'янству». Він цілком заслужив надпису, залишеного нащадками на його могилі: «Поет, історик і філософ, який возвеличив людський розум і навчив його бути вільним».

Енциклопедія. Справжнім шедевром епохи Просвітництва стала «Енциклопедія, або Тлумачний словник наук, мистецтв і ремесел». Її перший том вийшов у 1751 р. з-під пера двох авторів – філософа **Дені Дідро** (1713–1784) і математика **Жана Д'Аламбера** (1717–1783). Вони вірили, що знання й освіта здатні перетворити світ, а тому прагнули донести до читача найновішу інформацію про стан науки, мистецтва та розвиток ремесел.

На запрошення Дідро і Д'Аламбера статті для «Енциклопедії» писали справжні знавці своєї справи – відомі вчені та письменники. Чимало з них висловлювали надто сміливі судження, через що видавців звинуватили в поширенні небезпечних ідей. Д'Аламбер залишив «Енциклопедію», а Дідро навіть потрапив на деякий час до королівської в'язниці. Але попри всі негаразди «Енциклопедія» продовжувала виходити. Всього було видано 35 томів, які містили не лише статті, а й ілюстрації і таблиці.

«Енциклопедія» швидко розповсюджувалася, замінюючи багатьом підручники і навіть цілі бібліотеки. Вона сприяла залученню до знань незмірно більшої, ніж раніше, кількості людей, укоріненню релігійної терпимості й здорового глузду. Їй належала чимала заслуга у формуванні нової людини – активної, заповзятливої, спрямованої в майбутнє, прагнучої особистого й суспільного доброту.

Ідеали Руссо. Новий етап у розвитку французького Просвітництва пов'язаний з ім'ям **Жан-Жака Руссо** (1712–1778). Він поділяв загальну ідею просвітителів, що природа є величезною гармонійною системою, а людина – її складовою частиною. Але на відміну від них Руссо був переконаний: люди самі зруйнували цей «природний стан», оточивши себе різними установами, створення яких суперечить закону природи.

Мислитель не визнавав позитивних наслідків прогресу і закликав повернутися до життя на лоні природи. Його ідеал – це тихе й розмірене сільське існування з повсякденною працею та невігладливим побутом і дозвіллям. Той, хто виріс у таких умовах, сам здатен визначитись, чого навчатись. Виховання в розумінні Руссо – це розвиток природних здібностей і задатків дитини, відсутність будь-якого насильства над нею. Руссо не просто протиставляв природу і тогочасну цивілізацію, а стверджував, що розвиток

Жан Онре Фрагонар.
Дені Дідро. 1769 р.

Жан Лерон
Д'Аламбер

Жан-Жак Руссо

науки і мистецтва псує суспільство. Це викликало обурення в середовищі просвітителів і дошкульну критику з боку Вольтера.

Свій погляд мав Руссо і на державну владу. Найдосконалішим йому здавалося суспільство, засноване на договорі всіх громадян. Це мала бути держава вільних і об'єднаних у могутній колектив рівних людей – республіка.

Документ

XVIII ст. Жан-Жак Руссо. З трактату «Про походження і причини нерівності серед людей»

Перший, хто обгородивши ділянку землі, сказав: «Це земля моя» і знайшов людей, достатньо наївних, щоб цьому повірити, був справжнім засновником громадянського суспільства. Скількох нещасть і жахів позбавив би рід людський той, хто крикнув би, вириваючи кілки і засипаючи рви: «Бережіться, не слухайте цього ошуканця! Ви загинете, якщо забудете, що плоди землі належать усім, а земля – нікому».

Ідеї Просвітництва і суспільство. Нові ідеї досить швидко проникли в тогочасне суспільство. Під їх знаком відбувалися зміни в освіті і традиціях сімейного виховання. Помітно потеплішали стосунки всередині сім'ї, у тому числі й ставлення до дітей. Навіть на сімейних портретах замість маленьких леді і джентльменів, зображуваних раніше у строгих позах, з'явилися малюки, які граються.

Батьки почали приділяти більше уваги вихованню дітей і розвитку їхніх розумових здібностей. Дбаючи про добробут своїх нащадків, вони прагнули дати дітям гарну освіту. Розширення мережі шкіл, у тому числі й для бідних, сприяло зростанню числа освічених людей. Дівчатка здебільшого вчилися грамоті та веденню хатнього господарства у своїх матерів, але чимало з них уже відвідували школи. У заможних сім'ях досить звичним було запрошення для доньок домашніх учителів. Час був жорстоким,

Вільям Хогарт.
Діти доктора Грехема

Жан Батіст Шарден.
Дівчинка з воланом

і тілесні покарання вважалися звичайною справою. Проте все голосніше лунали голоси тих, хто намагався переконати батьків і вчителів у шкідливості пороття. Локк стверджував: «З дітей, яких часто б'ють, рідко виходять хороші люди».

Документ

XVIII ст. Із трактату Джона Локка «Думки про виховання»

У дитини має бути лише одна іграшка. Це привчає дітей до ощадливості, вони бояться загубити або зіпсувати свій скарб, а велика кількість іграшок робить з них розтринькувачів і марнотратів... Красивий камінчик, аркуш паперу, мамина зв'язка ключів і все, що є безпечним для життя, може розважити маленьких дітей не гірше дорогих магазинних покупок, які легко розбити й зіпсувати.

XVIII ст. Із твору Ханни Вуллі «Довідник справжньої леді»

Поспішайте до шкіл... Не затримуйтеся по дорозі й не прогулюйте занять. Не забувайте нічого вдома: ні книжок із зошитами, ні рукавичок з носовичками. Не відволікайтеся на безкорисну балаканину в школі; не шуміть, аби не турбувати вчительку та однокласників. Намагайтеся писати гарно, чисто й без помилок. Бережіть ручки, не розливайте чорнила і не брудніть ним свій та чужий одяг і пальці.

Покращився стан медицини, що супроводжувалося заснуванням лікарень і пологових будинків, вдосконаленням медичного обслуговування, зменшенням смертності. Не тільки в будинках багатіїв, а й людей середнього статку створювалися хороші власні бібліотеки. Відчинялися також двері загальнодоступних бібліотек, які видавали книжки додому. Освічені люди, об'єднані спільним інтересом до політики, літератури чи мистецтва, прагнули спілкування. Вони створювали клуби й літературні гуртки, збиралися в салонах – приватних будинках, щоб провести час у цікавих бесідах і поділитися своїми враженнями від прочитаного.

У середині XVIII ст. друкована періодична преса повністю витіснила рукописні «новини». Газети і журнали несли інформацію про події міжнародного життя, зміст дебатів в уряді, стан економіки. На їхніх шпальтах розміщувалися рекламні оголошення, повідомлення про концерти та театральні вистави, обговорювалися книжкові новинки. Для європейців стало звичним черпати новини з преси, що вело до збільшення тиражів. Під впливом просвітителів журналісти виступали з критикою політики власних урядів, поступово знімаючи з неї завісу таємничості й роблячи надбанням гласності. Чимало місця відводилося публікації листів читачів, де вони висловлювали свої судження з різних проблем. Так склалися умови для формування громадської думки.

LE NEZ POVRRY DE THEOPHRASTE RENAVDOT.

GRAND GAZETTIER
DE FRANCE, ET ESPION DE
MAZARIN:

Appellé dans les Chroniques Nibulo-Epide-moderne,
de patrice Disidulorum.

AVEC SA VIE INFAME ET BOUVINE,
recompense d'une Verole Bourgeoise, ses vices;
la decadence de ses Adonis de 1701, & la ruine
de tous ses fontaines & alams (excepté celle
de sa Conférence, retirée depuis quatre jours);
par la perte de son Procès contre les
Docteurs de la Faculté de Médecine
de Paris.

Газета Теофраста Ренодо.
Париж. XVII ст.

179

Європейська література: між розумом і почуттям. Зміни в суспільстві знайшли яскраве відображення в літературі XVIII ст. Потіснивши аристократію, на перше місце виходила людина торгуюча й виробляюча. Саме до неї і звернулися письменники, розлучившись з колишнім кумиром –

рицарем на коні. Повсякденні турботи, побутові дрібниці, взаємостосунки звичайних людей стали змістом нового великого прозаїчного твору – роману. Доба Просвітництва відкрила важливе значення приватного життя людини, її здатність протистояти негодам, долати перешкоди і радіти життю.

Такий герой зійшов зі сторінок роману «Робінзон Крузо» англійського письменника **Данієля Дефó** (1660–1731). Опинившись після аварії корабля на безлюдному острові, Робінзон залишається наодинці з дикою природою, але не втрачає присутності духу. Не покладаючи рук, він працює і створює навколо себе світ, придатний для життя. Водночас і сам Робінзон з легко-

■ Джонатан Свіфт

важного й свавільного юнака перетворюється на загартованого, сильного і безстрашного чоловіка. Його життя на острові – це гармонія людини з навколишнім світом. Не дивно, що Робінзон легко став народним улюбленцем: адже кожен читач міг подумки поставити себе на його місце. Він не робить нічого такого, що не під силу середній людині, а просто не впадає в зневіру й завзято працює.

Подорожі й пригоди – поширена тема романів XVIII ст. Нерідко автори навіть переносили своїх героїв у вигадані країни, аби на їхньому прикладі відвертіше критикувати недоліки тогочасного суспільства. Саме так, прагнучи виправити вади тогочасної Англії, зробив у своєму знаменитому творі «Пригоди Гуллівера» **Джонатан Свіфт** (1667–1745).

Зосередження на приватному житті людини сприяло появі нової течії в літературі – **сентименталізму** (від англ. – *почуття*). Він виник на противагу раціоналізму з його намаганням підпорядкувати життя людини строгим законам. Сентименталісти більше довіряли серцю і природі, ніж розуму і цивілізації. Вони оспівували усамітнення у віддалених диких куточках природи або невігладливий сільський побут, розмовляли з читачами про зрозумілі та близькі їм почуття.

Справжнім «романом століття» став твір німецького письменника й філософа **Йоганна Вольфганга Гете** (1749–1832) «Страждання молодого Вертера», яким зачитувалась уся Європа. Його герой – вразливий, наділений тонкою душею юнак незнатного походження. Він не може пристосуватися до суспільства, де панують станові забобони, лицемірство й невігластво. Зіткнення з офіційною мораллю і нещасливе кохання штовхають Вертера до самогубства.

XVIII ст. нерідко називають «століттям прози». Це не зовсім так. Доба Просвітництва залишила у спадок людству багату поезію, представлену іменами Бєрнса, Гете, Шїллера та багатьох інших. Поети захоплювалися красою первовічної природи і вчили насолоджуватися нею, роздумували над змістом людського щастя і сенсом життя. Існував також інтерес до всього неправдоподібного, перебільшеного і непоясненого. Він породив новий тип роману – готичний. Місцем дії таких творів ставали населені привидами руїни монастирів і замків, де відбувалися неймовірні жахи.

Своїм головним завданням література XVIII ст. вважала виховання читача. Чимало письменників ставали глашатаями сміливих ідей і володарями дум. Література відкрила для себе «маленьку людину». Її героєм

став представник третього стану – працелюбний буржуа, творець національного багатства.

Світ мистецтва. Нові віяння проникали і в мистецтво. На зміну строгому класицизму прийшов художній стиль **рококо** (від франц. – *мушля*). Його улюблений мотив – витончений завиток, схожий на вигадливий силует морської мушлі. Це надавало мистецтву легкого й ошатного характеру. Увага митців була прикута до почуттів людини. Навіть про серйозні речі вони прагнули говорити невимушено й дотепно, оспівуючи радість життя. У живопису запанувало вічне свято безтурботних персонажів. Французький художник **Антуан Ватто** (1684–1721) створив новий, далекий від непривабливої дійсності світ – світ, сповнений чистоти, кохання, світлого смутку й радості.

Рококо народилось у Франції, а згодом поширилось у інші країни. Але проіснувало воно недовго. З середини XVIII ст. на зміну рококо прийшов

■ Антуан Ватто. Вивіска для антикварного магазину Жерсена. 1720 р.

неокласицизм, тобто новий класицизм. Поштовхом до його виникнення стали досягнення археології. Якраз тоді почалися розкопки Помпеї – давньоримського міста, засипаного попелом при виверженні вулкана Везувій. Знайдені там пам'ятки неперевершеної краси й досконалості викликали величезний інтерес до античної культури. Вона більше, ніж грайливе рококо, відповідала ідеям служіння батьківщині та громадянського обов'язку, які все голосніше починали лунаати в суспільстві. Особливо чітко це виявилось у творчості провідного живописця французького неокласицизму Жака Луї Давида (1748–1825).

ПОДРОБИЦІ

У Франції, де нові форми мистецтва виникали особливо швидко, важливою подією художнього життя стали публічні виставки – Салони. Починаючи з 1667 р. їх щороку, за підтримки двору, організовувала Королівська академія живопису і скульптури. Успіх у Салоні означав справжнє визнання, але досягти його було непросто. Твори для Салонів відбирала комісія академіків. Взяти участь у цих виставках прагнули не лише французи, а й майстри інших країн. Поступово Париж перетворився на загальноєвропейський художній центр.

■ Йоганн Себастьян Бах

У XVIII ст. різко зменшилася залежність художника від замовників. Головним суддею творів мистецтва стала громадська думка.

Розмаїття музичного життя. Під впливом загальних змін у суспільстві новим змістом наповнювалася музика. З'явилися твори, написані на релігійні сюжети, які можна було виконувати не обов'язково в церкві. Вони отримали назву «духовні». Ораторії – великі твори для соліста, хору та оркестру – німецького композитора **Георга Фрідріха Генделя** (1685–1759) передавали велич певної біблійної події та її значення для людства. Кантати – подібні до ораторій, але коротші твори – **Йоганна Себастьяна Баха** (1685–1750) звучали з дивовижною емоційною силою. Вони допомагали людині краще зрозуміти окремі епізоди біблійної історії, викликали в ній глибокі переживання, пов'язані з вірою в Бога.

Зросло значення світської музики. Вона звучала при дворах монархів, у салонах аристократів, у театрах, доступних для всіх прошарків суспільства. В Італії основним видом музичного мистецтва стала опера. Цьому сприяло те, що італійські співаки й музиканти отримували професійну підготовку в спеціально відкритих навчальних закладах – консерваторіях.

Написана в XVIII ст. музика надавала можливість виявити талант не лише композитору, а й виконавцю. Цінувалася насамперед віртуозність, тобто вміння виконувати складні твори, що висувало високі вимоги до якості музичних інструментів. В Італії майстри родин Амаді, Гварнері, Страдіварі розробили і як велику таємницю передавали з

■ П'єтро Антуніо. Вольфганг Амадей Моцарт у дитинстві. 1763 р.

Р. Турнієр. Музики

покоління в покоління традиції виготовлення дивовижних за звучанням скрипок.

Виняткове місце в музиці XVIII ст. належить геніальному австрійському композитору **Вольфгангу Амадею Моцарту (1756–1791)**. Його особливо приваблювала опера: адже вона надавала можливість показати взаємостосунки людей, їхні почуття і прагнення. Одним з перших Моцарт почав використовувати для написання опер літературні джерела. Основою для його знаменитого «Весілля Фігаро» стала п'єса французького драматурга Бомарше. Будучи феноменально обдарованою людиною, Моцарт написав перший твір ще в п'ятирічному віці. Все своє коротке життя композитор багато працював і залишив величезний творчий спадок. Його опери, симфонії, концерти сповнені глибоких емоцій.

Зміни в повсякденному житті. Звичайними для європейців напоями стали чай і кава. Їх широке споживання перетворило численні кав'ярні на справжні центри суспільного життя. Кожний поважний громадянин мав свою улюблену кав'ярню, де його завжди в певний час могли знайти друзі або ділові партнери. Тут найлегше було дізнатися про політичні й торгові новини.

Лондонська кав'ярня. XVIII ст.

Жан Франсуа де Труа. Сніданок аристократів

У Лондоні, де в 1700 р. діяло понад дві тисячі таких кав'ярень, їхні власники навіть спорудили спеціальні помости для читання торгових новин вголос.

Комфортнішим стало житло. В європейських особняках почали зникати прохідні кімнати, стелі ставали вищими, кімнати краще провітрювалися і освітлювалися. Стару скриню для збереження білизни замінили комоди з шухлядами. Зручнішим став також стілець: у нього з'явилося м'яке сидіння і висока пряма спинка. Для малюків, які вчилися ходити, придумали спеціальний дерев'яний стільчик для самостійного пересування по кімнаті.

На улюблену деталь інтер'єру перетворилися різних форм дзеркала в красивих рамах: без них не обходилася жодна оселя. Візерунчасті рами використовували також для оздоблення камінів. Різко зріс попит на настінні годинники з маятником і картини. Попри дорожнечу збільшився ввіз китайської порцеляни – декоративних ваз, столового посуду, витончених статуеток. Коли ж у 1709 р. німецькому алхіміку

Йоганну Бетгеру вдалося відкрити секрет її виготовлення, у саксонському місті Майсені виникла перша порцелянова мануфактура. Її продукція мала приголомшуючий успіх і стала зразком для порцелянового виробництва, налагодженого згодом в інших європейських країнах.

Нові смаки сприяли створенню простішого і зручнішого костюма, практичних аксесуарів. Складні дамські зачіски початку століття – кораблик під вітрилами або натюрморт із фруктів та овочів – поступово відходили в минуле. Звичайним стало використання спідньої білизни. Англійці ввели у вжиток парасольку від дощу, яка раніше вважалася суто жіночим аксесуаром і захищала лише від сонця.

■ Майсенська порцеляна. XVIII ст.

■ Карикатура на перуки. XVIII ст.

У 1756 р. на вулицях Лондона вперше з'явився пішохід з парасолькою. Це був англійський письменник і знавець східної культури Джон Хенвей. Його вигляд викликав ідкі глузування з боку перехожих і справжню лютю кібменів – власників найманих кінних екіпажів. Останні побачили в парасольці конкурента своєму бізнесу і навмисно обдавали Хенвея брудом. Заможні городяни теж виступили проти новинки. Їм здавалося, що користуватися у негоду парасолькою, а не кебом, личить лише бідноті. Зате для небагатих людей, яким доводилося чимало ходити пішки, парасолька стала найкращим супутником.

ПОДРОБИЦІ

1. Які ідеї було закладено в основу Просвітництва і чому вони народилися саме в Англії?
2. Чому Монтеск'є надавав великого значення поділу влади на три гілки?
3. Як ви можете пояснити той факт, що Вольтер закликав «роздавити гадину» – католицьку церкву – і водночас залишався щирим християнином?
4. Чи вплинуло Просвітництво на способи поширення інформації і на формування громадської думки?
5. Чи наповнювалось європейське мистецтво доби Просвітництва новим змістом? Які нові сюжети і герої з'явилися в ньому?

ЗАВДАННЯ

1. Використовуючи текст із трактату Руссо, а також матеріал підручника, спробуйте з'ясувати, у чому великий мислитель бачив причини бідунства суспільства. Чи згодні ви з його поглядами на роль прогресу, науки і мистецтва?
2. Ознайомтесь з уривками з творів Локка і Вуллі про виховання і поведінку дітей. Чи зберігають їхні погляди своє значення й сьогодні? Що вам подобається в них, а що – ні?
3. Уявіть, що ви опинилися в одній з лондонських кав'ярень початку XVIII ст. Кого б ви могли там зустріти і які розмови почути?

§ 23. ОСВІЧЕНИЙ АБСОЛЮТИЗМ

«Союз філософів і государів». У другій половині XVIII ст. абсолютизм з його необмеженою монархічною владою хилився в Європі до занепаду. Англійська революція показала, що королівську корону можна отримати вже не «милістю Божою», а милістю парламенту. Аби уникнути цього, государі Австрії, Пруссії, Росії та деяких інших країн почали проводити політику, спрямовану на зміцнення панування дворян в умовах становлення капіталізму.

На погляди цих монархів вплинули ідеї Просвітництва. Правителям подобалася думка про державу на чолі з освіченим государем, який радиться з філософами і перетворює суспільство на нових, розумних засадах. Вони пішли на здійснення поміркованих реформ, аби створити сприятливі умови для розвитку своїх країн і водночас укріпити власні позиції. Нова державна політика отримала назву **освіченого абсолютизму**.

У різних країнах політика освіченого абсолютизму мала багато спільного. Правлячі монархи активніше проводили політику **меркантилізму**, спрямовану на створення сприятливих умов для економічної діяльності торговців та підприємців своєї країни. Вони піклувалися про стан освіти, науки і мистецтва, робили перші спроби обмежити станові привілеї і полегшити становище селян.

Активнішу позицію (особливо в католицьких країнах) зайняли короновані реформатори щодо церкви, поступово підпорядковуючи її державі. Було скорочено число монастирів і проведено часткову секуляризацію церковних земель. Правителі виганяли єзуїтів і присвоювали величезні багатства їхнього ордену. Поступово в суспільстві утверджувалася віротерпимість. Вона стала основою релігійної політики освічених монархів. З судової практики викорінювався жакхливий пережиток Середньовіччя – тортури, припинялося «полювання на відьом».

Разом з тим на ідею просвітителів про суспільний договір монархи дивились як на угоду, за якою народ повинен був повністю їм підпорядковуватись.

■ Фрідріх Вайч. Фрідріх II.
1790 р.

«Коронований філософ» Фрідріх II. Королівство Пруссія виникло на початку XVIII ст. після об'єднання курфюрства Бранденбург і пруських земель. Його перший король Фрідріх I Гогенцоллерн створив одне з найчисленніших і найкращих в Європі військ. Головними якостями пруського офіцера, як і пруського чиновника, стали вірність королю та беззаперечне виконання свого обов'язку. Ця традиція непохитно зберігалась і за правління Фрідріха II (1740–1786). Він був високоосвіченою людиною і листувався з Вольтером, який навіть приїздив погостювати до короля в Берлін. Найближче оточення називало Фрідріха II «філософом на троні» і створило легенду, начебто його головна турбота полягала в постійному піклуванні про свій народ.

Насправді ж прусський король прагнув насамперед укріпити становище дворян. Вони повністю переважали у війську і державному апараті, більшість з них були звільнені від податків. Селянам Фрідріх II заборонив скаржитися на утиски з боку панів і надав лише обмежені судові права. Разом з тим, пам'ятаючи, що саме селяни є основними платниками податків, король намагався полегшити їхнє становище. Він обмежив панщину і не дозволяв дворянам зганяти селян із землі.

Фрідріх II активно заохочував розвиток виробництва й торгівлі: сприяв створенню нових мануфактур і банків, прокладанню доріг і розвитку внутрішнього ринку, забудові міст. Він запровадив загальну початкову освіту й налагодив професійне навчання ремесел, торгівлі, державної служби та ведення сільського господарства. У Пруссії було введено свободу друку і віросповідання. Велику увагу король приділяв війську, через що здобув ще одне прозвання – «фельдфебель на троні». За нього чисельність прусської армії зросла до 150 тис. чоловік, а її утримання важким тягарем лягло на народ.

Із заповіту Фрідріха II

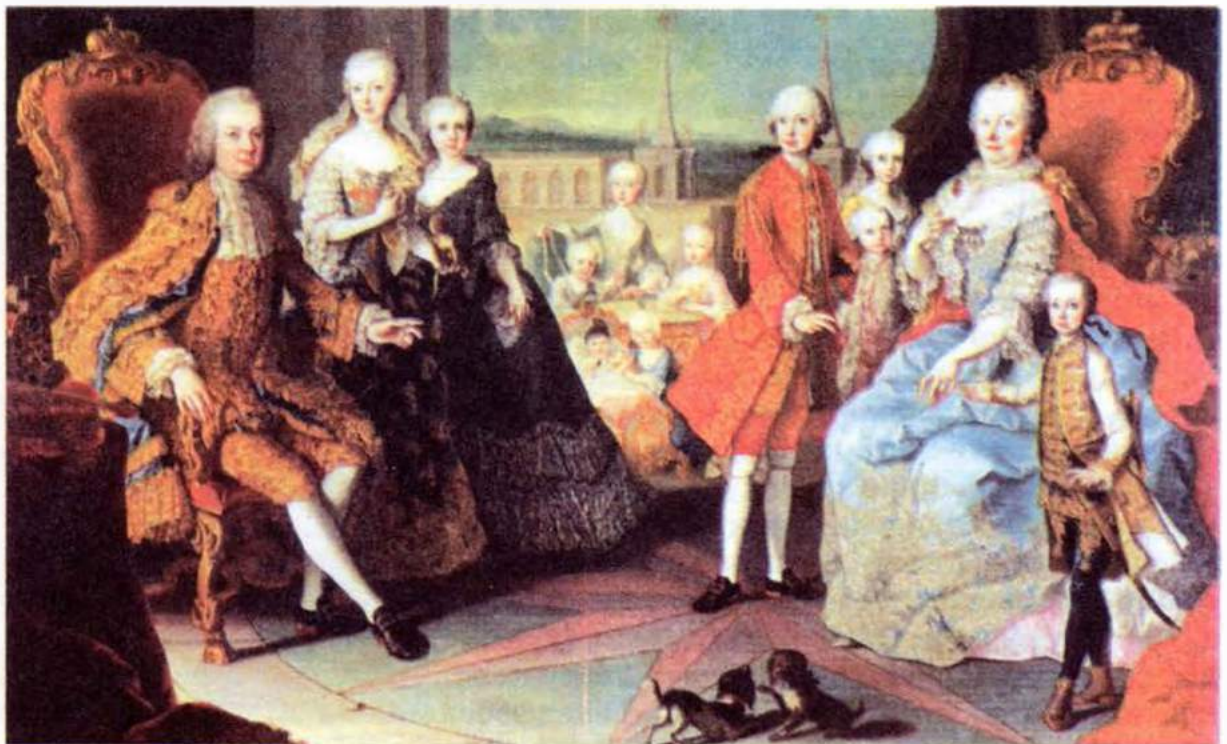
Я жив філософом і хочу бути похованим, як такий, – без розкоші і помпезності... Я ніколи не був ані скупим, ані багатим; не мав великих сум – на державні прибутки я дивився, як на святиню, торкнутися якої не сміє жодна нечестива рука; ніколи громадські прибутки не потрапляли в моє особисте користування...

Моє управління не порушувало спокою моєї совісті, і я б не побоявся звітувати про нього публічно.

Мої останні бажання в момент смерті будуть спрямовані на користь держави. Нехай завжди нею управляють із справедливістю, мудрістю і твердістю! Нехай буде вона найщасливішою з держав через м'якість законів, найсправедливіше управління фінансами, доблесний захист солдатом, який прагне лише честі та воєнної слави. Нехай живе вона, процвітаючи до кінця віків!

Імператриця Марія Терезія. У 1740 р. у Відні помер імператор Священної Римської імперії та ерцгерцог Австрії Карл VI. Він не мав сина, і по європейських дворах полетіла фраза: «Габсбургів більше немає». Сусідні монархи вже давно чекали зручного випадку, щоб поділити володіння австрійського правителя. Але в нього залишилася дочка – 23-річна Марія Терезія. Ще до її народження Карл VI, останній з чоловіків у роду Габсбургів, змінив закон про престолонаслідування, за яким його володіння, у разі відсутності сина, мали перейти в спадок до старшої дочки.

Проти передачі влади Марії Терезії виступив курфюрст Баварії. Він висунув абсолютно необґрунтовані претензії на австрійський престол, однак Франція та Іспанія підтримали його домагання. Це стало сигналом для інших країн накинутися на Австрію, яка здавалась їм легкою здобиччю. У суперечку втрутилася також Пруссія – головний суперник Австрії за головування в Німеччині. Пруський король Фрідріх II без оголошення

■ Марія Терезія з родиною. 1754 р.

війни захопив багату австрійську провінцію Сілезію. Почалася війна за австрійську спадщину (1740–1748).

Ніхто й думки не припускав, що юна правителька відважиться на відсіч противникам. Проте Марія Терезія несподівано виявила стійкість, її енергія і рішучість викликали подив у всієї Європи. Від загибелі Австрію врятувала Угорщина. Зглянувшись на благання імператриці, угорці надали в її розпорядження десятки тисяч відбірних воїнів і необхідну суму грошей. За підсумками війни Марія Терезія домоглася визнання свого права на австрійський трон, однак Сілезія залишилася за Пруссією. Імператриця не змирилась із втратою найрозвиненішої області Австрії і заявила, що поверне її, «навіть якщо заради цього доведеться віддати останню спідницю!». Такі плани правительки мала на майбутнє. Тепер же, після закінчення війни, у Марії Терезії з'явилась можливість зайнятися реформами в дусі освіченого абсолютизму.

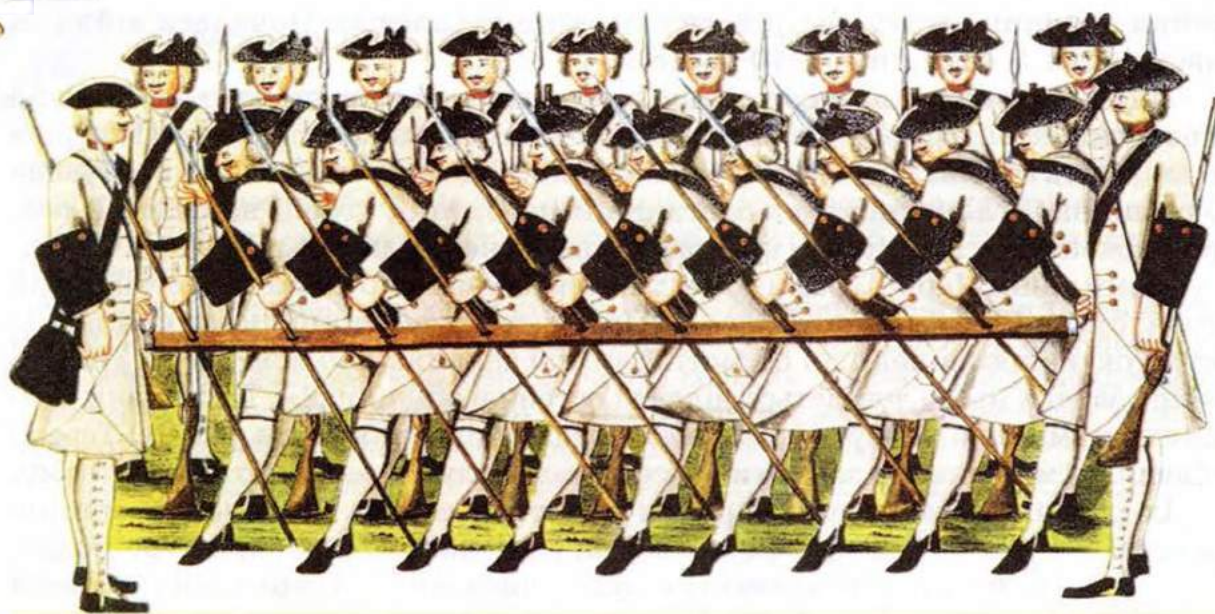
Їх результатом стало створення в Австрії нових, нестанових органів влади. У руки держави перейшло стягування податків, причому податкові пільги дворян і духовенства було скасовано. Імператриця провела перший в історії країни перепис населення і земельних володінь. Вона також полегшила становище кріпосного селянства, скоротивши панщину до трьох днів на тиждень. Держава отримала нове військо, сформоване з набраних на довічну службу рекрутів. Марія Терезія заборонила середньовічні тортури й обмежила застосування смертної кари. Величезне прогресивне значення мала шкільна реформа, яка заклала фундамент народної освіти. Внаслідок її здійснення виникла струнка система освіти – від сільських шкіл до університетів.

Кропітка праця з проведення реформ не означала, що Марія Терезія примирилась із втратою Сілезії. Імператриці вдалося сколотити антипрус-

Відень. XVIII ст.

■ Списники австрійської армії

ську коаліцію, куди увійшли Франція і Росія. Англія, прагнучи не допустити посилення Франції, уклала союз із Пруссією. Після виникнення цих двох ворожих угруповань вибухнула Семилітня війна (1756–1763) – третя загальноєвропейська. Вона почалась як війна за Сілезію. Фрідріх II напав на Австрію, але вже скоро дії перекинулися на територію Пруссії. Її столицю ворог брав двічі: спочатку росіяни з австрійцями, потім угорські гусари. Від остаточного розгрому Фрідріха врятував раптовий вихід з війни Росії, що дозволило Пруссії зберегти за собою Сілезію.

Реформи Йосифа II. Австрійський імператор Йосиф II (1780–1790) слідом за своєю матір'ю, Марією Терезією (вони правили разом до смерті імператриці в 1780 р.), намагався обмежити привілеї знаті й духовенства. Він керувався принципом «одне право для всіх» і встановив рівність підданих перед законом незалежно від їхньої станової приналежності. Недворянам дозволялось обіймати будь-яку державну посаду, що відкривало широкі можливості перед здібними вихідцями з народу.

■ Йосиф II

Важливе значення для багатонаціональної імперії Габсбургів мало оголошення віротерпимості. Припинилося переслідування протестантів і зневажання православної церкви, було знищено єврейське гето. Йосиф II розпустив релігійні ордени й монастирі, які не займалися «корисною діяльністю» – лікуванням хворих або навчанням дітей. Багатства монастирів він передав на потреби освіти. Імператор запровадив обов'язкову безкоштовну початкову освіту для народу.

Віденський палац Шенбрунн. XVIII ст.

Реформи Йосифа II були важливими, але часто не до кінця продуманими. Скасувавши кріпосне право, імператор звільнив селян від особистої залежності, але зберіг їхні повинності. Він прагнув створити в багатонаціональній Австрії зразок освіченого абсолютизму, але при цьому не брав до уваги інтереси окремих народів. Йосиф II хотів вдосконалити управління своєю державою і тому зробив німецьку єдиною державною мовою. «Мрійник на троні» сподівався, що це допоможе різним народам його держави перетворитися на єдину націю. Проте така політика наštовхнулася на протест населення «кляпкової імперії» і викликала рух, спрямований на розвиток національних культур.

Документ

XVIII ст. Із спогадів сучасника про імператора Йосифа II

Його немає більше, государя, який робив честь усім людям, і людини, яка ще більше робила честь усім государям... Люди погано усвідомлюють, якої втрати вони зазнали... Лише через рік мандрівник скаже: «Який чудовий устрій шкіл, лікарень... освіти!». Мануфактурист: «Яке заохочення!». Землероб: «Він сам працював». Єретик: «Він був нашим захисником»... Начальники всіх установ скажуть: «Він був нашим першим службовцем і водночас нашим керівником». Міністри: «Він убивав себе заради держави, першим підданим якої, за його словами, був сам...». Суспільство скаже: «Він був вірним, люб'язним; він приємно говорив; його бесіди були примітними; з ним можна було правдиво говорити про все».

Реформи освічених монархів позитивно впливали на становище в державі. Вони сприяли демократизації порядків і розвитку підприємництва. Проте нерідко нововведення носили тимчасовий характер і закінчувалися зі зміною правителя. Після смерті Йосифа II майже всі перетворення були скасовані його братом і наступником Леопольдом.

Час абсолютистських монархій в Європі минав. Врятувати їх за допомогою прогресивних поміркованих перетворень не вдалося. Реформи не змогли пристосувати старий державний устрій до потреб нової буржуазної епохи.

1. Що давало сучасникам підстави одночасно називати Фрідріха II «філософом на троні» і «фельдфебелем на троні»?
2. Чому з приходом до влади Марії Терезії Австрія перетворилася в очах правителів ряду європейських країн на легку здобич? Чи справді вийшло так?
3. З яких причин сучасники не прийняли реформ Йосифа II?

ЗАВДАННЯ

1. На підставі заповіту Фрідріха II спробуйте встановити, у чому він бачив своє покликання як государя. Чи можна застосувати до прусського короля слова, які колись сказав про себе інший монарх – Людовік XIV: «Держава – це я»? А якщо ні, то чому? Яку державу прусський король вважав зразковою?
2. Використовуючи уривок зі спогадів сучасника про Йосифа II, з'ясуйте, що найбільше цінує автор джерела в реформах Йосифа II. Як сам імператор оцінював своє місце в державі і чим це, на вашу думку, пояснювалось?
3. Спираючись на матеріал підручника, складіть порівняльну таблицю «Реформи доби освіченого абсолютизму».

	Спільне	Відмінне
Фрідріх II		
Йосиф II		

§ 24. РОСІЯ: ВІД ПЕРЕТВОРЕНЬ ДО МОГУТНОСТІ

192

Царевичі
Петро Олексійович
та Іван Олексійович.
Мініатюра.
Перша пол. XVIII ст.

Стрілецькі бунти. Перші спроби внести зміни в організацію державної влади в Росії відбулися в другій половині XVII ст. Цар отримав титул «самодержець», припинилося скликання Земських соборів, у війську виникли полки «нового строю». Було скасовано також місництво – обіймання посад залежно від знатності походження; для здібних людей відкрився доступ до управління країною. Усе це означало, що в Росії почався перехід від станово-представницької монархії – самодержавства з Боярською думою – до чиновницько-дворянської монархії – абсолютизму.

Після недовгого правління **Фёдора Олексійовича** (1676–1682) трон мав перейти до його брата **Івана**. Однак 15-річний царевич виявився дуже хворобливим, і бояри вирішили оголосити царем сина Олексія Михайловича та його другої дружини **Наталії Нарішкіної Петра** – здорового, міцного і тямущого 10-річного хлопчика. У боротьбу за

владу вступила розумна й енергійна царівна Софія, яка прагнула правити замість слабоумного брата Івана. Ситуація в Москві, де назрівало повстання незадоволених своїми начальниками стрільців, сприяла здійсненню її планів.

Прибічники Софії розпустили чутки, начебто бояри-зрадники задушили царевича Івана. Озброєні стрільці з барабаним боєм вступили в Кремль. Щоб заспокоїти їх, на палацовий ганок вивели обох царевичів, живих і неушкоджених, але це не зупинило повстання. Воно бушувало три дні, влада в Москві опинилася в руках стрільців. На їхню вимогу царями нарекли Івана і Петра, а регентшею до досягнення ними повноліття стала Софія.

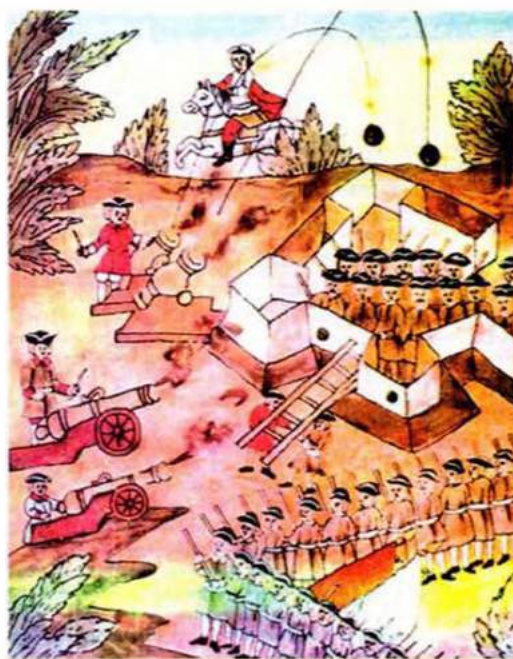
В Оружейній палаті Кремля зберігся двомісний трон для юних царів з прорізними в спинці маленькими віконцями, через які Софія і наближені підказували Івану і Петру, як поводитись і що казати під час палацових церемоній.

У роки правління Софії (1682–1689) Петро разом з матір'ю жив у підмосковних царських садибах. Царевич рано виявив схильність до військової справи і майже весь час проводив у військових іграх. Спеціально для них із двох навколишніх сіл – Преображенського та Семенівського – зібрали хлопчиків у «потішні» полки. Згодом вони перетворилися на однойменні перші гвардійські полки, які становили значну силу.

У 1689 р. Петро одружився і відтоді почав вважатися повнолітнім. Тепер він мав усі права на престол. Зіткнення з Софією та її прибічниками стало неминучим. Однієї серпневої ночі Петра розбудили й повідомили, що стрілецькі полки піднято по тривозі і вони готові схопити його. Петро втік під захист могутніх стін Троїце-Сергієвого монастиря. Невдовзі з розгорнутими прапорами сюди прийшли викликані ним віддані Преображенський та Семенівський полки. Петра підтримала більшість бояр і дворян, московський патріарх і навіть декілька стрілецьких полків. Софія опинилася в ізоляції, її заточили в монастирі. Трон перейшов до Петра, який після смерті в 1696 р. царя Івана став єдиновладним правителем Російської держави.

Велике посольство. Своє головне завдання Петро вбачав у продовженні війни з Кримом, яка почалася ще за правління Софії. Проте через відсутність кораблів перший похід на турецьку фортецю Азов закінчився невдало. Петро енергійно взявся за будівництво флоту. Впродовж року було споруджено декілька великих і сотні малих суден, а також удвічі збільшено військо. Блокувавши Азов з моря, росіяни взяли його в 1696 р.

Проте Петро розумів, що війна ще не закінчилася. Прагнучи укріпити становище Росії і союз проти Туреччини, а також налагодити торговельні,

«Потішні ігри» Петра I.
Мініатюра. XVIII ст.

ПОДРОБИЦІ

Взяття Азовської фортеці.
Мініатюра

Петро I видав указ голити бороди.
Лубок. XVIII ст.

технічні й культурні зв'язки з розвиненими державами, цар організував Велике посольство для поїздки в Західну Європу. Воно включало 250 чоловік і мало на меті набрати іноземних фахівців для створюваних Петром нових армії і флоту, а також закупити зброю, прилади, карти. До складу посольства входили декілька молодих дворян для навчання за кордоном військової справи та кораблебудування, а також сам цар. Він вирушив у подорож під іменем урядника Преображенського полку Петра Михайлова.

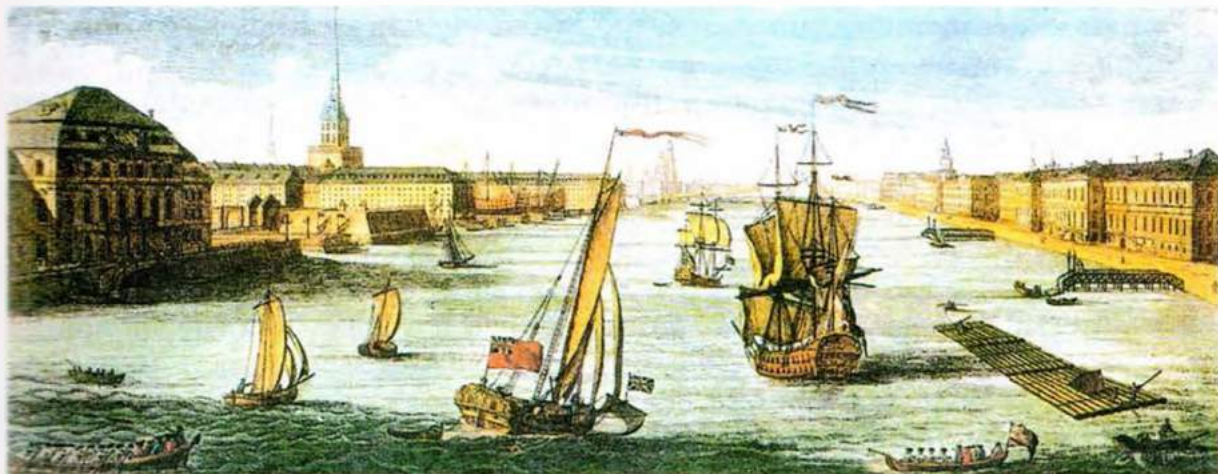
Цареву печатку, спеціально виготовлену для поїздки, увінчував красномовний надпис: «Я учень і шукаю собі вчителів». Петро навчався корабельної майстерності на верф'ях Голландії та Англії, відвідував музеї і фортеці, школи й монетні двори, мануфактури й обсерваторії. Він спілкувався з державними мужами, вченими, дипломатами, звичайними моряками і корабелями; невтомно працював і дістав від перебування в Європі максимальну користь.

У 1698 р. Петро I повернувся на батьківщину. Разючий контраст між закордонними враженнями і російською дійсністю посилив у ньому жагу змін. Цар видав укази носити європейський одяг, голити бороди. Літочислення почали вести вже не від створення світу, а від Різдва Христового, тобто Новий рік святкували не 1 вересня, а 1 січня. У Петра склалися й нові уявлення про цілі зовнішньої політики Росії. Тепер він бачив їх у боротьбі зі Швецією за вихід до Балтійського моря, що призвело до **Північної війни (1700–1721)**, яка суттєво вплинула також на характер петровських перетворень.

Государ-реформатор. У ході війни російське військо захопило гирло Неву. Тут у 1703 р. Петро заснував місто Санкт-Петербург – майбутню столицю, морські

194 ворота і символ нової Росії. Здобувши перемогу над Швецією, Росія за умовами Ніштадтського миру отримала вихід до Балтійського моря. Петру I вдалося «прорубати вікно до Європи». У жовтні 1721 р. Росію було проголошено імперією. «Під стук сокири і грім гармат» (О.С. Пушкін) вона перетворилася на справжню світову державу, з якою мусили тепер рахуватися всі європейські країни.

■ Санкт-Петербург. XVIII ст.

Упродовж усього правління Петра проводилися реформи. Їх характер і спрямованість здебільшого визначали потреби Північної війни – озброювати, годувати та вдягати військо й флот. Спеціального плану перетворень не існувало, тому вони не завжди були послідовними і завершеними.

Найбільших змін зазнала промисловість. Виникло близько двохсот нових мануфактур, особливо швидкими темпами розвивалися металургія і текстильне виробництво. Успішно працювали нові галузі – суднобудування, шовкопрядіння, виготовлення скла і порцеляни. Панування кріпацтва вкрай обмежувало використання в промисловості вільнонайманої праці. Власникам мануфактур доводилося купувати селян без землі і, залишаючи їх кріпаками, переселяти на заводи. Це гальмувало становлення в Росії капіталізму.

Петро I створив нові органи державного управління. Замість Боярської думи виник Сенат, який розробляв нові закони, контролював державні фінанси й адміністрацію. На зміну громіздкій і запутаній системі приказів прийшли 11 колегій. Кожна з них управляла певною галуззю: Колегія закордонних справ – зовнішніми відносинами, Адміралтейська – флотом, Берг-колегія – металургійною промисловістю і т.д. Країну поділили на губернії, де влада повністю зосередилася в руках губернаторів.

Головною умовою для просування по державній службі став принцип особистої вислуги, закріплений у «Табелі про ранги» 1722 р. Табелю поділяв усі посади на 14 рангів. Отримати кожний наступний можна було лише після проходження всіх попередніх, що відкривало шлях нагору людям здібним та заповзятливим. Посадовці отримували платню і повністю залежали від государя і держави. Своєрідною колегією став Синод – колегіальний орган управління церквою. Цар створив його, скасувавши посаду глави руської церкви – патріарха. Нагляд за діяльністю Синоду

■ Жан Марк Наттєс. Петро I

здійснював державний чиновник, що стало ще одним кроком на шляху підпорядкування церкви державі.

Внаслідок цих перетворень у Росії склалася єдина для всієї країни централізована система управління. Вирішальну роль у ній відіграв монарх, а опорою йому служило дворянство.

За Петра російське військо і флот стали одними з найсильніших у Європі. Цар ввів рекрутську повинність: 20 селянських дворів виставляли на довічну службу одного рекрута. Так було створено регулярне військо, яке наприкінці петровського царювання досягло близько 200 тис. чоловік. Його утримання вимагало величезних коштів. Аби забезпечити їх надходження, нова податна реформа ввела замість подвірної подушну подать. Її щороку сплачувало все чоловіче населення – від немовлят до старих. Саме на плечі податного населення ліг основний тягар петровських реформ, які проводилися з нечуваною жорстокістю і неодноразово супроводжувалися народними бунтами і повстаннями.

Петро I – справжній перетворювач Росії. Завдяки його реформам могутній поштовх отримав розвиток промисловості, були створені боєздатні військо і флот, виник дійовий державний апарат, а сама Росія здобула широке міжнародне визнання. Головна особливість петровських перетворень полягає в тому, що вони зачепили всі прошарки суспільства – від знатного боярина до найбіднішого селянина. Їх здійснення стало визначним рубежем в історії Росії, поділивши її на допетровську і післяпетровську епохи.

Двірцеві перевороти. У 1722 р. Петро видав указ про порядок престолонаслідування. Государ мав сам призначати наступника і міг змінити своє рішення, якщо обранець не виправдовував його сподівань. Але сам

■ Генріх Бухгольц, Катерина I. Кін. XVIII ст.

Петро не встиг розпорядитися російською короною, тому впродовж 36 років після його смерті за володіння нею велася нещадна боротьба. Вона супроводжувалася дворцевими інтригами, заколотами й переворотами. Престол у цей період належав переважно жінкам і дітям, при яких величезну роль відігравали фаворити. Першою на троні опинилася дружина Петра Катерина I (1725–1727). Вона не мала здібностей державного діяча, тому для кращого управління країною з найближчого оточення Петра було створено вищий державний орган – Верховну таємну раду. Один з її членів, властолюбний і корисливий Олександр Меншиков, став фактичним правителем Росії.

Після короткого царювання Катерини трон перейшов до 12-річного онука покійного імператора – Петра II (1727–1730). Він був сином царевича Олексія, страченого у свій час за звинуваченням у змові проти батька – Петра I. Юний імператор не отримав належної освіти і мало цікавився державними справами. Його справжньою пристрастю було полювання: маючи 360 собак, Петро II інколи навіть спав поряд з ними. Тим часом становище в країні дедалі погіршувалось. Незавершені Петром I перетворення були занедбані, флот гнив на берегах Неви, Росія втрачала політичну вагу. Несподівано Петро II захворів і у 15-річному віці помер. Династія Романових по чоловічій лінії припинилась.

На престол запросили племінницю Петра I, **Анну Іоаннівну (1730–1740)**, віддану колись Петром заміж за герцога Курляндського. Вона рано овдовіла, майже 20 років жила в Прибалтиці і не мала на батьківщині політичних зв'язків. Це дозволяло сподіватись, що нова імператриця стане слухняною іграшкою в руках тих, хто посадить її на трон. Анні довелося пообіцяти не вирішувати державних справ без участі Верховної таємної ради. Але, отримавши владу, вона скористалася підтримкою дворянства, невдоволеного засиллям аристократії з Верховної таємної ради, і відновила самодержавство. Цариця мало цікавилася державними справами. Головною людиною в імперії став її фаворит – німець Бірон, через що час правління Анни Іоаннівни отримав назву «біронівщина». Усі ключові позиції в країні опинилися в руках іноземців.

■ Генріх Бухгольц.
Анна Іоаннівна. 1730 р.

Після кончини Анни Іоаннівни престол ненадовго успадкував син її племінниці немовля **Іоанн Антонович (1740–1741)**. Потім внаслідок дворцевого перевороту корона Російської імперії перейшла до доньки Петра I **Єлизавети Петрівни (1741–1761)**. Вона не переобтяжувала себе державними справами і передовірила їх фаворитам – братам Розумовським, Шуваловим та Воронцовим. На зміну іноземцям прийшли російські вельможі, які розширили привілеї дворянства: тільки йому дозволялося володіти землею і селянами. Разом з тим були створені сприятливі умови для розвитку російської промисловості й торгівлі, науки та культури.

Російський трон Єлизавета заповіла своєму племіннику **Петру III (1761–1762)**, який виріс у Німеччині і не любив чужої для нього Росії. Петро III не раз повторював, що краще бути полковником пруської армії, ніж російським імператором. Це не могло не викликати невдово-

■ Геф Христофор Гроот.
Єлизавета Петрівна

■ Олексій Антропов.
Петро III. 1762 р.

лення. Черговий державний переворот закінчився вбивством Петра III і зведенням на престол його дружини **Катерини II** (1762–1796) – доньки дрібного володаря одного з німецьких князівств, учасниці змови проти свого чоловіка.

Йоганн Баптист Лампі
Старший. Катерина II

«Наступниця величі Петрової». За вірець Катерина вважала царя-реформатора Петра I. Але, на відміну від нього, Катерина мала програму перетворень і упродовж свого тривалого правління намагалася втілювати її в життя. Імператриця виявила розум і здібності неабиякого державного діяча. Вона листувалася з Вольтером та його однодумцями, радилася з ними про державні справи і відповідно до умов Нового часу проводила політику освіченого абсолютизму.

Однією з перших реформ став поділ Сенату на департаменти. Це покращило управління країною, однак позбавило Сенат законодавчої влади, яка перейшла до імператриці. У 1764 р. було скасовано гетьманство в Україні. Катерина ліквідувала автономію України, стверджуючи, що вся країна повинна мати єдине управління. Цариця також секуляризувала церковне майно і запровадила віротерпимість.

Першочергову увагу Катерина II приділяла законодавству. Маючи на меті «встановити тишу і спокій» в країні та укріпити своє становище на троні, імператриця в 1767 р. скликала Комісію для складання нового зводу законів Російської імперії. Для керівництва її роботою Катерина підготувала спеціальний «Наказ», де заявила про свій намір втілити ідеї французьких просвітителів у законах Російської імперії. Проте більшість членів Комісії були зовсім не готові сприйняти високі ідеали Просвітництва: далися взнаки відсутність досвіду парламентської діяльності і низький культурний рівень більшості депутатів. Через рік, скориставшись початком війни з Туреччиною, Комісію розпустили. Здійснити загальну реформу законодавства не вдалося, але робота Комісії не пропала даремно. Згодом вона дозволила Катерині прийняти ряд законів в інтересах розвитку російського суспільства.

Пугачовський бунт. У 1773–1775 рр. країну потрясло повстання під проводом донського козака Омеляна Пугачова, який казав, що начебто він – імператор Петро III, дивом врятований від загибелі. Від імені Петра III Пугачов оголосив скасування кріпацтва і зібрав справжнє військо з козаків, селян, робітних людей, де поруч билися православні, мусульмани, язичники. Озброєні двома десятками гармат повстанці оточили Оренбург і успішно протистояли всім спробам гарнізону зняти облогу. Лише через півроку урядові сили змогли завдати пугачовцям першої поразки.

З невеликим загonom Пугачову вдалося відійти на Урал, де він знову зібрав багатотисячне військо і вирушив з ним на Казань. Полум'я заколоту

спалахнуло з новою силою: повсюдно виникали загони «пугачів», палали дворянські маєтки, йшли розправи з поміщиками. Міста й села зустрічали «воскреслого імператора» хлібом-сіллю та гучними дзвонами. Пугачов підійшов до Казані. Без особливих зусиль він зайняв місто, але фортеця тримала оборону. Налякана таким розмахом повстання, Катерина II спішно уклала мир з Туреччиною і спрямувала проти Пугачова додаткові сили. 15 липня 1774 р. царським військам вдалося вибити повстанців із Казані. Залишки пугачовців переправилися через Волгу і знову за декілька тижнів перетворилися на багатотисячну армію.

Пугачов одне за одним захоплював міста, проте спроба оволодіти Царицином успіхом не увінчалась. Дві тисячі пугачовців загинули на полі битви, шість тисяч потрапили в полон. Самого Пугачова схопили та видали властям його ж прибічники. У дерев'яній клітці самозванця привезли до Москви і там стратили. Повстання придушили, а з його учасниками жорстоко розправилися.

Пугачовщина наочно продемонструвала глибокі протиріччя в російському суспільстві. Вона змусила Катерину II провести реформи, спрямовані на зміцнення системи державного управління.

Реформи Катерини II. Маючи на меті укріпити адміністративний апарат і полегшити нагляд за населенням, імператриця збільшила до 50 число губерній. На їх чолі стояли губернатори, підпорядковані безпосередньо монархині. У губерніях виникли нові органи місцевого управління, сформовані переважно з дворян, що сприяло посиленню ролі дворянства в державі.

Омелян Іванович Пугачов

Фрідріх Дюрфельд. Московський Кремль. Гравюра. XVIII ст.

Паралельно було запроваджено ряд заходів для створення третього стану: приватна власність і свобода підприємництва переходили під охорону закону. Водночас із заснуванням губерній був створений становий суд. Для дворян, городян і вільних селян вводилися окремі судові заклади, але кріпаки залишилися під судовою владою власника-поміщика. Він міг зробити з ними все, що завгодно: купити, продати, програти в карти, обміняти на собаку або якусь річ, побити, насильно одружити, відправити на каторгу.

У 1785 р. Катерина підписала ще два важливих документи – Жалувані грамоти дворянству і містам. Перша з них закріплювала за російським дворянством свободу вирішувати – нести чи не нести державну службу, звільняла його від особистих податків та тілесних покарань, надавала право займатися торгівлею та підприємництвом і присвоювала назву «благородне». Таке законодавче підтвердження привілейованого становища дворянства, яке після бунту Пугачова вважалося головною опорою престолу, стало вершиною його «золотої доби». Поступово до дворянства почала переходити й панівна роль у політичному житті Росії. Друга грамота визначала права та обов'язки міського населення й фактично оголосила наявність у Росії третього стану – городян.

Катерина замислила ввести в країні загальну освіту і виховати «нову породу людей». Імператриця запросила з Австрії досвідченого педагога – православного серба Янковича де Мірієво. Він створив у Петербурзі Учительську семінарію, де вперше в Росії почали готувати вчителів. Невдовзі за наказом Катерини в містах було відкрито загальноосвітні й доступні для всіх школи – народні училища.

ПОДРОБИЦІ

У цих училищах уроки починалися взимку о 8, а влітку о 7 ранку і тривали до 11 години. Потім робили перерву, а з 14 до 16 знову вчилися. Раніше вчитель займався з кожним учнем окремо, через що в приміщенні стояв безперервний шум. Тепер він працював з усім класом. Викладання велось рідною мовою – такого ще не було. У класній кімнаті з'явилася дошка, на якій писали крейдою, на початку уроку робили перекличку. Хто хотів відповісти або щось спитати – підіймав ліву руку. З того часу прийшли до нас класний журнал, іспити, канікули. Усе це придумав і запровадив Федір Іванович Янкович де Мірієво.

Катерина II не встигла здійснити всі свої проекти, але по праву увійшла в російську історію як один з найуспішніших реформаторів. Вона реалізувала чимало із задуманого, уникнувши при цьому серйозних потрясінь у суспільстві.

Документ

XVIII ст. Наказ імператриці Катерини II, наданий Комісії для складання нового зводу законів

Нічого не треба забороняти законами, крім того, що може завдавати шкоди або кожному окремо, або всьому суспільству...

Для введення кращих законів необхідно розуми людські до того підготувати...

Вироки суддів повинні бути народу відомі, також як і докази злочинів, щоб усякий з громадян міг сказати, що він живе під захистом законів.

Людину не можна вважати винною до вироку суддівського...

Нещасливим є те правління, в якому змушені встановити жорсткі закони...

Польська держава в XVII–XVIII ст.

- Територія Речі Посполитої на 1622 р.
- Територія Московського царства на 1622 р.
- Східний кордон Речі Посполитої за умовами Митавського миру зі Швецією (1622 р., втрачено Лівонію) і Поляновського миру з Московським царством (1634 р.)
- Українська козацька держава за Зборівським договором 1649 р.
- Кордон між Річчю Посполитою і Московським царством, установлений Андрусівською угодою 1667 р. і підтверджений Вічним миром 1686 р.

- Межа територій, приєднаних до Росії внаслідок першого поділу Речі Посполитої (1772 р.)
- Межа територій, приєднаних до Росії внаслідок другого поділу Речі Посполитої (1793 р.)
- Територія Речі Посполитої в 1793–1795 рр.
- Межі третього поділу Речі Посполитої між Росією, Австрією і Пруссією (1795 р.); ліквідація польської державності
- Інші території, приєднані до Росії у XVIII ст.

Поділи Польщі. Катерина II сприяла тому, що польський трон посів її ставленик Станіслав Август. Невдовзі російська імператриця висунула перед ним вимогу зрівняти в правах православних і католиків. Король, пам'ятаючи, кому він зобов'язаний короною, погодився. Поляки піднялися проти російського втручання в справи своєї держави. У відповідь Росія, Пруссія і Австрія підписали в 1772 р. договір про перший поділ

■ Йоганн Баптист Лампі Старший.
Станіслав Август Понятовський

Речі Посполитої. Австрія отримала Західну Україну, Пруссія – частину польського Помор'я, Росія – частину Білорусі.

Втративши чимало земель, Річ Посполита намагалася врятувати те, що вдалося зберегти. У країні проводилися прогресивні реформи, почалося економічне піднесення, поширилися ідеї Просвітництва. Польський сейм прийняв конституцію, яка ліквідувала «вільне вето», унію Польщі й Литви, укріпила владу короля. Але ці зміни подобалися далеко не всім полякам. Противники реформ кинулися за підтримкою до Петербурга, армія Катерини II вторглась у Польщу. Опір поляків був слабким, війна – короткою. Російські війська зайняли Варшаву. У 1793 р. відбувся другий поділ Польщі. Росія отримала Правобережну Україну і центральні

області Білорусі з містом Мінськом, до Пруссії відійшла вся Західна Польща.

Відчайдушну спробу врятувати державу здійснив Тадеуш Костюшко. Польський патріот підняв повстання, але направлене Катериною II каральне військо під командуванням Олександра Суворова потопило народний виступ у ріках крові. Принижена й завойована Польща доживала останні дні. У 1795 р. Росія, Австрія і Пруссія підписали договір про її третій поділ. Австрія захопила південні області країни, Пруссія – її центральну частину з Варшавою, до Росії відійшли Литва, Західна Білорусь і Волинь. Польська держава зникла з європейської карти, її просто поділили між собою монархи трьох інших країн.

■ Поділ Польщі. Карикатура. XVIII ст.

Самовладдя Павла I. Після раптової смерті Катерини II на російський престол зійшов її 42-річний син **Павло I (1796–1801)**. До цього моменту він жив у столичному передмісті – Гатчині, яку мати подарувала Павлу, аби навмисно віддалити від двору за критику її правління. Павло I був освіченою людиною, мав прекрасні математичні здібності, але ставлення Катерини II перетворило його на різку, неврівноважену й запальну людину. Все це наклало відбиток на правління нового імператора.

Уже перші кроки свідчили про його намір в усьому діяти всупереч політиці матері. Павло начебто намагався закреслити попередні 34 роки російської історії, оголосити їх суцільною помилкою. Він видав наказ про перехід престолу в спадок тільки по чоловічій лінії. Тоді ж імператор скоротив панщину до трьох днів на тиждень. У цілому це принесло полегшення селянам, але в Україні, де панщина становила лише два дні, їх становище, навпаки, погіршилось.

Наступ Павла на дворянські привілеї і скасування окремих положень Жалуваної грамоти викликали обурення дворянства та зростання його ненависті до царя. Остаточно його хибку позицію підірвали перетворення у війську, підготовку якого Павло I засновував на безглуздій муштрі. Імператор ввів незручну й дивну для російського солдата форму – довгий мундир, панчохи з лаковими черевиками і напудрену перуку з косою. Авторитет Павла I в армії різко впав.

Навіть повсякденне життя підданих Павло I підпорядкував суворим правилам. Дозволявся одяг лише певних фасонів, заборонялося носити круглі капелюхи, танцювати вальс, веселитися після десятої вечора. За найменшу провину будь-який вельможа міг умиць перетворитися на в'язня. У країні запанувала атмосфера постійного страху, а політика й поведінка Павла викликали різке невдоволення. Доля імператора була вирішена: у ніч на 11 березня 1801 р. група змовників убила його. Епоха Павла завершилась останнім в історії Росії дворцевим переворотом. На трон зійшов його син **Олександр I (1801–1825)**.

Культурні перетворення. На межі XVII–XVIII ст. Росія вступила в Новий час. Якщо в західноєвропейських країнах перехід від Середньовіччя розтягнувся на півтора століття, то в Росії він відбувся стрімко – упродовж життя одного покоління. Усього за декілька десятиліть російська культура перетворилася з церковної на світську. Різні художні стилі, які в Європі послідовно змінювали один одного, в Росії існували водночас або з розривом усього в декілька років. У XVIII ст. тут народилась і під впливом ідей Просвітництва розвивалася нова культура.

Реформи Петра I торкнулися не лише політики та економіки, а й культури. Світського характеру набула освіта. Навчання грамоти дітей дворян стало обов'язковим. Петро I навіть забороняв одружуватися тим, хто ухилявся від навчання. Велику роль у розвитку освіти відіграло введення в 1798 р. громадянського шрифту замість важкого для читання церковно-

■ Степан Щукін. Павло I

слов'янського. Від написання чисел літерами перейшли до використання арабських цифр.

Із дворянських дітей у Шляхетському корпусі готували офіцерів, а в Пажеському – державних чиновників. Заслугою Катерини II стало заснування в Петербурзі Смольного інституту, який започаткував жіночу шкільну освіту. Створена тоді ж Медична академія вперше в Росії взялася до підготовки професійних лікарів. Виникли десятки шкіл для дітей недворянського походження, але в цілому освіта залишалася становою. Наприкінці XVIII ст. в Росії навчалися лише двоє з тисячі чоловік, а окремі стани (кріпосні селяни) були майже повністю позбавлені можливості отримати освіту.

Документ

X ст. Із записок Івана Неплюєва про складання іспиту п. і закінчення навчання за кордоном

30 червня 1718 р. отримали ми від колегії наказ з'явитися на іспит... О восьмій годині государ сказав нам: «Вітаю, хлопці!». Потім... впустили нас в асамблею... Як дійшла моя черга, то государ підійшов до мене і ... спитав: «Чи всього ти навчився, для чого був відправлений за кордон?». На що я відповів: «Всемилостивий государе, вчився я з усією можливою старанністю, але не можу похвалитися, що всього навчився...». Вимовляючи ці слова, я став на коліна, а государ, простягнувши руку... дав її поцілувати і при цьому мовив: «Бачиш, друже, хоч я і цар, а й у мене на руках мозолі; а все від того, щоб дати вам взірець і хоча б під старість побачити гідних помічників і слуг Вітчизни». ...Він мені сказав: «Дай відповідь, про що тебе запитають, але не бійся; про що знаєш – розповідай, а чого не знаєш, так і кажи».

Після закінчення всіх розпитів... призначив мене морським поручником... Через короткий час государ зробив мене доглядачем і командиром над будівництвом морських суден ...

Важливою подією в житті країни стало відкриття в 1755 р. Московського університету. Видатну роль у його створенні відіграв **Михайло Ломоносов** – учений, який зробив внесок у розвиток різних наук: фізики, хімії,

■ М.В. Ломоносов. Гравюра. 1757 р.

математики, географії, історії, мовознавства та інших. На основний центр науки перетворилася відкрита з ініціативи Петра в 1725 р. Академія наук. Її очолила перша в Росії жінка-президент, соратниця Катерини II, **Катерина Дашкова**. З іменем Петра пов'язано створення першого природничо-історичного музею – Кунсткамери. Катерина II заклала основи одного з найвідоміших музеїв світу – Ермітажу.

У другій половині XVIII ст. в Росії працювали талановиті винахідники. **Іван Ползунов** на 20 років випередив Д. Уатта і створив першу парову машину, проте в умовах кріпацтва вона не отримала практичного застосування. До сьогодні вражають дивовижні вироби **Івана Кулібіна** – проект 300-метрового мосту через Неву, самопідіймальне крісло-ліфт для царіці, механічні іграшки.

З виходом у світ газети «Відомості» (1702 р.) в Росії зародилася періодична преса і журналістика. Популярністю користувалися часописи «Трутень» і «Живописець», які видавав один з найяскравіших представників російського Просвітництва **Миколай Новиков**. З різкою критикою кріпацтва виступив революціонер-республіканець **Олександр Радіщев**. Російську літературу XVIII ст. збагатили своїми творами **Олександр Сумароков**, **Микола Карамзін**, **Денис Фонвізін**, **Гаврило Державін** та інші.

■ Катерина Дашкова

В архітектурі першої половини XVIII ст. панувало бароко. Його найдосконалішим майстром у Росії був італієць за походженням **Бартоломео Растреллі**. Він спорудив Зимовий палац і Смольний монастир у Петербурзі, палаци в Царському Селі та Петергофі. У другій половині XVIII ст. на зміну пишному бароко прийшов строгий класицизм. Чудовими архітектурними будівлями прикрасили Москву талановиті російські зодчі: **Василій Баженов** звів Дім Пашкова (нині Російська державна бібліотека), а **Матвій Казаков** – будинок Сенату в Кремлі та старий будинок Московського університету.

У розвитку російського образотворчого мистецтва велику роль відіграло заснування в 1757 р. Академії мистецтв. Успіхи живопису особливо яскраво виявились у портретах, написаних **Федором Рокотовим**, **Дмитром Левіцьким** та **Володимиром Боровиковським**. У їхніх роботах розкрито багатий внутрішній світ людини та її неповторну індивідуальність. Збереглися і народні картинки – лубок. Скульптурними роботами уславили себе **Федот Шубін** (портрети Ломоносова, імператора Павла I) та **Михайло Козловський** (пам'ятник Суворову).

Ще за петровських часів виник театр, де спектаклі давали німецькою мовою. У 1750 р. в Ярославлі **Федір Волков** організував перший російський професійний театр. Через шість років частина його акторів увійшла до створеного в Петербурзі за царським наказом першого російського державного театру. Водночас багаті вельможі збирали власні театри з акторів-кріпаків. Серед них особливо славився театр графа Шереметєва в Останкіні, на сцені якого виступала талановита кріпосна актриса **Пелагея Жемчугова**.

■ Франческо Бартоломео Растреллі.
Зимовий палац. 1754–1762 рр.

■ Матвій Казаков. Церква Філіппа
Митрополита. Москва. 1777–1788 рр.

2 ЧАСТИНА *Новий час (друга половина XVII – XVIII ст.)*

У XVIII ст. зародився російський балет, у Петербурзі почала діяти перша балетна школа. Були поставлені перші оперні спектаклі, з успіхом виконувались твори композитора **Дмитра Бортнянського**.

Зміни в побуті. Повернувшись з «Великим посольством» з Європи, Петро I заборонив усім чоловікам, крім духовенства і селян, носити бороди і довге волосся. Декому з непокірних бояр цар власноруч стриг бороди та обрізав довгий одяг. Повсюдно вводилося практичніше європейське вбрання. Дозволялося паління, яке раніше вважалося карним злочином. Місцем зустрічей та розваг стали започатковані Петром спеціальні збори – асамблеї. За наказом царя з німецької було перекладено спеціальне керівництво про правила гарної поведінки – «Юності чесне зерцало», куди Петро вніс власні доповнення. З 1 січня 1700 р. в Росії почали святкувати Новий рік і ставити ялинки.

■ Годинник. Росія. XVIII ст.

Петровські перетворення торкнулися і традицій харчування. Входили в моду страви, приготовлені за західними рецептами. З'явилися нові, ніколи раніше не бачені продукти. Городяни почали звикати пити чай і каву, влаштовувати звані обіди та вечери. Селяни здебільшого споживали різні каші, пироги та рибу, а м'ясо їли рідко. З ягід та фруктів готували ласощі – пастилу і соки. Їли, сидячи на лавах, за дерев'яними непокритими столами. Скатертинами майже не користувались. Зазвичай їжу ставили на стіл у мисці, звідки декілька чоловік черпали її дерев'яними ложками.

■ Іван Єрменьов. Селяни за обідом. 1775 р.

Російське весілля. XVIII ст.

Навесні і влітку в церковні свята влаштовували народні гуляння, незмінною розвагою на яких були гойдалки. Мандрівні артисти-скоморохи розігравали перед народом вистави, нерідко за участю дресированих тварин. Взимку каталися на санках та ковзанах. Молодь будувала снігові фортеці і, розділившись на дві групи, брала їх приступом. Здавна улюбленою потіхою залишались кулачні бої.

З другої половини XVIII ст. у вищому прошарку російського суспільства великої популярності набула карусель – військова гра просто неба. Під звуки оркестру перед глядачами з'являлись учасники каруселі в супроводі пажів та зброєносців. Вони мали продемонструвати своє вміння володіти зброєю – несучись на коні, влучити в кільце, зняти шолом з голови манекена або одним махом зрубати йому голову. На переможців чекали дорогоцінні нагороди. Усі прибутки, отримані від каруселі, йшли на допомогу бідним. Остання карусель відбулася на початку XIX ст. На зміну їй прийшла інша карусель: навколо вертикально поставленої тичини бігли один за одним дерев'яні розфарбовані коники. Кожен міг сісти і помчати на спині такого скакуна.

Разом з наслідуванням західних звичаїв у дворянське середовище прийшла любов до розкоші. За Єлизавети цьому сприяв приклад самої імператриці: вона залишила після себе понад 15 тис. суконь. Живими іграшками в царських палацах і домах знаті були блазні. На популярну розвагу з петровських часів перетворилися танці. Світське виховання вимагало, щоб дворянські діти обов'язково навчалися танцювати. Поступово старовинний російський побут відходив у минуле.

1. З яких, на вашу думку, міркувань Петро I вирушив з Великим посольством під чужим іменем? Чому враження від поїздки за кордон посилили в ньому прагнення здійснити в Росії перетворення?
2. Чи відбувалися серйозні зміни після кожного чергового дворцевого перевороту?

3. Які заходи Катерини II дають підстави вважати, що вона проводила політику освіченого абсолютизму? Що спричинило невдачу Комісії для складання нового зводу законів Російської імперії?
4. Чим можна пояснити той факт, що повстання Пугачова дало поштовх проведенню реформ?
5. Як би ви назвали дії Росії, Пруссії і Австрії, спрямовані на поділи Польщі?
6. Чому політика Павла I не знайшла підтримки в російського дворянства?
7. Чи всі зміни в російському побуті були позитивними?

ЗАВДАННЯ

1. За матеріалами підручника складіть таблицю «Реформи Петра I».

Реформа	Зміст	Наслідки

2. Проаналізуйте уривок з «Наказу» імператриці Катерини II. Яке правління вона вважала благополучним? Чи не бачите ви протиріччя між твердженням імператриці, що будь-який громадянин має жити під захистом закону, і збереженням безправного становища кріпаків?
3. Автор розповіді про складання іспиту Іван Неплюєв походив з дрібного дворянства. Які слова Петра I справили на нього особливе враження? Як ви гадаєте, молодий фахівець був призначений царем на важливу й відповідальну посаду внаслідок своєї родовитості чи завдяки знанням?
4. Використовуючи додаткову літературу, підготуйте розповідь про одного з представників російської культури XVIII ст.

§ 25. ПІВНІЧНА АМЕРИКА: НАРОДЖЕННЯ НОВОЇ ДЕРЖАВИ

Американське диво. Відкриття Америки та її скарби не залишили європейців байдужими. Потік переселенців у Новий Світ постійно зростав: з 1640 р. до 1790 р. населення колоній збільшилося з 25 тис. до 3,9 млн чоловік, тобто у 156 разів. Серед тих, хто наважився в пошуках кращої долі перетнути океан, було чимало французів, голландців і німців. Але переважали англійці, шотландці та ірландці, і тому згодом спільною мовою для нових мешканців Америки стала англійська.

Ці люди покидали батьківщину з різних причин. Одні прагнули розбагатіти, інші рятувалися від релігійних переслідувань, дехто втікав від правосуддя. Вони вирушали в далеку путь, розуміючи, що в чужих краях на них чекають виснажлива праця і небезпечні випробування. Подолати їх було під силу лише людям сміливим, енергійним та заповзятливим. Неабиякої мужності потребувало й життя на новому місці. Незвичні кліматичні умови, невідомі хвороби, постійні сутички з місцевим індіанським населенням вимагали від прибулих витривалості, міцного здоров'я і змушу-

вали їх діяти колективно. Усе це формувало в характері майбутніх американців такі риси, як незалежність, волелюбність, здатність покладатися на власні сили і готовність до кінця відстоювати свої інтереси.

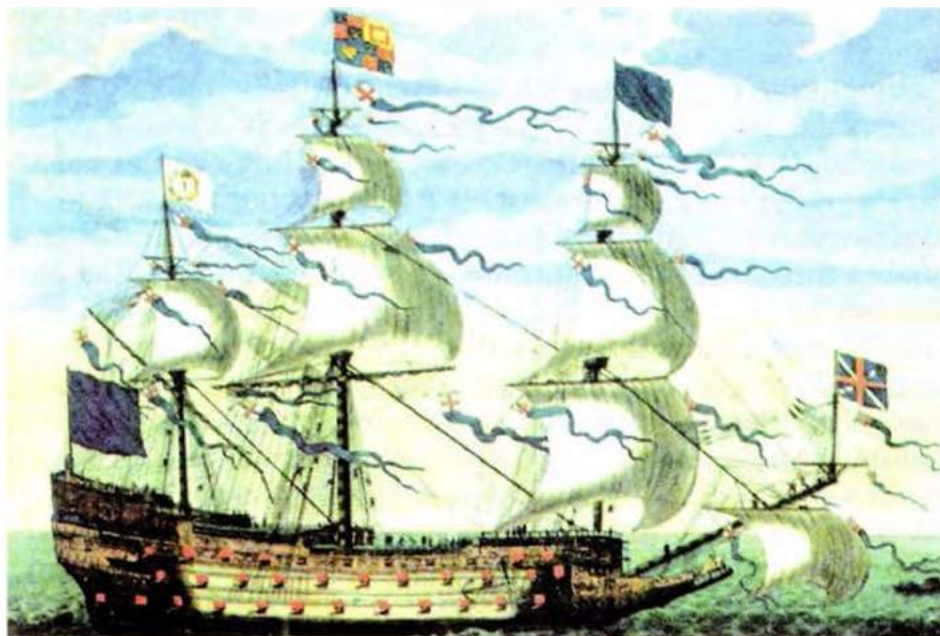
Історики вважають, що Америка стала своєрідним котлом, у якому в єдине ціле переплавилися звичаї, мораль і світогляд різних народів. З цього сплаву народилася нова оригінальна культура. Вона базувалася на європейській, але увібрала в себе традиції багатьох національностей і тому набула своєрідного характеру. Усі ці процеси отримали назву «американське диво». Його результатом стало народження на теренах Північної Америки нового народу і нової держави.

Англійські колонії. У Новому Світі англійців приваблювало незайняте іспанцями Атлантичне узбережжя Північної Америки. Його головним багатством були не дорогоцінні метали, а родючі землі, заселені численними індіанськими племенами. Ще в XVI ст. перші англійські колоністи спробували оселитися тут, однак не змогли вижити в суворих умовах. Початком справжньої колонізації став травень 1607 р., коли 120 англійців заснували перше постійне поселення – форт Джеймстаун. Його було названо на честь короля Якова (Джеймса) I Стюарта, і він став центром першої англійської колонії в Америці – Вірджинії.

У 1620 р. північніше Вірджинії причалив маленький корабель «Мейфлауер» («Травнева квітка»). Він доставив групу нових поселенців – англійських пуритан. За 12 років до того вони втекли від релігійних переслідувань у Голландію і тепер сподівалися, що в Новому Світі зможуть вільно сповідувати свою релігію і знову відчути себе англійцями.

Ці переселенці увійшли в історію під назвою «отці-пілігрими» (паломники). Перш ніж зійти на землю, вони підписали угоду, де визначили кінцеву мету свого прибуття: «Ми створимо і введемо такі справедливі й однакові для всіх закони, які вважатимуться корисними для загального блага колонії і яким ми обіцяємо підпорядковуватись».

ПОДРОБИЦІ

■ Англійський корабель. Гравюра. Бл. 1680 р.

■ Квакер Вільям Пенн. Гравюра

«Отці-пілігрими» побудували на узбережжі селище Новий Плімут. Так виникла ще одна колонія. До 1700 р. більша частина Атлантичного узбережжя США була вже освоєна колоністами. На цій великій території виникли перші 13 штатів, її почали називати Новою Англією.

Стосунки колоністів із місцевим населенням склалися по-різному. Одні індіанські племена були налаштовані миролюбно, інші – вкрай вороже: вони не могли змиритися з тим, що прибульці захоплюють їхні землі. Проте кровопролитні війни закінчилися поразкою індіанців. Їх витіснили в глиб країни, а поселення зруйнували. Рідкісним винятком стала поведінка засновника Пенсільванії англієця Вільяма Пенна. Він зміг уникнути конфлікту з індіанцями, уклав з ними договір про добросусідство і навіть сплатив (хоча й невеликі)

гроші за зайняті колоністами землі.

Англієські колонії в Америці розвивалися двома шляхами. На Півночі переважали дрібні фермерські господарства, процвітали промисловість і торгівля. На Півдні на величезних плантаціях, які обробляли раби, вирощували бавовну, тютюн і рис.

Спроби поневолити індіанців виявилися невдалими: від незвичного навантаження вони хворіли і помирали. Тоді на плантаціях почали використовувати працю європейців – переважно жебраків і волоцюг, які прагнули потрапити в Новий Світ, але не мали на це грошей. Капітани кораблів безкоштовно перевозили їх і продавали американським землевласникам. Зовсім не всі ці люди опинялися за океаном за власним бажанням. В Англії існував цілий промисел – викрадання дітей, а часом і дорослих, для продажу в Америці. На 5–7 років такі білі кабальні слуги – сервенти – потрапляли в повне розпорядження нових хазяїв, відробляли в них свою «вартість» і потім ставали вільними.

Невдовзі колоністи замінили кабальних слуг на дешевшу робочу силу – сильних і витривалих негрів. Перших невільників-африканців у 1619 р. доставили в Новий Світ жителі Джеймстауна. Люди стали товаром, а работоргівля – прибутковим бізнесом. В Африку споряджалися спеціальні судна, команди яких влаштовували ловлю негрів, як диких тварин. Рабів продовжували вивозити з Африки аж до 1863 р., поки в Америці не скасували рабство.

Раннє американське суспільство було досить строкатим. Його верхівку утворювали багаті землевласники, мануфактуристи, купецтво й банкіри. До середнього прошарку належала основна частина торговців, фермерів та ремісників, а також учителі, лікарі, судді, священики. На нижчій сходинці соціальної драбини знаходилися дрібні селяни і ремісники, а також найбільш та найбезправніші групи населення – білі кабальні слуги і негри-раби. На чолі кожної з колоній стояв губернатор, призначений англійською короною. Поряд з ним діяли асамблеї – представницькі органи, обрані повноправними білими чоловіками. Жінки, індіанці та негри політичних прав не мали.

Важливою особливістю американського суспільства з самого початку його існування було те, що тут люди могли успішніше, ніж у Старому Світі, користуватися результатами своєї праці. Протестантська віра привчала їх до працьовитості та ощадливості. Чесно накопичене багатство вважалося ознакою Божої милості. Тому основна маса американців здобувала власність наполегливою працею.

Конфлікт з метрополією. На середину XVIII ст. англійські колонії в Північній Америці вже перестали бути маленькими малолюдними фортами. Їхнє населення збільшилося до 1 млн чоловік, виросли міста, процвітала торгівля. Розвивалися також освіта і культура: почали виходити власні газети, відкрилися школи і коледжі, з'явилися видатні мислителі американського Просвітництва **Бенджамін Франклін**, **Томас Джефферсон**, **Джон Адамс**. Усе це свідчило не лише про матеріальні, але й про духовні можливості американського суспільства. Спільні інтереси і спільне майбутнє сприяли зміцненню зв'язків між колоніями.

Колонії володіли величезними запасами родючої землі й лісу, мали власний флот і виплавляли 1/7 світового виробництва чавуну. Вони були здатні забезпечити себе продовольством, виготовляли одяг, меблі, посуд. «Мати-Британія» отримувала з колоній хутро, пшеницю, деревину, тютюн, рибу і відводила їм роль «ферми, лісу та рудника імперії». Англійська корона навіть заборонила американцям вільно торгувати з іншими країнами і розвивати обробну промисловість. Звісно, цей закон постійно порушувався, але все ж колонії залежали від метрополії: адже 95 % їхнього населення займалися сільським господарством і були споживачами англійських промислових товарів.

Після перемоги над Францією в Семилітній війні Англія приєднала колишні французькі землі в Канаді на захід від Аллеганських гір і стала повновладною господаркою Північної Америки. У ході війни колоністи активно сприяли англійцям проти французів і сподівалися отримати в нагороду самоврядування та право самостійно визначати податки. Але вийшло зовсім інакше. Король Георг III заборонив американцям самоправно переселятися за Аллегани, побоюючись, що після розсіяння по просторах Заходу з них неможливо буде стягувати податки. Додатковим тягарем на плечі колоністів лягло утримання англійських військ, які після закінчення воєнних дій не повернулися додому, а залишилися в Америці.

Джон Вайт. Північно-американські індіанці ловлять рибу. XVI ст.

Бенджамін Франклін

Останньою краплею в чаші терпіння стало рішення англійського парламенту про введення в 1765 р. гербового збору в колоніях. За кожну торгіву угоду, оформлення документів, випуск друкованих видань, поштові відправлення колоністи мусили тепер платити новий податок у державну скарбницю Британії. У відповідь американськими містами прокотилася хвиля мітингів під гаслом: «Ніяких податків без представництва». Колоністів обурював не розмір податку (досить невеликого), а сам факт його затвердження парламентом, куди представників північноамериканських колоній не допускали. Американці цілком справедливо вимагали: або вони матимуть своїх депутатів у палаті общин, або парламент відмовиться від оподаткування колоній.

Уперше в американській історії на вуличні мітинги вийшла сила народу. Найпотужнішим вогнищем опору став Бостон. Тут виникло товариство «Сини свободи», яке заклиало американців «не бути більше рабами англійців». Повсюдно американці знищували гербовий папір, привезений з метрополії для оформлення податку. Протест був настільки могутнім, що Англії довелося піти на нечуваний крок: вона відмовилася від гербового збору. Однак ця поступка носила тимчасовий характер. Уже через два роки англійський парламент прийняв закон про нові податки.

Бостонська бійня. Гравюра. 1770 р.

Особливе роздратування колоністів викликало введення мита на ввіз товарів з Англії. Американці відмовлялися купувати їх і налагодили контрабандну торгівлю з іншими європейськими країнами. У грудні 1773 р. мешканці Бостона не дали розвантажити прибулий з Англії корабель з чаєм. Уночі декілька чоловік переодяглись індіанцями, проникли на судно і потопили тюки з чаєм у морі. Подія отримала назву «бостонське чаювання». Британський парламент вважав її серйозним злочином. У Бостоні був введений надзвичайний стан, губернатора замінили військовим комендантом, а королівський флот блокував порт. Ситуація ставала дедалі тривожнішою.

Початок війни. Восени 1774 р. представники колоній зібрались у Філадельфії на Перший Континентальний конгрес. Вони заявили, що залишаються вірними підданими англійського короля, але виступають проти зазіхань метрополії на самоврядування, «життя, свободу та власність» американців. Прагнучи захистити ці права, конгрес ввів заборону на торгівлю з метрополією. У колоніях назрівав вибух. Американці таємно збирали зброю і створювали загони добровольців. Це викликало тривогу в англійців, які спробували роззброїти декілька загонів та заарештувати їхніх командирів. 19 квітня 1775 р. неподалік Бостона відбулися перші сутички.

Спочатку перевага була на боці англійців. Проте їхнє повернення назад перетворилося на жахливу втечу під безперервним обстрілом повстанців, які влаштували засідки вздовж доріг. Американці легко влучали в ціль,

Війна за незалежність англійських колоній в Північній Америці. Утворення США**ДЕЛАВЕР** Англійські колонії в Північній Америці на середину XVIII ст.

Межа, що на захід від неї колоністам заборонялося займати землі за королівським указом 1763 р.

Проголошення Конгресом Декларації незалежності (4 липня 1776 р.), утворення США

Дії ворогуючих сторін у 1776–1781 рр.:

- американського війська
- англійського війська
- - - французького флоту
- - - англійського флоту
- на підтримку американців

1777 X Місця і роки найважливіших битв

Місце капітуляції головних сил англійської армії в 1781 р.

Кордони Сполучених Штатів Америки за Версальським миром 1783 р.

ІРОКЕЗИ Індіанські племена

оскільки британські солдати носили помітні здалеку червоні мундири з жовтим оздобленням. Колоністи вдало використовували запозичену в індіанців тактику розсипного строю. Вони атакували англійців з укриттів, а потім миттєво зникали, аби зненацька напасти вже в іншому місці.

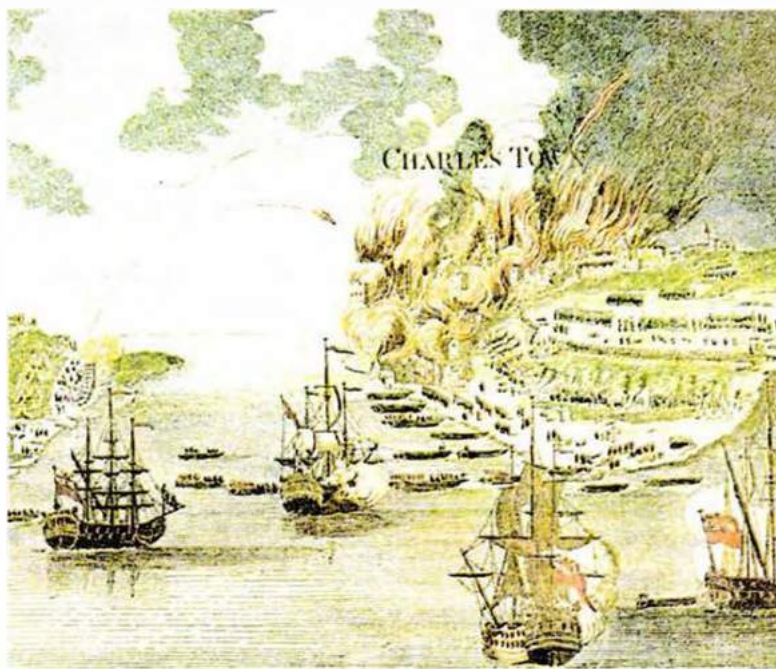
У травні 1775 р. у Філадельфії відкрився Другий Континентальний конгрес. Він прийняв рішення про створення регулярного війська і призначив його головнокомандуючим досвідченого офіцера **Джорджа Вашингтона** (1732–1799). Із різношерстого натовпу колоністів Вашингтону вдалося створити дисципліноване боєздатне військо, яке навесні 1776 р. звільнило Бостон. Піднесенню бойового духу американських солдатів сприяв памфлет Томаса Пейна «Здоровий глузд». У ньому обстоювалося право американців на озброєну боротьбу проти метрополії. А слова Пейна, що лише незалежність і республіканський устрій дадуть Америці велике майбутнє, стали пророчими.

Важливим кроком на шляху до самостійності стала Декларація незалежності. Основну частину її тексту написав наймолодший з депутатів, 33-річний **Томас Джефферсон** (1743–1826) – палкий шанувальник європейського Просвітництва. Декларація звинувачувала англійського короля і парламент у тиранії, оголошувала об'єднання колоній, їхнє відокремлення від Англії і перетворення на «вільні та незалежні штати». **4 липня 1776 р.**, коли вона була схвалена конгресом, стало днем народження Сполучених Штатів Америки, головним святом американського народу – Днем незалежності. Декларація незалежності – це перша практична спроба втілити в життя права людини в дусі ідей Джона Локка і французьких просвітителів. Утім, на вимогу частини депутатів конгрес вилучив із тексту Декларації слова про засудження рабства.

Документ

Із Декларації незалежності 4 липня 1776 р.

Ми вважаємо очевидними такі істини: усі люди створені рівними і всі вони обдаровані своїм Творцем деякими невідчужуваними правами, до яких належать життя, свобода і прагнення до щастя. Для забезпечення цих прав серед людей установлені уряди, джерелом справедливої влади яких є згода тих, ким вони управляють. Якщо ж ця форма уряду стає згубною для цієї мети, то народ має право змінити або знищити її та створити новий уряд, заснований на таких

Атака англійського флоту на американські позиції біля Банкер-Хілла. Гравюра. 1775 р.

Чарлз Вілсон Піл. Джордж Вашингтон. 1777 р.

принципах і з такою організацією влади, які, на думку цього народу, якнайбільше сприятимуть його безпеці і щастю...

Наші колонії також довго і терпляче витримували різні утиски, і тільки необхідність змушує їх тепер змінити свою колишню форму управління... Оголошуємо від імені народу, який уповноважив нас, що наші об'єднані колонії є і по праву повинні бути надалі вільними і незалежними штатами... Як вільні і незалежні штати вони набувають повного права оголошувати війну, укладати мир, вступати в союзи, вести торгівлю і робити все, на що має право всяка незалежна держава.

Перелом у війні та її завершення. Прийняття Декларації не означало закінчення війни. Англійський уряд відрядив до Америки численні війська, яким належало «вогнем і мечем» привести до покори бунтівні колонії. У ході важких боїв англійці захопили Нью-Йорк. Американські солдати почали масово залишати армію, пояснюючи це наміром повернутися додому і захищати «свої» штати. Вашингтону ледве вдалося врятувати свою армію від повного розвалу. Стало зрозуміло, що необхідно підняти бойовий дух солдатів. І тоді конгрес прийняв рішення, що після закінчення війни кожному з її учасників буде надано ділянку землі. Під знамена Вашингтона знову почали сходитися добровольці, його армія швидко зросла. Невдовзі американці оточили зайнятий англійцями форт Саратугу і змусили його капітулювати. У полон потрапило 6 тис. англійських вояків. Цей успіх відродив в американців надію на остаточну перемогу.

Тим часом противник продовжував утримувати Нью-Йорк і першу столицю США – Філадельфію. На підступах до неї солдатам Вашингтона довелося провести надзвичайно сувору зиму в долині Вальлі-Фордж. Армія погано забезпечувалася провізією і одягом, жити доводилось у легких наметах. Англійці навіть не вважали за потрібне атакувати погано обладнаний табір американців і казали, що холод зробить це краще за них. Дійсно, кількість померлих від хвороб і морозів була не меншою, ніж загиблих у боях. Гірка пам'ять про ці випробування залишилась у словах солдатської пісеньки: «Хто бував на Вальлі-Фордж, той не боїться пекла». Перші успіхи і стійкість солдатів додали впевненості молодій американській армії.

Для остаточної перемоги американцям потрібна була допомога сильних союзників. Найкраще для цього підходила Франція, яка прагнула укріпити власні позиції за рахунок ослаблення давнього ворога – Британії. Вона підписала зі США договір про торгівлю і військову допомогу, після чого французький флот розпочав морські дії проти англійців. Невдовзі проти ненависної їм «володарки морів» виступили на боці американців Іспанія і Голландія. В американських військах з'явилися солдати і волонтери (добровольці) майже з усіх країн Європи.

ПОДРОБИЦІ

Наприкінці 1776 р. у Париж для обговорення перспектив майбутнього союзу прибув як посол Бенджамін Франклін (1706–1790). Вибір не випадково впав саме на нього. Франклін – талановитий вчений і письменник – був членом англійського Вченого королівського товариства і єдиним американцем, добре відомим у Європі.

У Франції Франклін продовжував ходити, як в Америці, – в скромному коричневому одязі, з гладко зачесаним волоссям. Він не носив напудреної перуки, як того вимагала європейська мода. Щоб її відсутність менше впала в очі, Франклін ніколи, навіть у приміщенні, не знімав хутрову шапку. Втім, у французькому суспільстві симпатії до повсталих були настільки

міцними, а популярність Франкліна настільки великою, що в Парижі не лише вибачили йому таку незвичну поведінку, але навіть зробили його костюм взірцем моди.

Вступ союзників у війну круто змінив її хід. Восени 1781 р. об'єднане франко-американське військо оточило місто Йорктаун і змусило до капітуляції 8 тис. англійських солдатів і матросів. Сили Англії були виснажені, коштів для спорядження нової армії вона не мала. Воєнні дії припинились. Англіїці самі запропонували американцям почати переговори. Вони тривали досить довго і завершилися 3 вересня 1783 р. підписанням мирного договору. Британія визнала Сполучені Штати Америки самостійною, незалежною державою і заявила про повне виведення з їх території всіх своїх військ. Західний кордон США встановлювався по річці Міссісіпі, тобто територія молодого республіки збільшилася майже втричі.

■ Перша монета США

Створення федеративної держави. Ще в ході війни колишні колонії були перетворені на штати з республіканською формою правління. Спочатку вони хотіли об'єднатись у **конфедерацію** – союз окремих держав, кожна з яких зберігала незалежність і власні органи влади. Спільно вони мали вирішувати лише питання зовнішньої політики.

Проект першої американської конституції у 1775 р. склав Бенджамін Франклін. На його доопрацювання знадобилося майже шість років. Коли документ набув чинності, стало ясно, що він уже не відповідає вимогам часу. Штатам, діючим порізно, не вдавалося налагодити торгівлю і фінанси. Подолати післявоєнний економічний занепад можна було лише за наявності міцної центральної влади.

Влітку 1787 р. представники всіх штатів зібралися на конвенті (з'їзді) у Філадельфії і розробили нову конституцію. Її прийняття засвідчило, що

■ Капітуляція генерала Корнуолліса біля Йорктауна. 1781 р.

від конфедерації США перейшли до **федерації** – тісного союзу штатів, але зі збереженням за кожним із них досить широкого самоврядування. Вищим органом законодавчої влади став Конгрес. Він складався з двох палат: верхньої – сенату і нижньої – палати представників. Кожний штат, незалежно від своїх розмірів, обирав по два сенатори. До палати представників депутати входили пропорційно кількості населення того чи іншого штату. Виконавча влада належала обраному на чотири роки президенту. Першим президентом США став Джордж Вашингтон, який залишався на своїй посаді два терміни.

Цю конституцію США ніколи не відміняли. Вона діє й донині, але час від часу до неї вносили поправки. У 1791 р. Конгрес включив у конституцію важливі демократичні поправки, які отримали назву «Білль про права». Вони гарантували американцям свободу слова, друку, союзів і зборів, недоторканність особи, житла і приватної власності, свободу віросповідання, право на носіння зброї.

Війна за незалежність привела до народження першої незалежної держави у Новому Світі і першої демократичної республіки Нового часу. Її устрій втілював політичні ідеали доби Просвітництва. Разом з тим, за наполяганням плантаторів Півдня, від колоніального минулого було збережено рабство. Цю серйозну проблему американцям ще належало розв'язувати в майбутньому.

З утворенням США закінчився 170-річний колоніальний період американської історії. За цей час відбулась унікальна (неповторна) у світовій історії подія – народилася нова цивілізація, а жителі англійських колоній, які приїхали сюди з різних країн Європи, перетворилися на єдиний народ.

1. Що спричинило в XVII–XVIII ст. різке зростання потоку переселенців до Нового Світу? Чому англійці заселяли землі Північної Америки? Який тип господарства вони тут створювали? Чи впливав релігійний чинник на економічний розвиток колоній?
2. З якою метою Англія перешкоджала розвитку виробництва в колоніях і забороняла їм вільно торгувати з іншими країнами?
3. Чому закон про введення невеликого за розміром гербового збору викликав різке обурення колоністів? Каменем спотикання став сам збір чи існувала інша причина?
4. Що становило сильні і слабкі сторони американської армії? Для чого Другий Континентальний конгрес прийняв рішення про роздачу землі учасникам війни?
5. Завдяки чому американцям вдалося знайти союзників у боротьбі проти Англії?

ЗАВДАННЯ

1. Уважно прочитайте уривок з Декларації незалежності. Які ідеї Просвітництва відчувуються в ньому? Чи можна вважати, що оголошені в Декларації свободи і права стали загальними і поширювалися на всіх жителів штатів? Чи позначилися вони на становищі індіанців та негрів? Дайте оцінку значення Декларації для США і для світової історії.
2. Подумайте, чому перед США виникла потреба в прийнятті «Білля про права». Як ви оцінюєте його значення?

Тема 9

КРАЇНИ
СХОДУ
В XVI
– XVIII СТ.

§26. МУСУЛЬМАНСЬКИЙ СВІТ

§ 26 МУСУЛЬМАНСЬКИЙ СВІТ

§ 27 ІНДІЯ ПІД ТЯГАРЕМ ЗАВОЮВАНЬ

§ 28 «ЗАКРИТІ» КРАЇНИ ДАЛЕКОГО СХОДУ

Османська імперія і відсіч Європи. На початку XVI ст. Османська імперія перетворилася на могутню державу з великою територією. Після взяття в 1453 р. Константинополя турки-османи вийшли за межі Азії і підкорили Балканський півострів. Вони володіли також Малою Азією і Кримським ханством, відчували себе господарями Чорного моря. У арабів турки захопили Сирію і частину Аравії разом із священними для мусульман містами Меккою і Мединою. Із завоюванням Єгипту до складу Османської держави увійшли землі на півночі Африки і контроль над важливими торговими центрами Середземномор'я. Підкорення чужих земель і постійне розширення кордонів імперії забезпечували потужні військо і флот, а воєнна здобич була головним джерелом поповнення державної скарбниці.

Вершини своєї могутності Османська імперія досягла за правління султана **Сулеймана Пишного** (1520–1566). Саме так за численні перемоги і розкіш двору називали його європейці. Піддані ж іменували Кануні (Законодавець) за видання зводу законів. Головна особливість цього законодавства полягала в поділі населення імперії на мусульман та немусульман, які відповідно мали різні обов'язки і права. Суд знаходився в руках мусульманського духовенства і всі справи вирішував на основі заповідей ісламу.

Сулейман здійснював вдалу завойовницьку політику, особисто брав участь у 13 воєнних кампаніях, причому 10 з них провів у Європі. Тут головним противником султана був імператор Карл V Габсбург. Їхнє суперництво розгорталось на землях Угорщини,

■ Стамбул. XVI ст.

Австрії та в Середземномор'ї. Спочатку величезна турецька ескадра обложила острів Родос. Він належав рицарям-хрестоносцям ордену іоаннітів, які тримали під контролем східне Середземномор'я і заважали відносинам Стамбула з османськими володіннями в Аравії та Єгипті. У ході затяжної облоги захисники острова – 600 рицарів і 5 тис. солдатів – героїчно оборонялися. Вважається, що османи втратили близько 80 тис. чоловік, але зрештою змусили фортецю капітулювати. Сулейман, поважаючи хоробрість рицарів, відпустив їх з полону. Іоанніти перебралися на Мальту, де їх орден отримав нову назву – Мальтійський. Згодом Сулейман намагався захопити й Мальту, але безуспішно.

Далі османське військо перейшло Дунай і в битві біля Мохача вщент розбило угорців. У 1529 р. армія Сулеймана взяла в облогу столицю Габсбургів – Відень. Місто вистояло, але з цього моменту і впродовж двох наступних століть кордон між Священною Римською і Османською імперіями проходив усього в декількох десятках кілометрів від нього. Загони турецької кінноти постійно налітали на мирні поселення, сіючи на своєму шляху смерть і розруху.

Могутність Османської імперії трималася на численному війську. За вірну службу воїни отримували від султана спадкоємні земельні володіння – тімари і певну частину воєнної здобичі. Привілейованою частиною і ударною силою турецького війська були яничари – уродженці підкорених османами областей (переважно балканських). За давнім звичаєм їх ще хлопчиками відбирали в батьків і виховували

■ Сулейман Пишний

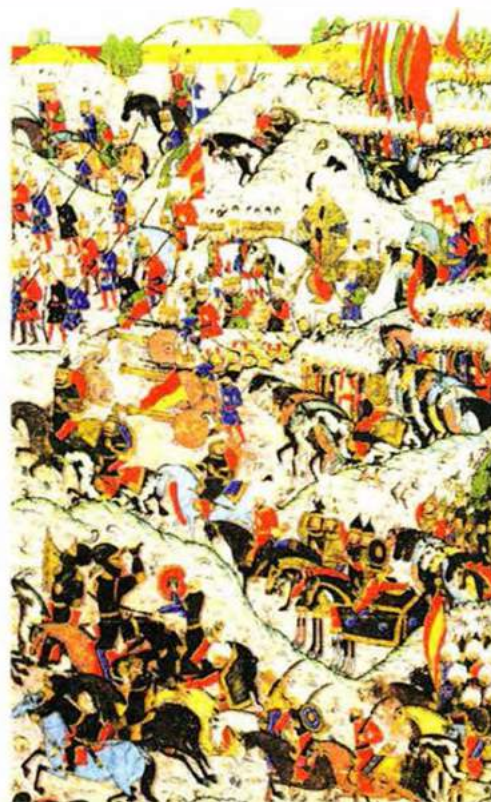

■ Османський круглий щит. XVI ст.

■ Османські шоломи та кольчуга.
XVI ст.

■ Битва біля Мохача.
XVI ст.

у фанатичній відданості ісламу. Подорослішавши, вони перетворювалися на суворох і нещадних воїнів, які вже не пам'ятали свого походження і воювали проти власної батьківщини, навіть не підозрюючи про це.

Документ

XVI ст. Із листа Сулеймана Пишного до французького короля Франціска I

Франціск... ви звернулися з листом... ви довели до нашого відома, що ворог оволодів вашою країною і що ви самі знаходитесь... у полоні, і ви звернулися сюди по допомогу... для вашого звільнення. Усі ці повідомлення були донесені до підніжжя мого трону, цього притулку для всього світу; моя імператорська вченість оволоділа ними в усіх подробицях...

Немає нічого дивного, що імператори зазнають поразок і потрапляють у полон. Отже, кріпіться і не падайте духом. Наші славні предки... ніколи не припиняли війн для того, щоб відбити ворога і підкорити нові землі... І ми також слідували їхньому прикладу. Ми безупинно завойовували провінції і сильні неприступні фортеці. Вдень і вночі наш кінь стоїть осідланий, і ми оперезані шаблею.

Початок занепаду Османської імперії. Безупинні війни вимагали величезних витрат. Чималі кошти поглинав також розкішний двір султана. Це змушувало уряд дедалі посилювати податковий гніт. Зайнятий постійним вибиванням грошей з населення, він зовсім не піклувався про створення сприятливих умов для розвитку торгівлі, промисловості та сільського господарства. Єдиним виходом правлячі кола вважали продовження загарбницьких війн, які обіцяли багату здобич і нові землі для стягування податків.

Проте зростаюча економічна відсталість Туреччини позначилася на технічному оснащенні османського війська. Йому стає дедалі важче протистояти краще озброєним європейським арміям. До того ж великих зусиль вимагало втихомирення підкорених народів і придушення повстань всередині країни. У результаті вже з кінця XVI ст. турки почали зазнавати серйозних поразок. Невдало завершився похід наступника Сулеймана Пишного – **Селіма II** (1566–1574) на Астрахань. У 1571 р. з'єднані сили Іспанії та Венеції розгромили турецький флот у затоці Лепанто. І хоча Османська імперія все ще залишалася сильною державою, її воєнна міць була підірвана.

У середині XVII ст. військам султана та його васала, кримського хана, вдалося декілька разів вторгнутись у Польщу та Україну і дійти до самого Дніпра. Окрилена успіхом, Туреччина зважилася на нову спробу розгромити Австрію. У 1683 р. понад 100-тисячне турецьке військо підійшло до стін Відня. Облога австрійської столиці тривала два місяці. На допомогу їй з нечисленним, але добре озброєним військом прийшов польський король **Ян Собеський**. У битві він розгромив турків і змусив їх відступити від Відня. Ця поразка поклала край турецькому просуванню в Європу. Відтоді Османська імперія почала поступово втрачати свої завоювання.

Іран за правління династії Сефевидів. Східною сусідкою і постійною суперницею Туреччини була Персія. На початку XVI ст. на її території існувало декілька самостійних володінь, де не вщухали внутрішні чвари. Один з правителів – шейх **Ісмаїл Сефеві** – силою зброї об'єднав ослаблені міжусобицями дрібні держави в одну і оголосив себе шахом. Він заснував династію **Сефевидів** (1502–1736) і створив сильну державу, яку стали називати Іраном. За Ісмаїла почались і впродовж усього XVI ст. майже безупинно йшли війни з Османською імперією. Але Сефевидська держава з її відсталою організацією війська і примітивною військовою технікою не змогла належним чином протистояти ворогу. Турки зайняли майже все Закавказзя, їхні кораблі контролювали судноплавство в Каспійському морі.

Безперервні війни вимагали величезних витрат, тому наступники Ісмаїла постійно підвищували податки. Населення відповідало численними повстаннями. Зовнішні поразки й ускладнення внутрішньої ситуації супроводжувалися серйозним занепадом економіки. Країна дедалі більше потрапляла у скрутне становище.

Відновлення могутності Сефевидської держави відбулося за шаха **Аббаса I Великого** (1587–1629). Готуючись до вирішальної війни з Туреччиною, Аббас створив величезну постійну армію з 120 тис. чоловік. Її ударною силою була 10-тисячна кіннота, яка складалася з гулямів – воїнів,

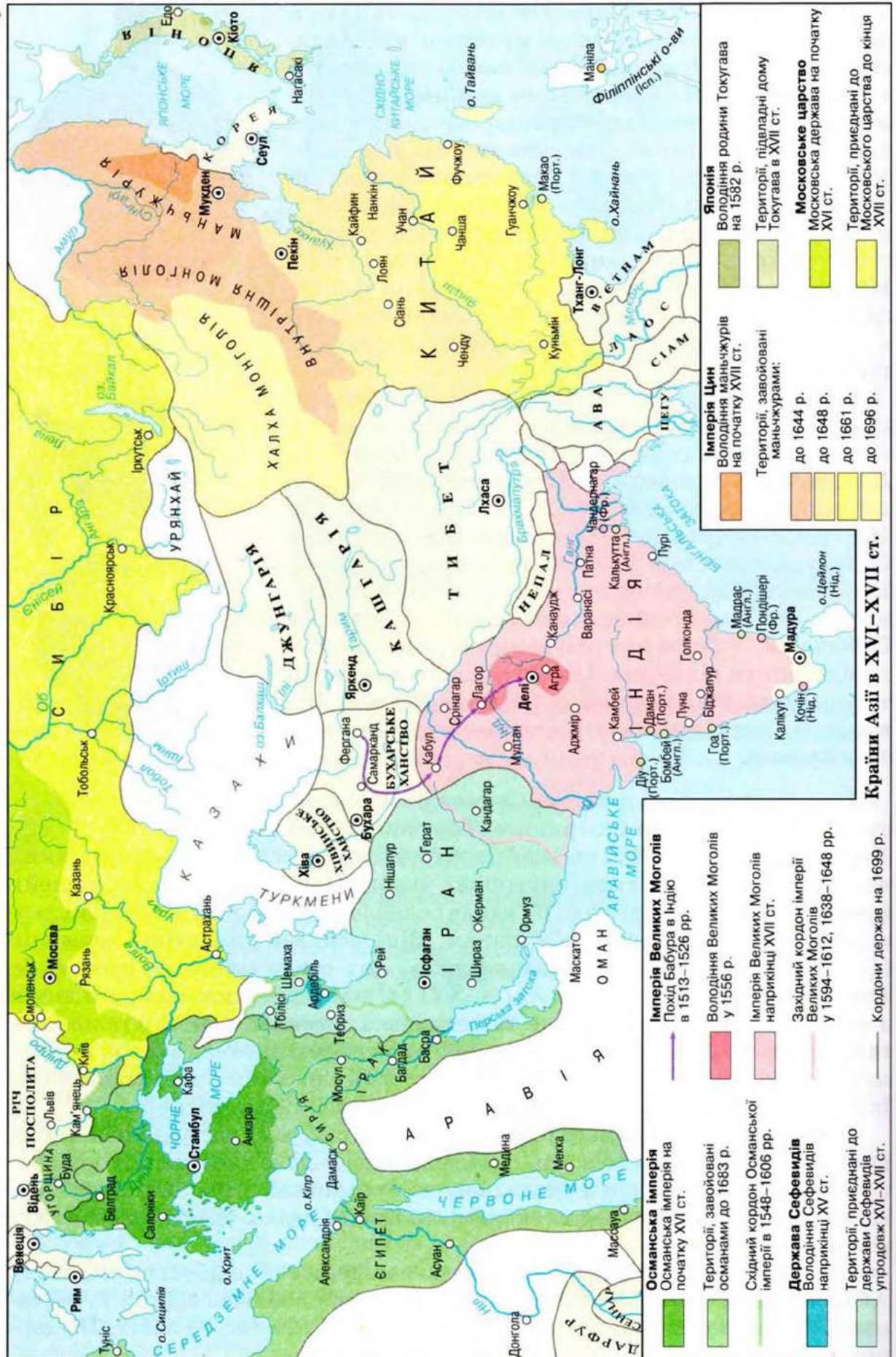

■ Дорожня фляга.
XVI ст.

■ Лампа з мечеті.
XVI ст.

подібних до османських яничар. Гулямами ставали хлопчики, насильно відібрані у батьків-християн (переважно грузинів та вірмен) і виховані в дусі фанатичного ісламу. Аббас ввів у своєму війську вогнепальну зброю і артилерію. Це забезпечило йому перемогу над Туреччиною і дозволило повернути майже всі втрачені території, у тому числі Грузію, Вірменію, частину Азербайджану, Курдистану та інші.

За Аббаса Іран вів жваву торгівлю з багатьма країнами – Португалією, Голландією, Англією, Росією, Китаєм та іншими. Широкий попит мали перські килими, шовкові, вовняні та бавовняні тканини, металеві вироби. У містах процвітало організоване в цехи ремесло. Аббас переніс столицю до Ісфагана (сучасний Тегеран), заселив місто купцями та ремісниками з інших районів країни, прикрасив його чудовими спорудами. Для зручності торгівлі Аббас прокладав дороги і споруджував мости. Проводилися також великі іригаційні роботи: будувалися нові й ремонтувалися старі канали та зрошувальні системи. Селяни в основному вирощували зернові, розводили фруктові сади. Сама Персія здавалася квітучим садом у посушливому оточенні.

Іранські килими. XVII ст.

На Сході вірили в божественне походження слова та літери і ставилися до них з великою шаною. Тому особливу увагу тут приділяли каліграфії. Рукописи прикрашали невеликими картинками-мініатюрами, виконаними з надзвичайною досконалістю. Мініатюри перських художників – яскраві, багатокольорові, схожі на барвистий килим. У них панує прекрасна вічна весна. Такі рукописи перетворювалися на справжні шедеври мистецтва.

Знать прагнула залучити до себе на службу якомога більше художників і каліграфів. Палаці і мечеті Ірану вражали своєю розкішшю, багатим рослинним або геометричним орнаментом, ліпниною, керамічною мозаїкою.

«Завойовник світу» Надір-шах. Піднесення Ірану тривало недовго. За наступників Аббаса ослаблення шахської влади призвело до загострення міжусобних чвар серед знаті. У таких умовах господарство країни занепадало. І одразу ж підняли голову войовничі сусіди: із заходу посилили тиск турки-османи, на сході виникла загроза з боку кочових племен афганців, на півночі з'явився новий суперник – Росія. У протистоянні з цими грізними противниками Іран втратив значну частину своїх володінь. Здавалось, країна знаходилася на краю загибелі.

Її долю круто змінив талановитий полководець Надир-хан. Він відвоював майже всі втрачені території і став правителем Ірану під іменем **Надир-шаха** (1736–1747). Його не випадково прозвали Завойовником світу. Саме Надир-шах розширив володіння Ірану, приєднавши до них окремі області Індії, Середньої Азії та Закавказзя. Незліченні багатства, загарбані у воєнних походах, Надир пускав на утримання війська і на особисті потреби. Кричуща розкіш двору сусідила з жахливою бідністю простолюду. Проте

ПОДРОБИЦІ

грошей для виплат величезній армії – головній опорі шахської влади – все одно не вистачало. Надир збільшив податки, що викликало повсюдне невдоволення і численні заколоти. Під час одного з них шаха вбили. Держава Надира розпалася на окремі володіння.

Документ

XVIII ст. Із мемуарів французького посла

У 1741 р., прославлений і навантажений багатствами, награбованими в Індії, Надир-шах прибув до Дербента. Його військо, яке значно зросло під час численних походів, нараховувало 150 тис. чоловік і складалось із загонів індійців, татар, узбеків та афганців... персів було небагато.

Він вирішив напасти на лезгінів – народ, що живе у горах, і тому його важко підкорити... Горці звичні до пограбувань, майже всі вони майстерно володіють вогнепальною зброєю і вміло ведуть дрібні бої. На вершинах недоступних стрімчаків вони розташували своїх дружин, дітей та коштовності й почали влаштовувати засідки... знімати конвої, а однієї ночі насмілились атакувати табір самого шаха. Застигнутий зненацька, государ змушений був відступити. Все його військо безладно тікало, і переможці взяли значну здобич.

1. Чи могли християни Османської імперії розраховувати на захист законів Сулеймана Пишного так само, як мусульмани?
2. Коли і чому почалось ослаблення Османської імперії? Як це вплинуло на хід турецьких завоювань?
3. Що дозволило шаху Аббасу I відновити могутність Сефевидської держави?
4. Чи могло піднесення, яке відбувалося в Ірані за правління Надир-шаха, тривати довго? Відповідь обґрунтуйте.

ЗАВДАННЯ

1. Уважно прочитайте уривок з відповіді Сулеймана Пишного на лист короля Франціска I, в якому той звертався до султана з проханням про допомогу і з пропозицією укласти союз між Францією і Туреччиною. Як ви можете охарактеризувати тон листа Сулеймана? Що цей правитель вважав для себе головним?
2. На основі повідомлень французького посла про завойовницький похід Надир-хана спробуйте з'ясувати, чи могло військо, до якого входили представники різних підкорених Іраном народів, бути надійним і відданим.

§ 27. ІНДІЯ ПІД ТЯГАРЕМ ЗАВОЮВАНЬ

224

Утворення Могольської держави. На початку XVI ст. Індія, де проживало близько 100 млн чол., залишалась однією з найбільших країн світу. Безліч народів і племен, мов і звичаїв надавали їй неповторної своєрідності. Велику силу мала традиція. Як і сотні років тому, зберігалися непереборні кордони між індійськими кастами. Незмінним залишався і замкнений характер сільської общини: всім необхідним її члени забезпечували себе самі.

Водночас у політичному житті Індії відбулися важливі зміни. Країна розпалася на окремі держави, правителі яких постійно ворогували між собою. Усобиці розорювали господарство, виснажували сили народу і полегшували вторгнення загарбників. У 1526 р. Північну Індію підкорив полководець **Бабур**. Він був праправнуком завойовника Тимура і далеким нащадком Чингісхана, тому його і всіх, хто прийшов з ним, стали називати моголами (перекручене «монгол»). Так виникла держава Моголів, влада яких зберігалася в Індії понад два століття, поки країну не завоювали англійці.

Бабур правив усього три роки, був дуже освіченою людиною, обдарованим поетом і тонким цінителем мистецтва. Правитель залишив після себе автобіографію «Бабур-наме», написану простою і чіткою мовою. Цей твір є одним з найцінніших джерел про тогочасні події і світогляд людей.

Документ

XVI ст. Із автобіографії Бабура «Бабур-наме»

Заклик до бою пролунав, коли сонце піднялося на висоту списа; битва тривала до полудня. О цій порі ворогів було переможено і придушено, а друзі раділи і торжествували. Великий Господь, по своїй милості та благоволінню, зробив для нас легкою цю важку справу: таке численне військо він за півдня зрівняв із землею...

Як я й сподівався, Великий Господь не змусив нас страждати і терпіти даремно і допоміг нам подолати сильного ворога і завоювати таку велику державу, як Індія.

Наприкінці життя Бабур розділив свої володіння між синами. У країні спалахнуло полум'я міжусобних війн.

Правління Великих Моголів. Спокій встановився не скоро, лише після приходу до влади онука Бабура – **Акбара** (1556–1605). Успадкувавши лише декілька розорених війною провінцій, він збільшив територію могольської держави у багато разів. Акбар завоював і приєднав до своїх володінь величезні індійські території і більшу частину афганських земель.

У створеній ним міцній централізованій державі Акбар ввів єдиний календар і чітку систему рангів на державній службі. Акбар активно підтримував ремесла і торгівлю, впорядкував податки, значно розширив іригаційну систему і мережу доріг. Усе це заслужено принесло правителю славу великого реформатора. Його правління відзначено побудовою в столиці Моголів – місті Делі – грандіозних палаців і урядових споруд. Акбар також всіляко підтримував талановитих людей і славився щедрим меценатством. Саме за його правління держава Моголів досягла найвищого розквіту і стала імперією Великих Моголів.

Бабур. Мініатюра.
XVI ст.

Взяття фортеці Акбаром

Двір правителя Акбара

Імператор Акбар спостерігає за ловлею дикого слона.
Мініатюра. XVI ст.

На момент воцаріння Акбара мусульмани володіли Індією вже декілька століть. Здоровий глузд підказував, що управляти територією, де переважна більшість населення сповідує індуїзм, можна лише виявляючи віротерпимість. Однак жоден із правителів не насмівся порушити старовинний порядок приниження «невірних». Першим змінити ставлення до них наважився Акбар.

На відміну від своїх попередників, Акбар припинив гоніння на послідовників індуїзму. Для індійського населення було також скасовано особливий подушний податок – джазію, від сплати якого раніше звільнялися лише мусульмани. У 1593 р., тобто ще за п'ять років до прийняття у Франції Нантського едикту, правитель Індії видав наказ про релігійну віротерпимість. Усім своїм підданим він гарантував повну свободу віросповідання і суворо заборонив переслідувати прибічників будь-якої віри. Релігійна реформа – головне діяння Акбара. Завдяки її проведенню він увійшов у народну пам'ять як Акбар Великий.

■ Тадж-Махал. Серед. XVII ст. Агра. Індія

В Індію почали приїжджати місіонери-єзуїти. Вони вирушали до «варварської країни», будучи готовими до знущань і мук. Замість цього на них чекав пишний прийом при дворі Акбара. Великий Могол не тільки дозволив християнам вільно проповідувати, а й сам охоче вів з ними бесіди. Отці-єзуїти запросили правителя Індії до своєї каплиці! Як же вони були шоковані, коли увійшовши до неї, Акбар спочатку осінив себе хресним знаменням, потім схилився перед розп'яттям у мусульманському поклоні, і нарешті склав руки в молитовній позі індусів.

ПОДРОБИЦІ

Онук Акбара **Шах Джахан** (1628–1657) усе життя провів у війнах. Після приєднання ним Південної Індії територіальні межі держави Великих Моголів максимально розширилися. Проте своє ім'я Шах Джахан безсмертив не гучними перемогами на полях битв, а спорудженням у місті Агрі усипальниці для померлої дружини – мавзолею Тадж-Махал. Побудований з чудового білого мармuru, увінчаний вишуканими куполами і мінаретами, Тадж-Махал мальовничо віддзеркалюється в прозорій воді сусіднього басейну. Архітектурний пам'ятник дивовижної краси, він є справжньою перлиною світового мистецтва.

Із другої половини XVIII ст. Великі Моголи почали поступово втрачати колишню могутність. Між синами Шах Джахана розгорілася нещадна боротьба за трон. Переможцем з неї вийшов **Аурангзеб** (1658–1707) – людина сильна і вольова, але жорстока і підступна. Затятий мусульманин, він доклав чимало зусиль, аби повністю викорчувати паростки віротерпимості, вирощені його прадідом Акбаром. Аурангзеб віддав наказ зруйнувати індустські храми, а з їхнього каміння побудував мечеті. Правитель забо-

ронив живопис, музику й танці. Він навіть не дозволяв знатним індієм їздити на слонах, що в їхніх очах виглядало страшенною образою. Коли ж Аурангзеб знову ввів ненависну джазію, країною прокотилася хвиля народних повстань. Тепер усі сили поглинала боротьба з ними.

Після смерті Аурангзеба імперія Великих Моголів фактично розпалася. Його наступників важко назвати самостійними правителями; скоріше, вони були слухняним знаряддям у руках ворогуючої знаті. Від колись могутньої імперії Великих Моголів залишилися лише спогади. Невпинні міжусобиці остаточно підірвали сили держави і перетворили її на легку здобич для англійців.

Британське завоювання Індії. Індія здавна приваблювала європейців прянощами, барвниками і прекрасними тканинами. Спочатку португальці, потім голландці, а згодом англійці та французи поринули сюди в погоні за прибутками. З XVII ст. особливу активність розгорнула англійська Ост-Індська компанія. Вона заснувала в містах Мадрасі, Бомбеї, Калькутті та в інших торгові поселення – факторії, укріпивши деякі з них міцними фортецями. Навколо факторій виникали ткацькі поселення. В одній Калькутті на Компанію працювало 8 тис. ткачів. Вони виробляли для англійців тканини, які мали широкий попит на європейських ринках.

На відміну від інших європейців представники англійської Ост-Індської компанії прагнули не стільки отримати в Індії торгові привілеї, скільки безпосередньо розпоряджатися багатствами країни. Це викликало протидію головної суперниці англійців – французької Ост-Індської компанії. Обидві ворогуючі сторони мали у своєму розпорядженні війська, сформовані з найманих солдатів-індійців – сипаїв. Командували ними відповідно англійські або французькі офіцери.

Між Компаніями розгорілася війна. Успіх у перебігу воєнних дій випав на долю англійців. У 1757 р. 800 англійських солдатів і 2 тис. сипаїв у битві біля містечка Плессі вщент розгромили союзне французам 68-тисячне сипайське військо. Ризик під англо-французькою боротьбою за Індію підвела Семилітня війна (1756–1763). Франція зберегла за собою лише декілька прибережних міст. Усіма іншими володіннями їй довелося поступитися англійцям. Причиною перемоги Англії над Францією стала її економічна перевага, кращі, ніж у противника армія і флот, більша зацікавленість уряду в колоніях.

■ Генерал-губернатор Уоррен Гастінгс

Тепер у англійців не залишилося суперників в Індії. У 1773 р. англійський парламент видав «Акт про управління Індією» і ввів посаду генерал-губернатора, яку обійняв один з керівників Ост-Індської компанії. Так було узаконено перетворення Компанії з торгової організації на справжнього хазяїна країни. Почалося невтримне пограбування Індії і перекачування її багатств до Англії.

У відповідь на пограбування країни в Індії одне за одним спалахували народні

повстання. Англійці безжально придушували їх руками сипайського війська.

ПОДРОБИЦІ

Англійський парламент звинуватив губернатора Бенгалії, лорда Роберта Клайва в тому, що після перемоги біля Плессі він привласнив скарбницю бенгальського правителя. На суді Клайв заявив: «Багате місто було біля моїх ніг, могутня держава була в моїй владі. Мені одному були відкриті підвали скарбниці, наповненої зливками золота і срібла та коштовностями. Я взяв усього 200 тис. фунтів стерлінгів. Джентльмени, я й досі дивуюсь власній скромності!».

Суд визнав за Клайвом вчинення ряду злочинів, але відзначив, що він «зробив великі й гідні послуги Англії», і звільнив від покарання.

1. Чому Акбар першим з мусульманських правителів Індії відважився на проведення релігійної реформи? Як ви оцінюєте цей крок на тлі тогочасного релігійного протистояння в Західній Європі?
2. Чи сприяла політика Аурангзеба, спрямована на знищення віротерпимості, зміцненню його влади і посиленню країни?
3. Чим відрізнялися цілі англійців у Індії від прагнень інших європейців? Чому саме англійцям вдалося завоювати країну?
4. З яких міркувань європейські загарбники використовували проти індійців війська, сформовані з їх співвітчизників-сипаїв?

ЗАВДАННЯ

1. Спираючись на уривок з «Бабур-наме», спробуйте з'ясувати, як його автор ставився до війни. Кому він завдячував перемогою? Як Бабур сам оцінював свої завоювання?
2. Використовуючи матеріал підручника, подумайте, чому суд англійського парламенту звільнив лорда Клайва від покарання. Свою відповідь обґрунтуйте.

§ 28. «ЗАКРИТІ» КРАЇНИ ДАЛЕКОГО СХОДУ

Китай в епоху Мін. На початку XVI ст. у Китаї проживала найбільша в тогочасному світі кількість населення – понад 100 млн чоловік. Влада знаходилась у руках династії Мін (1368–1644), за правління якої відбулося укріплення китайської економіки. У сільському господарстві значно розширилися посівні площі, покращилася техніка землеробства, діяла налагоджена система штучного зрошення. У численних містах процвітали торгівля й ремесла, працювали великі мануфактури. Багатолюдні міста вражали іноземців величезними розмірами та дивовижною архітектурою. Далеко за межі Китаю розходилися високоякісні бавовняні й шовкові тканини, папір, вироби з порцеляни, скла і металів. Постійний попит на зовнішніх ринках існував також на «китайський напій» – чай.

Із давніх-давен у Китай проникали різні релігії, у тому числі християнство та іслам. Але панівною стало конфуціанство, назване так за ім'ям його засновника Конфуція (Кун-фу-цзи – мудрець Кун), який жив у VI–V ст. до н.е.

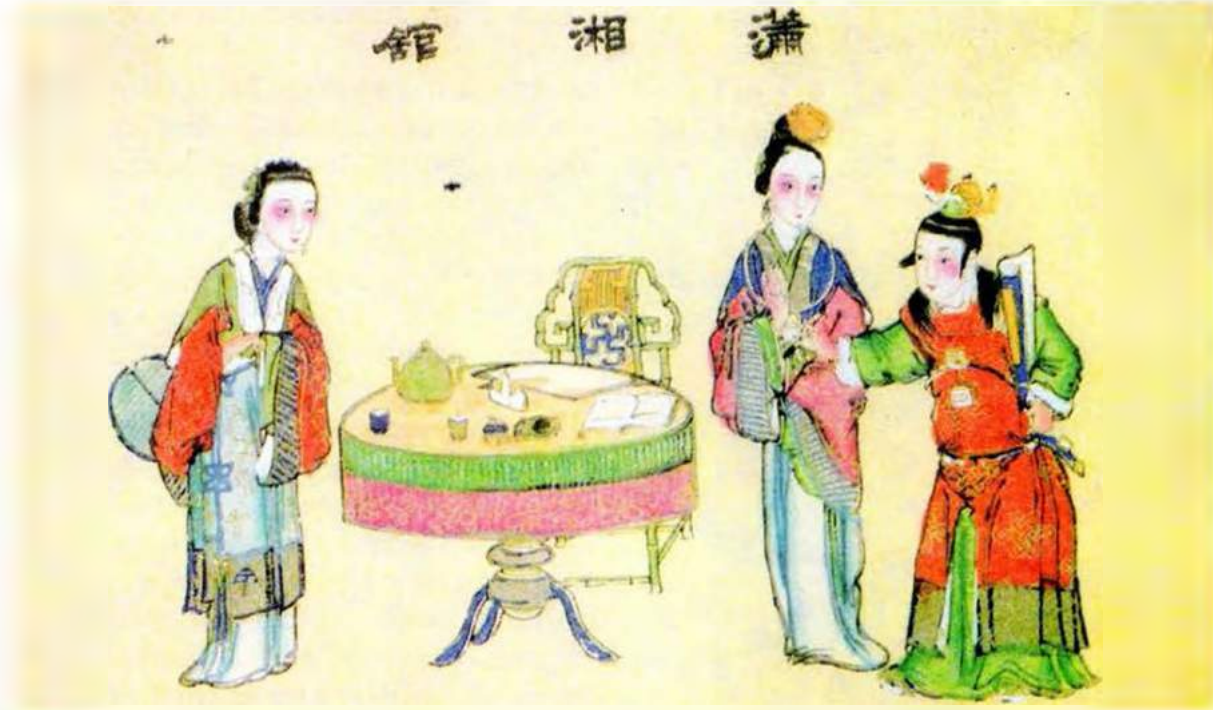
Основу конфуціанства становлять високі моральні принципи: чесність, справедливість, вірність обов'язку, відданість. Його необхідними умовами є шанування батьків, повага до старших, турбота про молодших, щирість і гуманність. Крім того, велика роль відводиться навчанню, тому що воно вдосконалює людину.

Конфуціанство внесло в життя китайців чіткий порядок. Кожний з них мусив знати своє місце в суспільстві і не виходити за встановлені межі. Це означало, що необхідно суворо дотримуватися існуючої становой приналежності. Навіть вигляд одягу – вишиті на вбранні квіти чи тварини, вид головного убору, форма пояса – мав підкреслювати становище людини. Звичайним людям (селянам, ремісникам, купцям) заборонялося носити коштовності, прикрашати свої будинки і навіть користуватися дорогим посудом. Покора імператору була беззаперечною.

Майже сорок років імператорам династії Мін довелося боротися з японськими піратами, чиї постійні набіги спустошували приморські райони Китаю. З великими труднощами урядовому війську вдалося очистити узбережжя від японців. Невдовзі Китай знову зіштовхнувся з Японією, тепер уже на землях Кореї. У 1598 р. китайські війська допомогли корейцям прогнати японських загарбників. Ця війна стала останньою значною перемогою імперії Мін. Вона коштувала Китаю великої крові і спустошила державну казну. Для вишукування грошей уряд збільшив податки. У відповідь країну захлеснула хвиля народних виступів.

Водночас на північних кордонах Китаю виникла нова загроза: завершили своє об'єднання і перейшли в наступ племена маньчжурів. Їхні грабіжницькі наскоки на китайську територію зробилися звичайним явищем. Страждання китайського населення посилювалися, але уряд Мін був неспроможний дати ворогу відсіч. Невдоволення імператорською владою охопило всю

■ Запрошення до чаю. XVII ст.

країну і вилилось у широке повстання на чолі з колишнім сільським ковалем **Лі Цзи-чен**ом. Він зібрав велике повстанське військо, захопив у боях ряд провінцій і оголосив себе імператором. Потім Лі Цзи-чен організував похід на Пекін і в 1644 р. оволодів китайською столицею. Мінська династія припинила своє існування.

Лі Цзи-чен звільнив селян від податків, а гроші, необхідні для утримання війська, стягував з багатіїв. Правління самоназваного імператора тривало всього 42 дні. Налякана повстанням знать звернулася по допомогу до вчорашніх ворогів – маньчжурів. Ті з готовністю відгукнулись і разом з мінським військом розбили повстанську армію. Але після перемоги маньчжури заявили, що взяли Китай із рук бунтівників, а не народу, і відмовилися залишити країну. Так прийшла до влади маньчжурська династія **Цин** (1644–1911).

Імперія Цин. У завойованому Китаї на чолі держави стояв спадковий монарх з необмеженою владою – маньчжурський імператор (богдохан). Привілейоване становище належало маньчжурській знаті, яка тримала у своїх руках усі вищі посади. На знак покірності маньчжури змушували китайських чоловіків голити частину голови і носити довгу косу. Тим, хто відмовлявся виконувати цю принизливу вимогу, на місці відрубували голову. Разом з тим маньчжури не чинили місцевому населенню релігійних утисків та прав і не зазіхали на його старовинні традиції. Навпаки, багато в чому завойовники самі запозичили в китайців досвід державного управління, їхні

■ Китайський чиновник. XVII ст.

■ Маньчжурська імператриця

вірування і досягнення багатівікової культури.

Екзотичні багатства Китаю – чай, шовк і порцеляна – здавна приваблювали європейців. Купці з Португалії, Голландії, Англії і Франції засновували у прибережних містах свої факторії. З XVI ст. почалося проникнення в країну католицьких місіонерів. Династія Цин противилася зростанню європейського впливу і перейшла до політики «закриття» своїх територій для іноземців. Спочатку китайцям заборонили торгувати поза межами Цинської імперії. Під страхом смерті їм не дозволялося будувати великі судна, здатні виходити у відкрите море. Потім припинився вивіз із країни металів і шовку, вкрай обмежився продаж чаю. Водночас із Китаю вислали місіонерів, а християнські храми (понад 300) закрили або зруйнували.

У 1757 р. за наказом богдохана були закриті для іноземної торгівлі всі морські порти Китаю, крім Гуанчжоу (Кантона). Але й там європейці не мали права мешкати в самому місті й вимушені були селитися за його межами. Їм заборонили

також вивчати китайську мову, а тих китайців, хто ризикував навчати «заморських чортів», страчували.

Уздовж усього узбережжя начебто піднялася незрима, але міцна «китайська стіна» з єдиними дверима – Гуанчжоу. Так завершився процес «закриття» Цинської імперії. Він суперечив потребам країни і прирік Китай на технічне, економічне і культурне відставання від Заходу. Усі згубні наслідки цього виявились у XIX ст.

Об'єднання Японії. Ще з кінця XII ст. в Японії склалася своєрідна система влади. Формально державу очолював імператор, однак реальної влади він не мав. Вона знаходилася в руках військових правителів – сьоґунів, основною опорою яких були самураї – середні та дрібні власники-воїни.

У результаті тривалих міжусобних війн Японія розпалася на окремі князівства. Понад століття між ними йшла невпинна кровопролитна боротьба, яка виснажувала сили народу і супроводжувалася його численними повстаннями. Здавалося, Країна Вранішнього Сонця назавжди поринула у вир безладдя і чвар. Змінити ситуацію і повернути Японію до мирного життя могли тільки її об'єднання та зміцнення центральної влади. Перші успішні кроки в цьому напрямі зробив дрібний землевласник незначного походження Ода Нобунаґа (1534–1582), який розгромив своїх головних противників і став фактичним главою Японії. Суворими наказами й жорстокими розправами Нобунаґа призупинив міжусобиці на значній частині територій Японії, але сам загинув.

Японський дім. XVIII ст.

Об'єднання країни продовжив його найближчий соратник **Тойотомі Хідейосі** (1536–1598), виходець із селян. Він став одноособовим правителем Японії і, аби укріпити державу, здійснив низку реформ, спрямованих на оновлення економічного життя. За Хідейосі були випущені нові золоті і срібні гроші, зросли площі оброблюваних земель і врожаї, заохочувався розвиток ремесла і торгівлі. У країні запанував політичний спокій. Зовнішня ж політика Японії, навпаки, стала дуже агресивною. Утім, це не принесло успіху: війна проти Кореї закінчилася для Японії ганебним миром.

Невдоволена таким результатом знать, скориставшись смертю Хідейосі, підняла заколот. Крапку в міжусобній війні поставив **Ієйсу Токуґава** (1542–1616), який, розгромивши усіх суперників, оголосив себе в 1603 р. сьогуном. Новий правитель насамперед піклувався про зміцнення власної влади: роздав землі своїм прибічникам, а в противників

Сьогун Ієйсу Токуґава

відібрав частину чи все майно. Імператор, і без того позбавлений реальної влади, був повністю ізольований від політичного життя. Місце перебування свого уряду Іеясу переніс з Кіото, де знаходився імператор, до Едо (майбутнього Токіо). Поступово це місто, де Іеясу заснував бібліотеку з унікальною колекцією рукописів і книжок, перетворювалося на визначний політичний і культурний центр країни.

Іеясу лише два роки залишався сьогун. Потім він відмовився від титулу на користь сина, а сам заглибився у вивчення історії. Проте колишній правитель лише удавано усунувся від справ: жодне важливе рішення не приймалося без його участі. Епоха, коли правила спадкоємці Іеясу, тривала 264 роки і відома як **сьогунат Токугава (1603–1867)**.

Документ

XVII ст. Із «Заповіту» Іеясу Токугава

Сьогун має остерігатися, щоб його не вводили в оману родичі... змушуючи користуватися послугами близьких їм осіб і нехтуючи послугами осіб заслужених.

Правителі повинні поводитися відповідно до своїх прибутків і не розкошувати.

В Японії... науки, порівняно з іншими країнами, ще стоять на низькому рівні. Впровадженням шкіл і поширенням освіти слід зробити Японію відомою.

Якщо Государ не знає труднощів свого народу, а народ не знає турбот свого государя, то заворушення виникнуть самі по собі. Якщо Государ людинолюбний, у держави немає турбот.

Якщо хтось із моїх нащадків зрадить ці правила, то тим самим виявить свою нездатність бути сьогун. Це вже не буде мій гідний нащадок.

Самозакриття Країни Вранішнього Сонця. У XVI ст. Японія підтримувала зовнішні зв'язки з народами шістнадцяти країн. Японці були прекрасними мореплавцями, і на Сході майже не залишилося місць, куди б вони не проникли з торговими або завоюницькими цілями.

Японія теж притягувала іноземців. Першими прибули сюди європейцями стали португальці. Слідом за ними з'явилися іспанці, голландці та англійці. Торгівля з ними розвивалася бурхливо і приносила великі прибутки всім учасникам. За купцями поринули місіонери-єзуїти. Спочатку їх зустрічали цілком дружелюбно, адже вони відкривали безкоштовні лікарні, школи, притулки для сиріт. Більше того, частина японців-буддистів, особливо в районах активної торгівлі з європейцями, прийняла християнство.

Документ

XVI ст. Із «Японських листів» єзуїта Франціска Ксав'є

Японці дуже товариські, доброзичливі, не злобні, цінують честь і гідність, ставлячи їх понад усе. Здебільшого вони бідні, але бідність тут не зневажається... Японці високо цінують зброю і дуже покладаються на неї... Вони не дозволяють собі ставитися до будь-кого образливо та зневажливо. Люди поведуться гідно, з великою повагою один до одного.

Згодом ситуація змінилась. Якось один іспанський моряк похвалявся в японському порту, що володіння короля Іспанії постійно розширюються. Коли його спитали, чому так відбувається, іспанець відповів: «Спочатку приходять місіонери, а потім солдати короля». Про це негайно доповіли сьогуну Хідейосі. Той відреагував миттєво: усіх місіонерів змусили залишити Японію.

■ Нідерландське торговельне представництво в Нагасакі. 1690 р.

Сьогуни династії Токугава контакти з іноземцями звели до мінімуму. Вони заборонили не лише християнство, а й в'їзд іноземців до Японії. Виняток був зроблений лише для голландців, які допомогли придушити потужне селянське повстання, та сусідів-китайців. Їхні торгові судна, хоча й в обмеженій кількості, могли заходити в порт Нагасакі. Самим японцям під загрозою смертної кари не дозволялося залишати межі батьківщини, а також будувати великі, придатні для далекого плавання кораблі. Так у **1639 р.** Японія остаточно завершила перехід до політики самоізоляції від зовнішнього світу. Певний час це не заважало розвитку землеробства, ремесла і торгівлі. У XVIII ст. в країні навіть виникли текстильні, солеварні і паперові мануфактури, почали діяти банки, тобто зароджувались елементи буржуазного устрою.

«Самозакриття» Японії тривало 215 років і врятувало її від європейського колоніального поневолення. Але в умовах, коли в Європі розгортався промисловий переворот, ізоляція приречла країну на технічну відсталість. Розрив між Японією і Європою дедалі збільшувався. Наприкінці XVIII ст. питання про «відкриття» Японії постало з усією гостротою.

Традиції японської культури. У житті японців особливу роль завжди відігравало мистецтво. Прагнення відчувати гармонію з оточуючим світом, уміння бачити красу навколо себе, до того ж навіть у звичайних речах – природні риси японського характеру.

У XVI–XVIII ст. досягла розквіту ансамблева архітектура, в якій у єдине ціле з'єднані замок і розташований навколо нього сад. Замки з багатоярусними вигнутими дахами нагадували ширяючих у небі птахів. У садах художники настільки майстерно розташовували дерева, кущі, каміння та струмки, що їх споглядання створювало відчуття спокою і відчуженості від повсякденної суєти.

Японські художники оздоблювали настінним розписом палаци правителів знаті, наносили тушшю рисунок на шовкові та паперові сувої, на вишукані віяла. Високо цінувались також картини-ширми, які слугували декоративними перегородками між кімнатами. Популярним видом живопису була **гравюра** – друкований відбиток малюнка, нанесеного на

■ Японська ваза.
XVII ст.

■ Нономура Нінсей. Предмети
для чайної церемонії

дерев'яну дошку чи металеву пластину. На них зображували акторів у театральних образах, японських красунь і сцени з повсякденного життя. Одним із засновників японської гравюри став **Кітага́ва Утама́ро** (1753–1806). Уславлений художник створив цілу галерею жіночих образів – втілення національного ідеалу краси. Високо цінувалося також мистецтво каліграфії.

ПОДРОБИЦІ

Із XVII ст. в ужиток японців широко увійшли не́цке – маленькі фігурки з дерева, каменю, слонової кістки, порцеляни. Їхня поява пов'язана з тим, що національний японський костюм – кімоно́ – не має кишень. Тому всі необхідні дрібні предмети (ключі, гаманець, коробочку з ліками, люльку) прикріплювали до пояса з допомогою брелока-нецке. З XVIII ст. нецке почали виготовляти відомі майстри, і відтоді вони перетворилися на твори декоративного мистецтва. Нецке робили у вигляді богів, добрих духів, тварин; їх вважали талісманами, які приносять удачу.

Японці вірили, що поезію придумали боги, тому вона важливіша за прозу – винахід людини. Поети складали короткі вірші без рифми, але кожне слово в них мало глибокий сенс і значення. Велику популярність мав японський театр, де акторами були лише чоловіки.

Із XVI ст. особливого розвитку набуло мистецтво розміщення квітів у вазах – ікеба́на («життя квітів»). Знамениті майстри створювали різні види ікебани, завжди вкладаючи в них певний зміст. Наприклад, людина, яка закінчувала навчання, отримувала в подарунок композицію, розташовану в посудині у вигляді човника – символу «виходу у відкрите життєве море». Кожна рослина втілювала в собі конкретне побажання: сосна і троянда – довголіття, півонія і бамбук – процвітання і миру, хризантема і орхідея – радощів. Виник звичай обов'язкового навчання дівчат мистецтва складання букетів.

Окреме місце в японській культурі посідає церемонія чаювання. З XVI ст. вона перетворюється на справжнє мистецтво. Тут усе мало значення: розташування чайного павільйона і сад навколо нього, вибір ікебани і посуду, предмети обстановки і кожний жест господаря. Не випадково художники,

■ *Кітагава Утамаро.*
Три знамениті красуні

■ *Т. Кійохіро.* Чайна церемонія

які оформлювали чайні будиночки, навіть отримували почесне звання «майстер чаю».

Японська культура XVI–XVIII ст. вся охоплена прагненням знайти гармонію у відносинах між людиною і природою. Вона сповнена бажання побачити красу як у великому, так і в малому.

1. Чому завойовники-маньчжури запозичили в китайців досвід державного управління, їхні вірування, культурні здобутки?
2. З чим був пов'язаний перехід Китаю до свого «закриття» для іноземців?
3. Чим слова іспанського моряка про те, що слідом за місіонерами йдуть королівські солдати, настільки стривожили сьогуну Хідейосі, що він видав наказ про вислання християнських місіонерів?
4. З яких міркувань японцям було заборонено будувати великі морські судна?

ЗАВДАННЯ

1. Серед повчань Конфуція є таке: «Я часто цілими днями не їм і цілими ночами не сплю, все думаю, але від цього немає користі. Краще вже вчитися. Вчитися й не розмірковувати – марнування часу; розмірковувати й не вчитися – згубно». Як ви розумієте ці слова? До чого вони закликали конфуціанців?
2. Використовуючи уривок із «Заповіту» Ієясу Токугава, спробуйте з'ясувати, з якою метою він наголошував на необхідності поширювати в Японії освіту. Дотримуватись яких правил і чому вимагав від своїх наступників перший сьогун Токугава?
3. Спираючись на повідомлення з «Японських листів» Франціска Ксав'є, з'ясуйте, які риси в характері японців справили особливе враження на автора документа. Чи викликають вони повагу у вас?

Зміст

Дорогі восьмикласники! • 5

1

Ранній Новий час

(кінець XV – перша половина XVII ст.)

**Тема 1. ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ
ВІДКРИТТЯ: ЗУСТРІЧ ЦИВІЛІЗАЦІЙ • 8**

§ 1. Морські експедиції португальців та іспанців • 8

§ 2. Завоювання та освоєння Нового Світу • 19

**Тема 2. ЛЮДИНА
В МІНЛИВОМУ СВІТІ XVI–XVII СТ. • 28**

§ 3–4. Населення, матеріальний світ і капіталізм • 28

§ 5. Повсякденне життя Західної Європи • 41

**Тема 3. ЄВРОПЕЙСЬКЕ
ВІДРОДЖЕННЯ • 52**

§ 6. Нова культура • 52

§ 7. Мистецтво Високого Відродження • 58

**Тема 4. РЕФОРМАЦІЯ
ТА КОНТРРЕФОРМАЦІЯ В ЄВРОПІ • 70**

§ 8. Реформація в Німеччині • 70

§ 9. Поширення Реформації
та католицька реформа • 80

- Тема 5. ЄВРОПЕЙСЬКІ ДЕРЖАВИ
В XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ. • 86**
- § 10. Франція на шляху до абсолютизму • 86
 - § 11. Могутність і занепад Іспанії • 93
 - § 12. Нідерланди в боротьбі за свободу • 99
 - § 13. Англія в добу Тюдорів • 106
 - § 14. Міжнародні відносини:
на полях битв і в палацах монархів • 113

- Тема 6. СВІТЛО Й СУТІНКИ: ЄВРОПЕЙСЬКА КУЛЬТУРА
КІНЦЯ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. • 120**
- § 15. Досягнення науки і тягар марновірства • 120
 - § 16. Немеркнучі образи
літератури та мистецтва • 127

- Тема 7. ПОЛЬСЬКА ДЕРЖАВА ТА МОСКОВСЬКЕ
ЦАРСТВО В ПОШУКАХ СТАБІЛЬНОСТІ • 134**
- § 17. Польська держава:
через піднесення до свавілля • 134
 - § 18. Московське царство:
лихоліття тиранства і Смути • 142

ЧАСТИНА 2

Новий час

(друга половина XVII – XVIII ст.)

- Тема 8. КРИЗА «СТАРОГО ПОРЯДКУ».
ПОЧАТОК МОДЕРНІЗАЦІЇ • 154**
- § 19–20. Революція XVII ст.
і промисловий переворот в Англії • 154
 - § 21. Франція в zenіті могутності • 167
 - § 22. Сяйво Просвітництва • 174
 - § 23. Освічений абсолютизм • 186
 - § 24. Росія: від перетворень до могутності • 192
 - § 25. Північна Америка:
народження нової держави • 208

- Тема 9. КРАЇНИ СХОДУ В XVI–XVIII СТ. • 218**
- § 26. Мусульманський світ • 218
 - § 27. Індія під тягарем завоювань • 224
 - § 28. «Закриті» країни Далекого Сходу • 229

Навчальне видання

ПОДАЛЯК Наталія Гордіївна

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Новий час (кінець XV – XVIII ст.)

**Підручник для 8 класу загальноосвітніх
навчальних закладів**

*Рекомендовано Міністерством освіти
і науки України*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Головний редактор *Олександр Удод*
Головний художник *Світлана Железняк*
Редактор *Леся Богослов*

Макет, художнє оформлення і обкладинка
Володимира Лопарєва, Сергія Лопарєва
Художній редактор *Олександр Дружинський*
Технічний редактор *Валентина Олійник*
Коректори *Ірина Барвінок, Любов Федоренко*
Комп'ютерна верстка *Дарії Поліщук*

Здано на виробництво та підписано до друку 21.04.2008 р.
Формат 70×100/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура Шкільна. Умовн. друк. арк. 19,5+0,33 форзац.
Умовн. фарбо-відб. 78. Обл.-вид. арк. 20,96+0,51 форзац.
Наклад 137550 (2-й з-д: 60026–137550) прим. Вид. № 829
Зам. № 8118

Видавництво «Генеза»,
04212, м. Київ-212, вул. Тимошенка, 2-л.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців серія ДК № 25 від 31.03.2000 р.

Віддруковано з готових позитивів на
ДП «Державна картографічна фабрика»,
21100, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 19.
Свідоцтво серія ДК № 869 від 26.03.2002 р.

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

ВСЕСВІТНЯ
ІСТОРІЯ

НОВИЙ ЧАС

Тридцятилітня війна

1618-1648

Завершення
«самозакриття» Японії

1639

Англійська буржуазна
революція

1640-1660

Утвердження в Китаї
маньчжурської
династії Цин

1644

Протекторат Олівера
Кромвеля в Англії

1653-1658

Правління у Франції
Людівика XIV

1661-1715

Поразка турків
під Віднем

1683

«Славна революція»
в Англії

1688

Правління Петра I
в Росії

1689-1725

Північна війна

1700-1721

Семилітня війна

1756-1763

Початок завоювання
Індії Англією

1757

Початок промислового
перевороту в Англії

1760-ті роки

Правління Катерини II
в Росії

1762-1796

Війна за незалежність
у Північній Америці

1775-1783

Проголошення
незалежності США

1776, 4 липня

